

LUND UNIVERSITY

Retorik och lärande

kunskap - bildning - ansvar

Sigrell, Anders; Qvarnström, Sofi

2015

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Sigrell, A., & Qvarnström, S. (Red.) (2015). *Retorik och lärande: kunskap - bildning - ansvar*. (Studia Rhetorica Lundensia; Vol. 1). Lund University.

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

RETORIK OCH LÄRANDE

Retorik och lärande

Kunskap – Bildning – Ansvar

NORDISKA KONFERENSEN FÖR RETORIKFORSKNING (NKRF) 2014

ANDERS SIGRELL & SOFI QVARNSTRÖM (RED.)

LUNDS
UNIVERSITET

STUDIA RHETORICA LUNDENSIA 1

Retorikämnet vid Lunds universitet är ett nygammalt ämne. Universitetet grundades år 1666, och redan under dess första år fanns professorer i ämnet retorik. Efter 200 års frånvaro fick universitetet åter en professor i retorik tack vare en generös donation av Christian W Jansson. Nu när ämnet återkommit med professor och forskarutbildning är det med glädje vi kan lansera skriftserien *Studia Rhetorica Lundensia*. Dess första nummer är konferensvolymen *Retorik och lärande. Kunskap – Bildning – Ansvar. Nordiska konferensen för retorikforskning (NKRF) 2014*. Redaktörer för serien är Anders Sigrell och Sofi Qvarnström.

Studia Rhetorica Lundensia kan beställas via Lunds universitet:

www.ht.lu.se/serie/rhetorica/

E-post: skriftserier@ht.lu.se

Copyright © The editors and the authors, 2015

ISBN 978-91-87833-62-5 (print)

ISBN 978-91-87833-63-2 (PDF)

Studia Rhetorica Lundensia

ISSN 2002-2018

Cover design and typesetting Jonas Palm

Printed in Sweden by Media-Tryck, Lund University, Lund 2015

Innehåll

FÖRORD	9
PLENARER	17
RETORIK – DET OPRINDELIGE SAMFUNDSFAG Christian Kock	19
SPECTATORSHIP, EMBODIMENT, AND DEMOCRATIC PUBLICITY Ekaterina V. Haskins	39
KUNSKAP	55
KLASSISK ARGUMENTATIONSANALYS I ETT SAMTIDA MEDIELANDSKAP: OM BEHOVET AV ATT UTVECKLA ARGUMENTATIONSANALYS I SKOLAN Anna Lyngfelt	57
ATT VÄXA TILL TALARE – UNGA AKADEMISKA TALARE I LJUSET AV PARTESMODELLEN Mona Forsskåhl & Carita Rosenberg-Wolff	69
RETORISK <i>ACTIO</i> OG MUNDTLIGHEDENS FÆNOMENOLOGI Henrik Juel	83

SAMTALSRETORIK – ÄR DET TID FÖR RETORIKVETENSKAPEN ATT RÄCKA UT HANDEN TILL SAMTALSFORSKNINGEN?	103
Gunilla Almström Persson	
TOPIKERNAS TEORI OCH PRAKTIK	117
Mika Hietanen	
BILDNING	137
CITATETS OG ALLUSIONENS PERSUASIVE POTENTIALE UD FRA KING: <i>I HAVE A DREAM</i>	139
Charlotte Jørgensen	
FRÅN SKOLRETORIK TILL SKÖNLITTERATUR: ETHOPOEIA HOS OVIDIUS	153
Martina Björk	
<i>DISSOI LOGOI LOGŌN TECHNĒ</i> : ARGUMENTATIONSKONSTEN FÖRE RETORIKEN	167
Dimitrios Iordanoglou & Janne Lindqvist	
ANSVAR	197
'DETTE ER IKKE EN PIPE' – RATIONALITET OG AFFEKT I DANSK EU-DEBAT	199
Sine Nørholm Just	
VID DEN POLITISKA DEBATTENS GRÄNS: ATTITYD, HEGEMONI OCH FRÅGAN OM VOLYMER I DEN SVENSKA INVANDRINGSDEBATTEN	211
Jon Viklund	
PSYKIATRIENS STEMME: DEN DANSKE PSYKIATRIS HANDLEKRAFT I SAMTIDENS OFFENTLIGHED	233
Jette Barnholdt Hansen & Kristine Marie Berg	

RETORIKKEN I KAMPEN OM KVINNESTEMMERETTEN – AKTUELL I KAMPEN OM FLEKSIBILITETEN?	247
Berit von der Lippe & Johan L. Tønnesson	
DET VIRKELIGE RETORISKE PUBLIKUM	263
Jens E. Kjeldsen	
FÖRFATTARPRESANTATIONER	277

Förord

Det är med stor glädje vi här i skrift kan förmedla ett urval av föredragen vid Nordiska konferensen för retorikforsknings (NKRF) femte konferens i Lund 15–17 oktober 2014. Det är första gången som en konferensvolym ges ut i samband med NKRF. Men konferensen har börjat skapa sig en historia.

NKRF startade i sin nuvarande form 1999 vid Örebro universitet. Då hade den skandinaviska forskningstidskriften *Rhetorica Scandinavica* funnits i två år och retorikutbildningen i Sverige hade börjat komma igång. Danmark hade haft kandidatutbildning i Köpenhamn och professor i ämnet sedan 1970-talet. Sverige fick sin första stolsprofessur 2002 vid Örebro universitet. I Norge kom kandidatutbildningen igång vid mitten av millenniets första årtionde. I övriga Norden finns varken professur eller kandidatutbildning. Bakgrunden till den första konferensen var alltså att retorikforskningen i Norden hade vuxit fram under de gångna tjugo åren och genererat intressanta resultat, och att det fanns ett utbredd intresse av att träffas och inventera vad som var på gång samt planera gemensamma framtida projekt. Örebro hade såväl medel som personal för att arrangera konferensen.

Konferensen ambulerar mellan de nordiska länderna och mellan lärosäten, och efter starten har i tur och ordning Københavns universitet (2003), Universitetet i Oslo (2006) och Södertörns högskola (2010) stått som värdar. Konferensen i Lund avslutades med att ämnesföreträdare beslutade att det är Aarhus universitet som nästa gång står för arrangemanget.

Forskare kommer till konferensen från retorikinstitutioner/-avdelningar i Danmark, Norge och Sverige. Ämnet finns i Danmark i København, Aarhus och Roskilde universitet; i Norge vid Universitetet i Oslo och i Sverige vid Lund, Uppsala och Örebro universitet samt Södertörns hög-

FÖRORD

skola. Men flertalet konferensdeltagare tenderar att komma från andra ämnen. Den retorikforskning som bedrevs innan vi fick retorikinstitutioner i Norden var placerad vid olika institutioner, och där förekommer den fortfarande. Nordiska språk och litteraturvetenskap har varit en naturlig hemvist av historiska skäl liksom på grund av kopplingen till modersmåls-läro- och lärutbildningen. Men även vid institutioner för filologi, filosofi, teologi, juridik, ekonomi, statsvetenskap, pedagogik, dramavetenskap, historia, klassiska språk, logopedi, sociologi, media- och kommunikationsvetenskap, psykologi m.fl. bedrivs det retorisk forskning. Att erbjuda möjligheter för utbyte av forskningserfarenheter är en nödvändighet inom alla forskningsområden, och extra viktigt för ett så tvärvetenskapligt ämne som retorik.

Under tre dagar presenterades 59 sektionsföredrag och fem plenarföreläsningar. Två av de senare har valt att publicera sina föredrag i denna volym, Ekaterina Haskins och Christian Kock.

Om temat

De olika lärosätena i Skandinavien har av tradition kraftsamlat runt olika retorikteoretiska forskningsområden. I Lund har en betydande del av den forskning som bedrivits och bedrivs haft bäring åt det retorikdidaktiska hållet. Därför föll konferensens tema naturligt: *Retorik och lärande. Kunskap – Bildning – Ansvar*.

Enligt legenden om Korax och Tisias kan man säga att vårt ämne uppstod ur en önskan att lära sig tala och skriva konstruktivt, eller i alla fall effektivt. Retorikundervisning och forskning om retorikundervisning är och har varit något tveklöst centralt. Retorik som ämne har numer också uppmärksammats i styrdokument för skolområdet i de skandinaviska länderna. Att stimulera forskning som på något sätt kan bidra till att förbättra undervisningen i retorik – på alla nivåer, från förskola till universitet, och inte minst i arbetslivet – är något angeläget. Det är en aspekt av temats rubrik Retorik och lärande. Men Retorik och lärande kan också uppfattas i en bredare bemärkelse, och då kopplat till just de tre begrepp vi lyfter fram i temats underavdelningar.

I *kunskap* ser vi *kunnande* som inbegripet. Det praktiska utövandet står

i fokus. Det gäller färdighet och förmåga för oss som talare eller skribenter, och för oss som analytiska läsare och lyssnare. Retorik är en *techné*. Retorikforskning omfattar såväl *doxa* som de faktiska kommunikationshandlingarna, såväl *rhetorica docens* som *utens*.

I begreppet *bildning* utgår vi från att retorik är ett humanistiskt ämne. Ett ämne med lång historia och med en central plats inom *enkyklios paideia* – den allsidiga bildning som den grundläggande antika undervisningen syftade till, bland annat genom att studera kanoniska texter. Retorik som ämne kan och bör bidra till att en bildning uppfattas som något i sig viktigt. Sedan antiken har *paideia* tolkats som lärarens och samhällets fokus och ansvar för att ge den enskilda människan möjlighet att vara en aktiv och ansvarsfull samhällsmedborgare. Här ingår också den bildning vi som samhällsmedborgare ägnar oss åt i vårt yrkesliv såväl som i vårt privatliv.

Temat är också valt för att lyfta fram kopplingen mellan retorik och kritiska perspektiv. Språk påverkar. Vår verklighetsuppfattning påverkas av våra ordval. Retorik som vetenskap erbjuder redskap för att granska, avtäckta och skärskåda påverkande kommunikation, såväl i det privata som i det offentliga. Att peka på normer och maktstrukturer som visar sig i våra kommunikativa handlingar är en viktig uppgift för en retorisk analys. Detta avses att rymmas i temats tal om *ansvar*. Att tala är en rättighet. Rättigheter medför skyldigheter. Ansvar för vad vi gör med språket – och vad språket gör med oss. Ur en infallsvinkel är forskning om de tre underavdelningarna nödvändig för en retorikforskning som på något sätt avser att problematisera och förbättra en retorikundervisning, på alla nivåer. Ur en annan infallsvinkel innebär en retorikforskning som problematiserar kunskap, bildning och ansvar en vidgad syn på lärande, innefattande också den humanistiska forskningens intresse för människan som samhällsvarelse, i ständig kritisk dialog med sig själv och andra.

Innehåll

Antologin inleds med de två plenarföredragen som båda tar ett samlat grepp på konferenstemat. Därefter har vi samlat bidragen under de tre underavdelningarna kunskap, bildning och ansvar. Grupperingen av bidrag är vår, och även om den inte är godtycklig är den naturligtvis subjek-

FÖRORD

tiv, och skulle kunna ha gjorts på annat sätt. Vi hoppas dock den ska uppmuntra till vidare reflexioner kring hur både bidragen och begreppen hakar i varandra och skapar nya betydelser.

Utgångspunkten för Christian Kocks artikel, ”Retorik – det oprindeliga samfundsfag”, är att retorik är en utbildning till medborgarskap i samhället. Denna föreställning om retoriken som praktisk kunskap sätter han i relation till begreppet deliberativ demokrati och argumenterar för att samhället bör blir mer deliberativt. Slutligen studerar han huruvida en sådan praktisk kunskap, eller utbildning till medborgarskap, kommer till uttryck i läroplanerna för våra grundskolor, och vilken väg vi skulle kunna fortsätta framåt.

Demokratiskt medborgarskap är en term som börjat användas alltmer, också i skandinaviska sammanhang. Ett aktivt åskådardeltagande i vad som skulle kunna kallas spektakel, skådespel eller spektakulära händelser, skapar bilder som kan ses som uttryck för demokratiskt medborgarskap. Ekaterina Haskins studerar i ”Spectatorship, Embodiment, and Democratic Publicity” denna tanke utifrån en analys och diskussion av händelserna på Union Square i New York, i efterdyningarna av terrorattacken den 11/9 2001.

Sektionsbidrag

Kunskap

Svensklärare idag ska undervisa i argumentationsanalys, men att undervisa i den traditionella retoriska argumentationsanalysen kan vara problematiskt, då den har som grundantagande en talare med ett mer eller mindre tydligt syfte. Den argumentation våra elever möter idag är ofta multimodal, interaktiv och implicit. Efter att ha studerat hur elever i åk 9 förstår och analyserar sådan argumentation diskuterar Anna Lyngfelt i ”Klassisk argumentationsanalys i ett samtida medielandskap: om behovet av att utveckla argumentationsanalys i skolan” möjliga alternativ. En poäng hon kommer fram till är att interaktivitet och implicitet gör det mindre lyckat att börja med textens intentioner och att det vore givande att följa en

omvänd partesmodell där *elocutio* utgör startpunkten för att på så sätt knyta an till elevernas egna erfarenheter av framställningens verkningssmedel.

Mona Forsskåhl och Carita Rosenberg-Wolff intresserar sig också för hur partesmodellen kan utveckla lärandet, men här handlar det om att utveckla sin talförmåga i stället för att analysera argumentation i tal, bild och text. I artikeln ”Att växa till talare – unga akademiska talare i ljuset av partesmodellen” argumenterar de för att allt förberedelsearbete som skett tidigare i partesmodellen kommer till uttryck i *actio*. Kan denna insikt hjälpa oss att i högre grad reflektera över hur vi arbetar med vår förberedelse inför muntliga framträdanden? Frågan besvaras jakande efter att ha prövats mot en mindre grupp studenter.

Även Henrik Juels bidrag, ”Retorikens *actio* og muntlighedens fænomenologi”, framhäver *actios* betydelse för det muntliga framförandet. Det är inte självklart att man först får idéerna, därefter samlar stoffet, ordnar det och letar goda formuleringar. Tvärtom kan det vara så att en god formulering kan ge upphov till goda idéer. Kanske kan det goda framförandet rent av börja i *actio*? Ja, i denna artikel med tydligt fokus på betydelsen av det faktiska framförandet slås ett slag för muntligheten, explicit på skriftlighetens bekostnad. Utifrån en hermeneutisk och fenomenologisk teori-bildning får vi följa hur en sådan praktisk undervisning kan läggas upp med konkreta övningar.

Muntligheten är i fokus också i Gunilla Almström Perssons bidrag där hon visar vad samtalsforskningen har att erbjuda retorisk teoribildning och förståelsen för samtalets retoriska situation. Utgångspunkten för ”Samtalsretorik – är det tid för retorikvetenskapen att räcka ut handen till samtalsforskningen?” är intimisering av det offentliga språket och framväxten av en samtalsliknande retorik. I artikeln visas hur samtalsforskningens teoretiska förståelse för dominans- och maktbegreppet har bäring på retorisk agens.

Dessa fyra bidrag har diskuterat olika aspekter på retorisk kunskap, förmåga och färdighet med fokus på det praktiska utövandet, oavsett om det gäller eget framförande eller analys. Topiker är tveklöst något centralt i såväl retorikteori som retorikdidaktik. Men är de att hänföra till retorikteorin, eller retoriken som praktisk kunskap? Mika Hietanens ”Topikernas

FÖRORD

teori och praktik” utmynnar i tanken om praktisk användning i en konkret undervisningssituation. Efter en begreppsutredning och jämförelse av några akademiska läromedel på svenska presenterar Hietanen en klassiskt förankrad och praktiskt hanterlig topikmodell för skandinavisk retorikundervisning.

Bildning

Citat och allusioner är två centrala stilfigurer med mycket gemensamt. Hur gör vi en konstruktiv skillnad mellan dem, och hur kan vi göra en normativ bedömning så att vi kan peka på när ett potentiellt plagiat uppstår? Detta diskuterar Charlotte Jørgensen i ”Citatets og allusionens persuasive potentiale ud fra King: *I have a dream*”, och menar bland annat att skillnaden mellan lyckad *imitatio* och plagiat ibland kan handla om de olika normer som beror på textgenrer och konkreta retoriska situationer.

Frågan om *imitatio*s roll står också i fokus i Martina Björks bidrag ”Från skolretorik till skönlitteratur: exemplet Ovidius”. Hon argumenterar för att Ovidius diktsamling *Heroides* är formad utifrån textmodellen *ethopoeia* (övningen Karaktärisering i progymnasmata-serien) och diskuterar vad det betyder för vår förståelse av verken. I tillägg blir artikeln ett bidrag till den teoretiska förståelsen för en kreativ uppskattning av *imitatio* inom konsten.

Liksom Björk företar Dimitrios Iordanoglou och Janne Lindqvist en kritisk läsning av en klassisk text och dess tidigare tolkningar. I ”*Ἰσσοῖ λογῶν Logōn technē*: argumentationskonsten före retoriken” visas hur ryktet om titeltextens dissologiska innehåll måste betraktas som överdrivet. Istället hävdas att *Logōn technē*, en ordets, argumentets och rationalitetens konst, kunde vara en lämpligare benämning på texten. Snarare än en faktisk argumentation för båda sidor (motsatta uppfattningar) är texten en beskrivning av hur argumentation för de olika sidorna ser ut, alltså en handbok i argumentationskonst.

Ansvar

En kritisk granskning av samhällsdebatten och den politiska diskussionen är ett centralt tema i den skandinaviska retorikvetenskapliga forskningen.

Målet är både att identifiera problem, ge nya insikter och skapa konstruktiva lösningsförslag. För oss retoriker är exempelvis pathos en självklar grund för ett reflekterat ställningstagande. Men många reagerar instinktivt mot påståendet att man kan tänka förnuftigt med känslor. Detta vänder sig Sine Nørholm Just mot i ”’Dette er ikke en pibe’ – rationalitet og affekt i dansk EU-debat”, och driver tesen att förnuft och känsla är varandras förutsättningar. Den teoretiska frågeställningen om vad som utmärker en sund debattkultur där också känslan får plats exemplifieras utifrån en empirisk studie av den så kallade ”lakridspibesag” i Danmark 2013.

I Jon Viklunds bidrag ”Vid den politiska debattens gräns: attityd, hegemoni och frågan om volymer i den svenska invandringsdebatten” står också en politisk debatt i fokus, men här utreds i stället frågan om vad som är politiskt och moraliskt korrekt att diskutera offentligt. Potentiella problem med den så kallade ”åsiktsskorridoren” och dess doxiska gränsmarker undersöks i artikeln utifrån bland annat Burkes attitydbegrepp och *fram-
ing*.

I Jette Barnholdt Hansen och Kristine Marie Bergs ”Psykiatriens stemmer: den danske psykiatris handlekraft i samtidens offentlighed” är det diskursen om dansk psykiatri som sätts under lupp. Vilka är de retoriska aktörerna, vilka positioner kommunicerar de ifrån, vad är det de vill säga och hur framgångsrika är de? I artikeln analyseras *Gökboet (A Flew Over the Cuckoo’s Nest)* och hur denna film fortsätter att påverka debatten och attityderna till psykiatri idag.

Vad analysen av en historisk politisk kampretorik kan tillföra dagens politiska kamp diskuterar Berit von der Lippe och Johan Tønnesson i ”Retorikken i kampen om kvinnestemmeretten – aktuell i kampen om flexibiliteten?”. De frågar sig hur vi ska förstå stilfiguren retorisk fråga och dess potentiella kraft i argumentationen för kvinnlig rösträtt i Norge, och vad vi idag kan lära av ett så utmärkande val att kommunicera. Ett annat spår i artikeln är att det i debatten runt kvinnlig rösträtt fanns metaforiska föreställningar exempelvis om ”kvinnlighet” och ”manlighet”. Idag finns liknande metaforiska föreställningar inom den ekonomiska diskursen, exempelvis om ”flexibilitet”. Artikeln knyter avslutningsvis ihop dessa trådar genom en kritisk granskning av samtida politisk diskurs.

Avslutningsvis för Jens Kjeldsen i sitt bidrag, ”Det virkelige retoriske

publikum”, in frågan om publikens roll i retorikanalysen. Kan det finnas avgörande skillnader mellan hur en faktisk publik uppfattar ett budskap och vad en initierad retorikanalys kommer fram till? Om så, kan det vara retorikteoretiskt viktigt att uppmärksamma dessa skillnader? På båda dessa frågor svarar Kjeldsen ja, och slår ett slag för fler initierade empiriska publikstudier. För att på bästa sätt förstå hur retorik fungerar i vår samtid bör vi undersöka samspelet mellan yttranden, omständigheter och reception.

Redaktionskommittén

Anders Sigrell & Sofi Qvarnström

Plenarer

Retorik – det oprindelige samfundsfag

Christian Kock

Retorikken var fra sin begyndelse en pædagogisk praksis der skulle dygtiggøre borgere – *som* borgere. Det forklarer de problemer retorikken har med at blive forstået og anerkendt på linje med de andre universitetsfag. Dens identitet har fra starten været at fremhjælpe en *praksis*. Retorikken indeholder rigtignok også erkendelse, analyse og teori, men de er snarere midler end mål. I modsætning til andre fag, der lærer elever en lærebygning uden for dem selv, handler retorikken om at eleverne lærer at udfolde sig selv – vel at mærke som deltagende borgere i et socialt fællesskab. En vigtig og overset del af denne deltagelse er den receptive: at være *modtager* af retorikken i samfundet. Den skal vi lære at vurdere kritisk, fordi vi har brug for den. Desværre er skoleundervisningen i samfundsfag ofte indrettet ensidigt imod viden, ikke imod deltagelse. Det er glemt at for Aristoteles var retorikken en central del af statslæren.

Retorik er uddannelse til samfundet. Det er fællesnævneren i dette oplæg, som har fem hoveddele: Først diskuterer jeg opfattelsen af at retorik først og fremmest er en *uddannelse*, og at den er uddannelse til *medborgerskab i samfundet*. Derefter sætter jeg denne forestilling om retorikkens væsen i relation til begreberne deliberation og deliberativt demokrati. Og jeg giver grunde til at vi har brug for et demokrati der er *mere* deliberativt. Derefter ser jeg på hvad forskellige lande – Danmark, Norge, Sverige, Storbritannien – gør i praksis for at give deres skoleelever uddannelse til medborgerskab. Nogle gør ikke så meget, andre gør noget mere. Til sidst vil jeg pege på at retorikere også kan finde en vigtig dansk kilde til inspiration.

Retorik som uddannelse til samfundet

Man kan forstå dette udtryk på mindst to forskellige måder, alt efter hvor man lægger eftertrykket.

Vi kan først lægge eftertrykket på *samfundet*: Retorik er uddannelse til *samfundet*.

På denne måde er udtrykket et budskab der især er henvendt til retorikere. Det er en markering af et standpunkt vedrørende retorikkens identitet. Retorikken er ikke primært ordkunst eller *belles-lettres*. Den er ikke primært om selve det at "tale godt" som sådan. Den handler derimod om at kunne tale godt og vide hvad det er at tale godt, *fordi man har brug for denne kunnen og viden som borger i et samfund*.

Men vi kan også lægge trykket på *retorikken*: *Retorik* er uddannelse til samfundet. Eller man kunne vende udtrykket om for at få det samme eftertryk mere tydeligt frem: Uddannelse til samfundet er *retorik*. Eller i hvert fald: En vigtig del af borgeres uddannelse til samfundet er deres retoriske uddannelse.

I denne form er udtrykket især henvendt til mennesker der *ikke* er retorikere, men som mener at borgerne i et samfund skal lære noget for at kunne være medborgere på den rigtige eller komplette måde. Disse mennesker er vi som retorikere enige med. Og vi siger til dem: Det som borgere i et samfund skal lære for at kunne være medborgere – i hvert fald noget af det centrale som de skal lære – det er retorik.

Det jeg vil sige, er begge dele – både at retorik er uddannelse til samfundet, og at uddannelse til samfundet er retorik. Næsten alle dem jeg her henvender mig til, er imidlertid retorikere, derfor vil jeg argumentere for at retorik *oprindelig* var uddannelse til samfundet – og at det stadig er dens centrale identitet. Retorikken opstod fordi borgere i Athen skulle bruge den til at overveje deres fælles samfundsspørgsmål inden de traf afgørelse om dem. Og den var fra starten et *uddannelsesprojekt*.

Uddannelse i retorik er speciel i forhold til uddannelse i andre fag. Den adskiller sig f.eks. fra uddannelse i matematik eller filosofi ved at den er en uddannelse af det enkelte individ til at realisere det som er inde i ham eller hende; den handler om at bringe sig selv til udtryk. Deri ligner den ud-

dannelse i f.eks. sang eller dans eller drama eller skulptur eller klaverspil. Men i modsætning til uddannelsen i disse kunstneriske fag skal retorikken ikke uddanne individet til at frembringe fritstående ytringer der blot skal betragtes og give oplevelse. Retorikken uddanner individer til at bringe dét frem som er inde i hver enkelt – for at de kan bidrage med det *til fællesskabet*, til samfundet. Retorisk uddannelse er at det unikke individ dygtiggøres til at give noget af sig selv til fællesskabet og *dermed* være en del af fællesskabet. Retorik er individcentreret, men samfundsrelateret.

Jeg siger også, henvendt til retorikere, at de perioder i historien hvor retorikken primært var den enkeltes uddannelse til samfundet, de er højdepunkterne i retorikkens historie, både med hensyn til den praktiske retorik, *rhetorica utens* og den teoretiske, *rhetorica docens*. Det gælder den klassiske græske periode, det gælder den romerske republik, og det gælder renæssancen i Europa, især dens første del i 1300- og 1400-tallet (sydpå) og 1500-tallet (nordpå).

Retorikkens funktion som en nødvendig forudsætning for menneskelige samfund og for deres bæredygtighed ligger som en grundopfattelse i Isokrates' uddannelsestænkning, der blev den dominerende model gennem hele antikken – som bl.a. uddannelseshistorikeren H.-I. Marrou har slået fast. Isokrates siger i en berømt passage:

[...] i og med at vi har evnen i os til at overtale hinanden og muligheden for at gøre os selv klart, hvad vi måtte ønske, er vi ikke alene befriet fra at leve på dyrenes vis, men vi har også kunnet slutte os sammen og grundlægge byer, og vi har fastsat love og opfundet håndværk og kunster (*Antidosis*, 254).

Talen er altså menneskets særkende, og den er redskabet til alt det som hæver os over dyrene, deriblandt vor evne til at tænke: ”Det er med talens hjælp at vi dyster med hinanden om det, som er underkastet tvivl, og med dens hjælp anstiller vi undersøgelser om det, vi ikke ved. De samme argumenter, hvormed vi i talen overbeviser andre, bruger vi nemlig i vore overvejelser” (256); og videre: ”samtidig med evnen til at tale vel bliver også evnen til at tænke ret enhver til del, som indtager en både sandhedskærlig og ærgerrig holdning til talens kunst” (277).

Med andre ord: med ordene og retorikken *tænker* vi også, og vi *overvejer* og *reflekterer*. Den nutidige socialpsykolog Michael Billig bekræfter i bogen *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology* (1987; 1996) at tænkning er retorisk dialog inde i vore hoveder. Og inden for tænkningen om deliberativt demokrati har bl.a. australieren Robert Goodin sat fokus på at den vigtigste deliberation sker inde i den enkeltes hoved, ”Deliberation within”. Perelman & Olbrechts-Tyteca taler om det samme i bogen om den nye retorik:

[...] inward deliberation [...] appears to be constructed on the model of deliberation with others. Hence, we must expect to find carried over to this inner deliberation most of the problems associated with the conditions necessary for discussion with others. [...] Accordingly, from our point of view, it is by analyzing argumentation addressed to others that we can best understand self-deliberation, and not vice versa (1969/1958:14, 41).

Meget af vor forståelse af retorikken bygger på Aristoteles. Og når vi læser ham, kommer vi let til at opfatte retorik, dette ”sidestykke til dialektikken”, som en art teori eller filosofi.

Aristoteles’ retorikopfattelse

Aristoteles’ forståelse af retorik er tæt forbundet med hans etik. Både retorik og etik handler hos ham om det som vi med forsæt (*proairesis*) og overvejelse (*bouleusis*) beslutter os for. Retorikken er samtidig en integreret del af hans statslære. For ham var politik eller statskundskab lig med *statskunst*. Den var læren om hvordan en stat kunne styres sådan at den bedst muligt sikrede det gode liv for alle sine borgere. I den *Nikomakeiske etik* spørger han hvad der er ”det højeste gode”, og hvilken videnskab dét hører under. Han svarer: den politiske videnskab er ”den ypperste og mest overordnede”. De andre ”praktiske videnskaber” hører under dén, og statskunsten gør brug af dem – han nævner at ”de mest respekterede evner, som militærkunst, økonomi og retorik, hører under denne videnskab” (1094a). Deres mål er dele af den politiske videnskabs mål: det gode liv. Det er det samme mål som etikken stræber mod for det enkelte individ, men den

politiske videnskab – statskunsten – stræber efter det for *hele* fællesskabets (bystatens) vedkommende: ”Og selvom dette mål er det samme for den enkelte og for bystaten, da synes det at være bedre og mere fuldkomment at opnå og opretholde bystatens mål” (1094a-b).

Jeg understreger altså at også Aristoteles så retorikken som knyttet til den samfundsmæssige diskussion. Han så retorikkens funktion som det at behandle ”den slags emner som vi *rådslår* om” (1357a). Det græske ord for at rådslå er *bouleuein*. *Boulē* er vilje, det vi vil, og *bouleuein* er at overveje – i fællesskab eller alene – hvad vi *vil*. Det græske parlament hedder den dag i dag *Boulē*.

Retorikkens kerne er altså diskussion af beslutninger og dermed om handlinger – den er ifølge Aristoteles’ koncept, og i det hele taget ifølge det oprindelige koncept, ikke diskussion om *alt muligt*.

Men der er en række særlige egenskaber ved diskussion om hvad vi vil. Sagen er at der er mange forskellige *dimensioner* i de argumenter der indgår i sådan en diskussion; den handler ikke kun om hvad der er sandt. Det duer heller ikke at sige at retorik handler om det som er ”sandsynligt”. Det sandsynlige er derimod det som videnskaberne, derunder naturvidenskab, handler om. Også begrebet ”det kontingente” er et vildledende begreb. Man kan sige at mange af de humanistiske videnskaber, f.eks. historie, handler om det kontingente. Og både det sande, det sandsynlige og det kontingente handler om *hvad der er tilfældet*. Men retorikken handler derimod om hvad vi *vil*. Når vi diskuterer hvad vi *vil*, kan vi fremføre mange slags ting som argumenter: hvad der er nyttigt, og hvad der er etisk, og hvad der er nødvendigt, og hvad der er dyrt eller billigt, og så videre. Der er endnu flere dimensioner, eller flere *topoi* om man vil, eller med Toulmins udtryk: flere *hjemler* der er relevante for en sag. Og der er ingen objektive regler for hvilke *topoi* der overtrumfer de andre. Alle *topoi* gælder på én gang. Det er netop derfor vi har en *retorisk* diskussion om hvad vi vil.

Retorik er altså den diskussion der skal være i et samfund eller et andet fællesskab om hvad fællesskabet vil, idet der så vil være flere forskellige og ofte modstridende hjemler eller *topoi* eller dimensioner i spil samtidig. Der er f.eks. ”det fælles bedste”, dvs. det som er nyttigst for fællesskabet. Men dét indeholder i sig selv mange underkategorier, og hvilken af dem er så vigtigst? Det er der heller ingen regler for. Der er desuden diverse

særinteresser – det som er nyttigt eller ønskeligt for én gruppe eller ét segment. Det er argumenter af en anden dimension – men de kan ikke frakendes berettigelse i samfundsdebatten. Det hele kompliceres yderligere af at alt hvad der er nyttigt eller ønskeligt, har omkostninger – økonomisk og på anden måde. Hvor meget vil vi så spendere på det? Og komplikationerne fortsætter. Ud over det ønskelige og nyttige og dets omkostninger er der også noget der hedder principper – både etiske og retlige. Det er det som filosoffer kalder *deontiske* normer – de handler om hvad der per definition er godt eller ondt i sig selv, ikke blot som midler til noget andet. Og forskellige grupper og segmenter kan have forskellige principper.

Når alle disse krydsende dimensioner er til stede i en diskussion, så er den retorisk. Og i et menneskeligt samfund, hvor det diskuteres hvad fællesskabet vil, er det netop sådan. *Derfor* er den samfundsmæssige diskussion af beslutninger efter sit væsen retorisk. Og *derfor* er retorik en central del af stats- eller samfundslæren.

Alt det peger på retorikkens centrale identitet som menneskers uddannelse til reflekterede medborgere. Gerard Hauser siger sådan her i sin artikel ”Teaching Rhetoric: Or Why Rhetoric Isn’t Just Another Kind of Philosophy or Literary Criticism”: ”Rhetoric is a practical discipline; it has a strong tradition that merges theory *and praxis* in the concrete conditions of performance, especially as these are realized in democratic societies” (Hauser 2004:42).

Hvordan deliberativt demokrati?

I debatten og forskningen om demokrati har den ”deliberative” retning lagt hovedvægten på at borgerne i et demokrati skal deltage i deliberative debatter med hinanden.

Det er et godt formål. Men det er en illusion at tro at ret mange borgere i et demokrati kan og vil være med til arrangementer med aktiv deliberativ diskussion. Vi lever i repræsentative demokratier, og de fleste af os kommer aldrig eller kun sjældent til aktivt at deltage i debatter foran tilhørere om politiske spørgsmål. De fleste af os vil blot være *vidner* til debat mellem politiske meningsdannere og beslutningstagere. Den deliberation

vi kommer til at være direkte engageret i, er derfor først og fremmest ”deliberation within”. Vi skal overveje i vores egne sind om vi vil stemme på det ene eller det andet forslag eller parti. Nogle gange skal vi ved en folkeafstemning tage stilling for eller imod en bestemt politisk beslutning, som f.eks. da Skotland d. 18. september 2014 skulle afgøre om de ville være en del af det Forenede Kongerige eller en selvstændig stat. Men også mellem valgene og mellem folkeafstemningerne har vi brug for deliberation inde i vore egne sind. Vi skulle gerne hver for sig overveje vor stilling til de politiske temaer der er vigtige i tiden; på dét grundlag skal vi kunne vælge hvilket parti eller hvilken kandidat der alt i alt har den bedste samlede pakke af holdninger, og *derudfra* kan vi så vælge hvem vi vil stemme på.

De aktiviteter som de fleste borgere får brug for at kunne udføre for at være deltagere i et deliberativt demokrati, er derfor de følgende:

- kritisk tilegnelse og evaluering af det deliberative materiale vi får fra politikeres og debattørers udsagn i medierne, enten i monolog- eller debatform
- deliberation i vort eget sind om hvad der er den bedste holdning i tidens politiske sager, og derudfra overvejelse om hvem vi vil stemme på når der er mulighed for det
- deliberativ samtale med vor omgangskreds (familie, venner, naboer, kolleger ...)
- aktiv deliberativ ytringer i det offentlige rum, dvs. over for en vis kreds af ukendte modtagere, f.eks. vis fora på Internettet, manifestationer i det offentlige rum, medvirken som debatdeltager eller afsender af argumenterende ytringer (mundtligt eller skriftligt)

Allerede nr. 3 er en art deliberativ aktivitet som de fleste af os kun lejlighedsvis udfører, måske sjældent eller aldrig. Desværre. Og det fjerde niveau vil kun få bevæge sig op på. Dét vidste en af arkitekterne bag det moderne vestlige undervisningssystem, reformationstænkeren Philipp Melancthon. Han skrev flere retoriske lærebøger, og retorikken skal ifølge ham ligge til grund for al uddannelse. Men det er ikke for at alle skal være folketalere eller prædikanter, det er derimod ”fordi det gavner dem i læsningen af taler af fremragende retorer og i bedømmelsen af vanskelige stridsspørgsmål” (*in longis controversiis judicandis*). Ikke mindst skal retorikundervisningen ”vejlede alle og lære unge mennesker, ikke så meget at

tale godt, som at forstå hvad andre har skrevet, på en klog måde” (*Elementa rhetorices*, 1531, sp. 418). Retorikundervisningen skal altså først og fremmest lære os *indre deliberation*.

Hvorfor er der behov for et *mere* deliberativt demokrati?

Deliberativt demokrati har været diskuteret blandt politologer og samfundsfilosoffer siden 1990’erne. Der har været indvendinger. Skal vi nu virkelig kræve at alle skal kunne argumentere ud fra en eller anden universel rationalitet, der leder os frem imod konsensus? Skal følelser og personligt engagement undertrykkes? Sådant har mange kritikere spurgt. Som retoriker må man svare: Nej, meningen er lige det modsatte. Følelser og individuelle holdninger skal med i samtalen og skal respekteres. Men først og fremmest skal vi have mere samtale mellem argumenter, for og imod, både blandt vore politikere, mellem os selv og vore venner eller kolleger, og inde i os selv.

Måske det stærkeste argument for at samfundet på den måde skal være *mere* deliberativt, er at meningsdannelsen i samfundet i så høj grad foregår *uden* deliberation, og i stedet præges af en lang række ubevidste, tilfældige og aldeles irrelevante faktorer.

Her er tre eksempler på dét.

I en undersøgelse har McCaffery and Baron (2006) fundet at når det f.eks. gælder skat og offentlige finanser, er vælgerne tilbøjelige til alene at fokusere på de skatter og andre poster på det offentlige regnskab der er synlige, men at ignorere information der ikke er lige foran næsen på dem. Også disse forskere spørger hvordan man modvirke at folk træffer beslutninger som om de havde skyklapper på. De siger meget snusfornuftigt: ”Public policy will improve if citizens and other decision makers can learn to take a wider perspective, taking into account all relevant information at the time of their decisions” (McCaffery & Baron 2006:129). Er det ikke det retorik er til for?

Tre andre forskere, Healy, Malhotra and Mo (2010), fandt at glæden over en sejr for det lokale fodboldhold bevirker at den siddende kandidat ved det næste valg typisk får 1,61 % ekstra stemmer – og effekten er større

jo stærkere opbakning holdet har blandt sine fans. Nu er en effekt på 1,61 % måske ikke så meget, men i mange valg kan den dog afgøre hvem der vinder – og der er mange andre af den slags effekter. Når folk bliver gjort opmærksomme på den irrationelle effekt, bliver den mindre; det vil sige at effekten sikkert er ubevidst i høj grad. De tre forskere spørger hvad der skal til for at vælgerne i højere grad ville basere deres beslutninger på relevante faktorer – og dette spørgsmål mener jeg vi også skal stille. Her er en sag som vi retorikere kan være fælles med politologer om.

Et tredje eksempel. Berggren, Jordahl and Poutvaara (2007) lod et antal svenske forsøgspersoner bedømme nogle finske politiske kandidaters udseende – altså kandidater som forsøgspersonerne ikke kendte. Deres bedømmelse af de finske kandidaters udseende viste sig at hænge nøje sammen med hvor godt kandidaterne klarede sig i valget, så kandidaternes udseende har altså medvirket til at flere finske vælgere stemte på dem. Når en kandidats udseende blev bedømt én standardafvigelse højere, fik vedkommende typisk 17-20 % flere stemmer; det gjaldt især kvindelige kandidater. De kandidater der så godt ud, klarede sig bedre end dem der så mindre godt ud – idet man kan antage at de øvrige grunde som har påvirket de finske vælgeres stemmeafgivning, har været ligeligt fordelt mellem disse to grupper.

Der kunne citeres mange flere eksempler på empiriske undersøgelser der viser at borgernes politiske meningsdannelse påvirkes meget af helt irrelevante, ubevidste faktorer. Masser af den slags undersøgelser er blevet udført i de seneste år og er aktuelt i gang. Og den nærliggende konklusion man kan drage af dem, mener jeg, er selvfølgelig at her er der noget der bør ændres på. Vi retorikere, der jo interesserer os for den offentlige samtale i samfundet, bør gøre noget for at meningsdannelsen og stemmeafgivningen i lidt mindre grad blive tilfældig, irrelevant og ubevidst. Det kan vi medvirke til ved at den offentlige samtale bliver en del af en uddannelse i medborgerskab.

Medborgerskab er i betydelig grad retorisk. Det indebærer *ikke* at alle skal enes om en universel rationalitet i stil med Habermas' tidlige skrifter. Retorik er derimod diskussion hvor alle mulige forskelligartede og til dels inkommensurable grunde mødes i samtale mellem forskellige mennesker af forskellige holdninger – som lytter til hinanden.

For at opsummere: Retorikken er fra sin oprindelse centreret omkring at uddanne borgere til deltagelse i samfundet. Og omvendt, uddannelse i samfundslære må inkludere retorik – hvis den altså skal være en uddannelse til at deltage i samfundet, og ikke blot til at iagttage det. Derfor har retorikere en opgave. Vi skal selv være bevidste om at den opgave påhviler vores fag. Ellers kan vi ikke regne med at andre vil synes det.

Uddannelse til medborgerskab?

Nu vil jeg først se på hvordan situationen vedrørende uddannelse til medborgerskab er i de skandinaviske lande. Hvordan og i hvor høj grad bliver borgere uddannet retorisk til deltagelse i samfundet? Det skal vi have overblik over før vi kan træde ind og sige: Retorikken kan bidrage med noget her. Og vi skal især se på grundskolen – de første, obligatoriske årgange i skoleforløbet som er fælles for alle borgere.

Jeg begynder med Danmark, og jeg gennemgår de danske forhold grundigt for at demonstrere hvordan retorisk *kunnen* er trængt tilbage til fordel for akademisk eller pseudo-akademisk *kundskab*, der uddanner borgere som *iagttagere* til demokratiet snarere end som *deltagere* i demokratiet.

I Danmark indførte en ”reform”-ivrig regering blandt andet en skolereform der udvider timetallet i dansk og matematik, og man har revideret de gældende beskrivelser af læremålene for grundskolen, de såkaldte ”Fælles Mål”.

Hvis retoriske færdigheder faktisk er en del af hvad der skal til for at uddannes til medborger i samfundet, så burde der stå noget om dem i de Fælles Mål for samfundsfag. Men når man læser de nye Fælles mål om grundskolens samfundsfag, finder man *intet* der afspejler at retorisk indsigt og færdighed er centrale for demokrati og for medborgerskab i demokratiet. Der står intet om debat eller argumenter, intet om at *kunne* debattere, og intet om at være en kritisk *bruger* af debat. Ord som *argument*, *argumentere*, *argumentation* forekommer ikke. Samfundsfag i 8.-9. klasse har i ”kompetenceområdet” *Politik* disse seks ”færdigheds- og vidensområder”:

- demokrati
- det politiske system, retsstat og rettigheder
- politiske partier og ideologier
- medier og politik
- EU og Danmark
- international politik

(Undervisningsministeriet 2014b:4)

Alle disse emner ses overvejende som *kundskab*; *kunnen* kræves stort set ikke. Den overordnede position som alt dette stiller eleverne i – hvis de virkelig lærer det alt sammen – er som analytiske betragtere, en art små politologer. ”Demokrati fokuserer på demokratiformer og andre styreformere” hedder det (*ibid.*) – altså kundskab om hvordan demokrati fungerer og forstås forskelligt afhængigt af tid og sted. Denne kundskab ser ikke på demokrati som en samfundsform vi lever med i og kan deltage i. Demokrati er en *styreform*, ikke en samfundsform, og slet ikke en livsform. Vi *styres* på én måde, andre styres på en anden, og de måder kan vi så analysere og sammenligne.

Området ”Det politiske system, retsstat og rettigheder” fokuserer på ”det formelle demokrati og de politiske beslutningsprocesser samt sammenhænge mellem demokrati, retsstat og grundlæggende rettigheder” (*ibid.*). Igen: Der er fokus på regler og rettigheder som man skal have kundskab om. Hvorfor handler det tilsyneladende kun om at der er visse regler, og at vi har visse rettigheder? Hvorfor står der intet om at det politiske system vi har, også stiller visse forventninger til os borgere om at vi skal *gøre* noget (og dermed har brug for at lære *hvordan* man gør det)?

Om ”Politiske partier og ideologier” står der: ”Eleverne skal stifte bekendtskab med aktuelle politiske debatter.” (*ibid.*). Men intet om at man selv skal lære at debattere eller at forholde sig som kritiske brugere af de aktuelle debatter som vi er vidner til.

Om ”Medier og politik” står der: ”Eleverne skal opnå en forståelse for, hvordan forskellige aktører kan bruge forskellige medier til at påvirke den politiske dagsorden og beslutninger, samt for hvordan de selv bliver påvirket af medier og mediebrug, og hvordan de kan bruge medier til at få information og selv påvirke politiske processer og beslutninger” (Undervisningsministeriet 2014b:5).

Og under den tværgående overskrift ”IT og medier” finder man noget der synes at pege i den oversete retning. I udkastet til læseplan af 22.5.2014 stod der: ”IT og mediekompetencer relateres til fire elevpositioner; eleven som kritisk undersøger, eleven som analyserende modtager, eleven som målrettet og kreativ producent og eleven som ansvarlig deltager” (Undervisningsministeriet 2014a). I den endelige udgave er ordene om ”målrettet og kreativ producent” og ”ansvarlig deltager” dog røget ud, og det hedder blot: ”I samfundsfag betyder det fx, at eleverne er kritiske undersøgere af faglige kilder, analyserende modtagere af fx politiske budskaber, anvender digitale medier til at kommunikere egne budskaber samt bruger digitale medier til at deltage i en demokratisk debat” (Undervisningsministeriet 2014b:9).

Men hvorfor er det *medierne* – IT og hvad der ellers er af medier – der er i centrum, og altså ikke hvad det er for noget *indhold* der er brug for i medierne? Man skal lære om medier og om deres rolle i demokratiet, men medier er jo også – som betegnelsen ”medier” siger – transport*midler* for indhold. Og det indhold man skal putte i medierne for at påvirke processer og beslutninger, det skal eleverne åbenbart ikke lære om.

Indrømmet, det lyder på en måde godt at opdyrke elevrollen som ”kritisk undersøger” og ”analyserende modtager”. Men hvis de dominerende former for politologi og politisk journalistik skal være forbilleder, bliver der primært tale om en kritisk undersøgelse og analyse fra et rent *iagttagersynspunkt* af politikernes og partiernes *strategier*, ikke af deres argumenter; man ser for sig en 9. klasse af små politiske kommentatorer der kan sige at ministeren blot kommer med dette forslag fordi hun er bagud i meningsmålingerne – altså politisk kommentar af den art som er beskrevet af Pia Martine Wold (2013) i Norge og Mette Bengtsson (2014) i Danmark.

Og skønt man – med fokus på IT og medier – skal ”deltage i en demokratisk debat”, står der intet om at man skal lære hvordan man bliver god til dét, og hvordan man laver demokratisk debat, bruger den og bedømmer den.

Det er noget af det retorik kan levere: forestillinger om at visse argumenter – og visse debatter – faktisk er bedre end andre. Men i den danske samfundsfagsundervisning risikerer eleverne at gå hjem med forestillinger om at debat hører under medier, og medier, det er noget vi analyserer, og

hvis der er nogen forestillinger om at debat er godt, så består de gerne i at *al* debat er godt – ikke i noget om *hvornår* debat er god, eller hvad debat skal være godt *for*.

Måske afspejler dette en position hvor samfundsfag ses som en slags mini-politologi. Den akademiske politologi er altovervejende defineret som en metodisk, videnskabelig og frem for alt rent *deskriptiv* disciplin. Den omfatter emnet demokrati, men den politologiske tilgang til demokrati er at det er en styreform der bare *foregår* på den og den måde – ikke at det er en samfunds- og styreform der *bør* foregå på den og den måde, og som borgere kan deltage i på visse måder. En dominerende opfattelse i politologien, især importeret fra USA, har længe været at politik er forskellige vælgergruppers konkurrence om at få deres respektive præferencer tilgodeset mest muligt. Politikere derimod konkurrerer om at få deres *magt*positioner cementeret mest muligt. For begge parter gælder at disse drivende kræfter i det politiske spil ikke lader sig påvirke nævneværdigt af argumenter. For vælgere og politikere er der simpelthen tale om at de ønsker at få deres interesser tilgodeset, og disse interesser lader sig kun overfladisk påvirke af debat og argumentation.

Når alt dette er sagt, skal det til gengæld siges at noget af det som vi kan kalde retorisk medborgerskab, optræder hist og her i faget dansk. I det 7.-9. klasse skal eleverne under ”fremstilling” lære at ”udarbejde opinions-tekster, fx læserbreve og diskussionsoplæg, og her arbejde med argumenterende fremstillingsformer” (Undervisningsministeriet 2014c:21). Under ”kompetenceområdet kommunikation” lærer de: ”Dialog fokuserer på at kunne argumentere og informere i samtaler, at kunne analysere en samtale og at kunne samtale på en demokratisk måde” (Undervisningsministeriet 2014c:23). Og i underpunktet ”dialog” står der: ”Eleverne skal lære at argumentere og informere. Undervisningen skal have fokus på, at eleverne skal kunne analysere deres egen og andres kommunikation med henblik på at udvikle kompetence til deltagelse i demokratisk dialog” (*ibid.*).

Det er alt sammen godt. Men hvorfor skal demokratisk medborgerskab, forstået som deltagelse i demokratisk dialog – enten det så er som ”taler” eller som ”lytter” – anses for et rent sprogligt emneområde?

Samtale. Debat. Argumenter. De emner stod centralt i en rapport fra

noget der hed Valgretskommissionen fra 2011. Danske toppolitikere som bl.a. Margrethe Vestager og Mette Frederiksen var medforfattere. Anledningen var ikke mindst bekymring om unge menneskers svigtende interesse for det formelle demokrati. Om unges demokratiske engagement skrev kommissionen blandt andet:”

Medier, partier og politikere har også en opgave i at få unge inkluderet i den politiske debat og i at fremstille den politiske proces mindre kompliceret. Medierne bør sætte større fokus på den politiske substans og i mindre grad fokusere på den politiske kamp med vindere og tabere. [...] Demokratiet eksisterer kun så længe, at der findes medborgere, som vil diskutere og debattere den fremtidige udvikling af samfundet. (Valgretskommissionen 2011:11).

Og med hensyn til forholdet mellem demokrati-viden og demokrati-færdighed skrev man:

den demokratiske formning har to ben: Det ene er kundskab, og det andet er evnen til at danne egne meninger og argumentere for dem, hvor man i diskussionen med andre får testet sine argumenter og bliver formet i en demokratisk kultur (Valgretskommissionen 2011:64).

Valgretskommissionens tanker om en systematisk undervisning i demokratisk kultur og medborgerskab blev ikke fulgt op.

Hvordan er det i de andre skandinaviske lande?

I Norge har man det initiativ der hedder «Kunnskapsløftet». Her er man måske nået lidt længere end det danske undervisningsministerium – og dog. Kjell Lars Berge og Janicke Heldal Stray har redigeret bogen *Demokratisk medborgerskab i skolen* (2012), hvor de bl.a. skriver om ”Retorisk dannelse som grundlag for demokratisk medborgerskab i skolen”. Berge og Stray konstaterer: ”Medborgeren må altså ha tilegnet seg hensiktsmessig retorisk kompetanse. Da først kan man hevde at han eller hun som medborger er myndiggjort til deltakelse i et demokratisk samfunn” (Berge & Stray 2012:10). Men de skriver også: ”navnet ’Kunnskapsløftet’ mer enn antyder at samfunnet ved å vedta planen først og fremst ønsker å legge stor

vekt på kunnskapsinnlæring, kunnskapstilegnelse og ikke minst kunnskapstesting” (Berge & Stray 2012:11). Og i kapitlet om ”Demokratilæring i praksis” påpeger Line Wittek at der i den gældende læreplan er så stærkt fokus på læringsmål at læringens kommunikative perspektiver nedtones – til skade for uddannelsen i demokratisk medborgerskan.

I Sverige står der i fagbeskrivelsen for samfundsfag for grundskolen, *Samhällskunskap*, at eleverne skal lære at ”uttrycka och värdera olika ståndpunkter i till exempel aktuella samhällsfrågor och argumentera utifrån fakta, värderingar och olika perspektiv”. Færdighed i at gennemføre ”resonemang” og opbygge ”argument” nævnes som krav på alle præstationsniveauer i forbindelse med årskurs 9 (Skolverket 2000a).

I svensk på grundskoleniveau opstilles dette læringsmål under rubrikken ”tala, lyssna och samtala”: ”Att leda ett samtal, formulera och bemöta argument samt sammanfatta huvuddragen i vad som sagts” (Skolverket 2000b). Eleverne skal også kunne skrive ”argumenterande texter”. I årskurs 9 i svensk skal eleverne for karakteren E kunne levere ”till viss del underbyggda argument” og for karakteren A skal de levere ”väl underbyggda argument” (*ibid.*). Altså i hvert fald en klart mere eksPLICIT anerkendelse af den retoriske side af demokratiuddannelsen end den danske.

I Storbritannien nedsatte Blair-regeringen i 1997 en kommission under ledelse af samfundsforskeren Bernard Crick, der i 1998 fremlagde rapporten *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools*. Et vigtigt motiv for rapporten var unge menneskers stigende politiske apati. Rapporten blev grundlag for den undervisning i ”Citizenship” som siden 2002 har været givet på alderstrinnene 11-16 år. Den er en obligatorisk del af ”the national curriculum”, der gælder for England, Wales og Nordirland. Et af rapportens programmatiskke udsagn lyder:

We aim at no less than a change in the political culture of this country both nationally and locally: for people to think of themselves as active citizens, willing, able and equipped to have an influence in public life and with the critical capacities to weigh evidence before speaking and acting (Crick 1998:7).

I sine anbefalinger betoner rapporten i lige grad færdigheder ("skills and aptitudes") og viden ("knowledge and understanding"). Blandt de færdigheder som medborgerskabs-undervisningen skal formidle, er disse:

- ability to make a reasoned argument both verbally and in writing
- ability to co-operate and work effectively with others
- ability to consider and appreciate the experience and perspective of others
- ability to tolerate other view points
- ability to develop a problem-solving approach
- ability to use modern media and technology critically to gather information
- a critical approach to evidence put before one and ability to look for fresh evidence
- ability to recognise forms of manipulation and persuasion
- ability to identify, respond to and influence social, moral and political challenges and situations (Crick 1998:44).

En inspirationskilde vi kan lære af

Jeg synes Crick-rapporten og den britiske undervisning i Citizenship i betydelig grad er en inspirationskilde. Men vi har også en vigtig dansk inspirationskilde. Vi har i Danmark en tradition for at betragte argumenterende samtale som kernen i demokratiet, ikke bare som et sprogligt dellemne. Demokrati er ikke kun stemmeret hvor flertallet kan bestemme. Ved siden af at afgive sin stemme med visse mellemrum vil en borger nemlig primært deltage i demokratiet ved at forholde sig til *debat*. Det kan ske ved at man deltager direkte i den og selv opløfter sin stemme. Men for langt de fleste borgere vil deltagelse i demokratiet, selv i denne tid med sociale medier der står åbne for alle, bestå i at *høre og læse* debat.

Kort sagt, debat er en central del af demokratiet. Medborgerskab er ikke fuldgyldigt hvis det ikke også er *retorisk* medborgerskab.

Teologen og højskolemanden Hal Koch skrev i august 1945 en kronik i den debat om demokrati der var opstået efter besættelsens afslutning. Det var en diskussion som bl.a. resulterede i hans ofte optrykte bog *Hvad er demokrati?* (1945b).

Hal Koch taler i en kronik, også fra 1945, om at mennesker nødvendigvis vil have uenigheder og konflikter som de må løse:

I det store og hele findes der kun to Veje til at finde denne Løsning: 1) man kan slaas sig til Rette, hvilket vil sige, at det bliver den stærkestes Vilje, som raader; saaledes gaar det til i Junglen; ofte er det imidlertid vanskeligt at se nogen væsentlig Forskel paa Menneskers og Jungledyrs Optræden. 2) man kan tale sig til Rette, hvilket vil sige, at man gennem en "Sam" tale mellem de stridende Parter søger at faa Sagen alsidig belyst, og at de samtalende Parter virkelig bestræber sig for – det maa ikke glemmes – gennem Samtalen at naa til en rigtigere og rimeligere Forstaaelse af Konflikstens Problem. Dette er Demokrati. Det er Samtalen (Dialogen) og den gensidige Forstaaelsen og Respekt, som er Demokratiets Væsen. Hvis dette glipper, vil man uvægerlig falde tilbage til Magtkampen (Koch 1945a:4).

Altså, hvis man alene vil definere demokrati ud fra at der er afstemninger hvor flertallet får sin vilje, så kan man let glide over i rent flertalsdiktatur. Som eksempel pegede Hal Koch på egne erfaringer fra et menighedsråd. Kun i en samtale hvor de uenige parter lytter til hinandens argumenter og forholder sig til dem, kan den glidning undgås. Han skriver:

Det udemokratiske er den ufrugtbare Debat, hvor ingen har Øre og Sind aabent for Modpartens Argumenter. Hvis Afgørelsen er truffet paa Forhaand og Modpartens Synspunkter aldrig bliver En et Problem, er Forhandlingen virkelig blevet til tom 'Ordsqualder' og 'parlamentarisk Kævl' (Koch 1945a:7).

Igen: det centrale i demokrati er den debatterende samtale hvor de uenige fremfører egne argumenter, lytter til de andres argumenter og besvarer dem.

Det betyder ikke at man skal regne med at blive enige. Hal Kochs demokratitanker handler *ikke* om et "konsensus"-demokrati, hvor man fromt regner med at nå til fælles holdninger om alt – sådan som en del deliberative tænkere i det sidste par årtier har forestillet sig at demokratiet kunne

være, især under inspiration af den tidlige Habermas. Det handler heller ikke om at man altid kan eller skal indgå kompromis. Afstemningen, hvor et flertal får sin vilje, kommer i reglen til sidst – og sådan må det være. Samtalens primære mål ifølge Hal Koch er vel at mærke ikke hverken konsensus eller kompromis, men derimod ”at man gennem en ’Sam’tale mellem de stridende Parter søger at faa Sagen alsidig belyst, og at de samtalende Parter virkelig bestræber sig for – det maa ikke glemmes – gennem Samtalen at naa til en rigtigere og rimeligere Forstaaelse af Konfliktens Problem” (Koch 1945a:4).

Han forklarer også kort og klart *hvorfor* man ikke kan forvente at der opstår hverken kompromis eller konsensus: ”Mennesker er forskellige, lever under forskellige Kaar, har forskellige Interesser; derfor vil de ogsaa dømmе forskelligt og have forskellige Ønsker” (*ibid.*).

Så enkelt er det. Det centrale er selve samtalen med debat og argumenter der sikrer den bedst mulige forståelse af problemerne.

Derfor er det at unge der skal lære om demokrati, har brug for at lære om debat og argumentation. Måske får de lyst og lejlighed til selv at indgå i en debat med argumenter og svar på modargumenter. Men i hvert fald får de brug for at lytte til debat de hører – både i den offentlige sfære (gennem medierne) og i deres daglige liv, i vore dage måske på de sociale medier meget af tiden. De får brug for at kunne bedømme om den debat hører, giver dem noget de kan bruge. Indeholder den overhovedet argumenter – eller bliver man spist af med marketing-agtige, måske ubevidste virkemidler der skal skaffe tilslutning uden argumenter? Bærer den præg af at der bliver lyttet til den anden part? Bliver modparters argumenter besvaret, imødegået hvis det er muligt, og ellers taget med i betragtning?

Sker dét, kan også den borger der bare lytter til debatten, tage den til sig og bruge den til noget – nemlig til selv at danne sig en mening. ”Deliberation within”. Sker det ikke, er der grund til at være kritisk og på vagt over for den politiker eller debattør der på den måde vil snyde på vægten.

Den interesse der i de sidste mange år har samlet sig om faget retorik, udspringer antagelig i høj grad af en interesse hos unge mennesker for en bedre demokratisk kultur og ønsket om en uddannelse der netop rummer nogle af disse ting. Som vi indledte med at slå fast, har retorik siden sin opståen i 400-tallet f.K. været en medborgerskabsuddannelse, ikke blot en

ny slags filosofi eller tekstvidenskab.

Det er også det der er budskabet i Gerard Hausers artikel om ”Teaching Rhetoric...”, som jeg omtalte i begyndelsen. Hauser skriver: ”The ancient Athenian roots of rhetoric instruction stressed *paideia*. The teacher’s efforts were focused on ‘capacitating’ the individual student to lead the life of an active and responsible citizen” (2004:40). Og han fastslog om retorikkens rolle i uddannelsen af medborgere (”civic education”):

That role is not just in the public performance of political discourse but in the education of young minds that prepares them to perform their citizenship. Free societies require rhetorically competent citizens. Without rhetorical competence, citizens are disabled in the public arenas of citizen exchange –the marketplace, the representative assembly, the court, and public institutions—and democracy turns into a ruse disguising the reality of oligarchic power. (Hauser 2004:52)

Hvis ikke unge mennesker i stigende grad skal opleve det formelle demokrati som et rent trick der maskerer den virkelige, oligarkiske magt, så er der brug for sådan en undervisning. En undervisning hvor unge mennesker ikke blot lærer at gøre deres egen stemme gældende på en måde der fortjener at blive hørt, men også at lytte til andres.

Referencer

- Bengtsson, Mette (2014). *For borgeren, tilskueren eller den indviede? En praksisorienteret retorisk kritik af avisens politiske kommentarer*. Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet.
- Berge, Kjell Lars & Janicke Heldal Stray (2012). *Demokratisk medborgerskab i skolen*. Fagbokforlaget.
- Berggren, Niclas, Henrik Jordahl & Panu Poutvaara (2010). ”The looks of a winner: Beauty and electoral success.” *Journal of Public Economics* nr 94, s. 8-15.
- Billig, Michael (1987). *Arguing and Thinking. A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge University Press.
- Crick, Bernard (1998). *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools. Final report of the Advisory Group on Citizenship*. Qualifications and Curriculum Authority.
- Goodin, Robert E. (2000). ”Democratic deliberation within”. *Philosophy & Public Affairs* nr 29, s. 81-109.

- Hauser, Gerard A. (2004). "Teaching rhetoric. Or why rhetoric isn't just another kind of philosophy or literary criticism". *Rhetoric Society Quarterly* nr 34, s. 39–53.
- Healy, Andrew J., Neil Malhotra & Cecilia Hyunjung Mo (2010). "Irrelevant events affect voters' evaluations of government performance". *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107(29), s. 12804–12809.
- Iskokrates (1986). *Fire Taler*. Oversat af Thure Hastrup. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Koch, Hal. (1945a). "Ordet eller Sværdet". *Berlingske Aftenavis* 12. september 1945, s. 4 & 6-7. Findes på <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/hal-koch-ordet-eller-svaerdet-1945/> (2015-04-17).
- Koch, Hal (1945a). *Hvad er Demokrati?* København: Folkevirke-Serien.
- Marrou, H.-I. (1965). *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. 7. uppl. Paris: Seuil.
- McCaffery, Edward J. & Jonathan Baron (2006). "Isolation effects and the neglect of indirect effects of fiscal policies". *Journal of Behavioral Decision Making* 19(4), s. 289–302.
- Melanchthon, Philipp (1531/2001). *Elementa rhetorices. Grundbegriffe der Rhetorik*. (Bibliothek seltener Texte in Studienausgaben, 7.) Udg. Franz Burchard og Volkhard Wels. Berlin: Weidler.
- Ministeriet for børn, undervisning og ligestilling (2015). <http://www.emu.dk/omraade/gsk-lærer/ffm/samfundsfag> (2015-04-17).
- Perelman, Chaïm & Lucie Olbrechts-Tyteca (2000/1958). *Traité de l'Argumentation. La Nouvelle Rhétorique*. Editions de l'Université de Bruxelles.
- Skolverket (2000a). Kursplanen i samhällskunskap. <http://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/grundskoleutbildning/grundskola/samhallskunskap/subjecttopdf.pdf?subjectCode=GRGRSAM01&tos=gr&typeOfDoc=pdf> (2015-04-17).
- Skolverket (2000b). Kursplanen i svenska. <http://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/grundskoleutbildning/grundskola/svenska/subjecttopdf.pdf?subjectCode=GRGRSVE01&tos=gr&typeOfDoc=pdf> (2015-04-17).
- Undervisningsministeriet (2014a). *Læseplan for faget samfundsfag*. Udkast 22.05.2014. <http://www.uvm.dk/-/media/UVM/Filer/Folkeskolereformhjemmeside/Laeseplaner%202014/Laeseplan%20for%20samfundsfag.ashx> (2015-04-17).
- Undervisningsministeriet (2014b). *Læseplan for faget samfundsfag*. <http://www.emu.dk/sites/default/files/L%3%A6seplan%20for%20faget%20samfundsfag.pdf> (2015-04-17).
- Undervisningsministeriet (2014c). *Læseplan for faget dansk*. http://www.emu.dk/sites/default/files/Dansk%20L%3%A6seplan_o.pdf (2015-04-17).
- Valgretskommissionen (2011). *Demokrati for fremtiden. Valgretskommissionens betænkning om unges demokratiske engagement*. http://duf.dk/uploads/tx_templavoila/PUB_2011-12-01_Valgretskommissions_betaenkning_-_Demokrati_for_fremtiden_03.pdf (2015-04-17).
- Wittek, Line (2012). "Demokratilæring i praksis". I: Berge, Kjell Lars & Janicke Heldal Stray (red.) *Demokratisk medborgerskab i skolen*, Fagbokforlaget.
- Wold, Pia Martine (2013). "Vaktbikkjer i flokk". *Sakprosa* 5(1).

Spectatorship, embodiment, and democratic publicity

Ekaterina V. Haskins

Most people in this audience probably remember a bright September day thirteen years ago—the day that is now commemorated as 9/11. You may remember the coverage of the World Trade Center under attack that dominated television screens for weeks afterwards. Much has been said about the traumatic effect of this depressing spectacle on the collective psyche of Americans.¹ In the post-9/11 discourse, mainstream media narratives strictly delineated the roles—the victims, the heroes, and the rest of us. “The rest of us” were exhorted to pray for the victims and their families, engage in affirmations of patriotism, and support the Bush administration’s swift decision to retaliate against “terror.” Although at the sight of the disaster many people responded as citizens, lining up at hospitals to donate blood and volunteering labor and resources, the government asked them to keep on using their credit cards as a show of patriotism.

Meanwhile, a different kind spectacle was taking place in city streets and squares. Political philosopher Marshall Berman recalled how regular people—not just intellectuals—were hungry “to find meaning” in the events:

Lower Manhattan was more intensely occupied, more filled with life than it had been in years. Many of its grand old places were born again. My favorite was Union Square, which overnight became the kind of thriving agora it was said to have been a hundred years ago (Berman 2003:67).

¹ See, for example, Simpson (2006) and Biesecker (2007).

New York University anthropologist Diana Taylor also noted that “public interventions in the parks gave people a place to participate actively and put forward their views about the escalating war talk and ethnic tensions” (Taylor 2003:255). Indeed, these makeshift sites of public discourse displayed more deliberative restraint and political wisdom than the mass spectacle purveyed by corporate media.

But this street-level spectacle was short-lived. In New York City, on the orders of then Mayor Giuliani, most of the posters, candles, and flowers were soon swept up by cleaning crews under the pretext that these ephemera made the city look dirty. Still, a portion of these artifacts has been preserved for posterity as a testimony to the possibilities of spontaneous public expression in the wake of a crisis. Among them are scrolls of butcher paper totaling several football fields in length that have been acquired by the New York State Museum in Albany, NY. These scrolls are covered by inscriptions, images, and artifacts, all of them representing a wide range of responses to the events of September 11, 2001. Unfurled and duct-taped to the pavement in Union Square on the afternoon of September 11, for several days the scrolls became the focal point of gatherings in this public space. I argue that these gestures can be appreciated only in the larger context of the spontaneous forum in Union Square. The spectacle enacted by those who gathered there transformed bystanders into civic actors and defined “public” response to the tragedy in ways quite distinct from the mainstream discourse.

By examining the spectacle in Union Square, I hope to contribute to the broader intellectual project of recovering spectacle as a civic resource. In the last two decades, spectacle has been rescued from its long-standing association with unreason and audience passivity and redeemed as a source of democratic publicity. However, many scholarly discussions of publicity focus on the circulation of images and image events and discount co-presence and embodied experiences of audiences in physical locations. I defend a more expansive understanding of spectatorship as an experience that involves not only acts of seeing and being seen but also a range of embodied interactions. Although “spectatorship” is an ocularcentric term, I do not mean to exclude other senses from the consideration of the experience of being together with strangers.

The need for common public experiences is a theme that is echoed by many scholars who study democratic publicity. Ideally, such experiences would expose people to others unlike themselves and nurture the habits of trust, reciprocity, and collaboration. To quote political philosopher Daniele Allen (2004), for our own sake as citizens and for the sake of democracy as a whole, we need to “talk to strangers”. And to be able to do so, we need shared spaces that would allow us both to express our beliefs and to interact with others who are unlike us. The urgency of the theme stems in large part from the perception that in today’s liberal democracies, the citizenry has become increasingly fragmented and polarized. Benjamin Barber stresses this point when he states: “In our mostly privatized, suburbanized world, there are not enough physical spaces where citizenship can be easily exercised and civil society’s free activities can be pursued” (Barber 1998:76). We have an abundance of spaces of material consumption—“places for me”—and too few “places for us” where “we can govern ourselves in common without surrendering our plural natures to the addictions of commerce and consumerism” (Barber 1998:3). In the days following the tragedy, Union Square was transformed from an ordinary city square into a charged space of public mourning and controversy. It became, for several days, a genuine “place for us”.

Before I get into the particulars of the Union Square example, let me outline the theoretical and critical assumptions that guide my reading. I will not recite here all of the major arguments in a debate over spectacle and the role of the visual in politics and culture. Suffice it to say that over and against the seemingly unanimous denigration of spectacle and spectatorship in political theory, a more positive vision has recently emerged. Spectatorship is theorized as citizenship’s condition of possibility. For example, Robert Hariman and John Lucaites (2007) defend visual practices as vital to the formation of citizen identity. Building on Michael Warner’s (2002) influential theory of the public as “a discursively organized body of strangers constituted solely by the acts of being addressed and paying attention”, they argue:

This public can only acquire self-awareness and historical agency if individual auditors “see themselves” in the collective representations that are the materials of public culture. Visual practices in the public media play an important role at precisely this point. The daily stream of . . . images . . . defines the public through an act of common spectatorship. When the event shown is itself a part of national life, the public seems to see itself, and to see itself in terms of a particular conception of civic identity (Hariman & Lucaites 2007:42).

More than a fabricated reality or a means of ideological control, public images provide a “basis for identification” without which such notions as citizenship and national belonging remain mere abstractions.

Although this formulation reverses the traditional indictment of spectacle, it still retains a conception of spectacle as a mass mediated and disseminated construction that is at once made available to and calling into being “the public”. “Individual auditors” thus are invited to “see themselves” in images “in the public media, which become the mirror of collective identity” (Hariman & Lucaites 2007:33). Spectatorship, on this view, is a relationship between individual auditors and mediated representations, as a result of which persons come to identify with and potentially embody publicly visible models of conduct. For example, when we look at what Hariman and Lucaites (2007) call iconic photographs—such as the image of fire fighters raising the American flag atop the World Trade Center rubble—we see not just specific people captured on film but public roles they exemplify. In turn, we can imagine ourselves in those roles.

Yet this account of spectatorship as civic imitation ignores how the material context of uptake—including the presence of other spectators—influences how we “see ourselves.” The social space imagined by Warner’s theory of the public and Hariman and Lucaites’ analysis is a *virtual* space, the one “created by the reflexive circulation of discourse” (Warner 2002: 90) rather than by any localized exchange. With social space thus defined, the public figures as an abstraction concretized only by the circulation of discourses and images, and the uptake is measured by the dissemination of images across media and genres.

To insist on bringing the literal space (and bodily presence) back into the theory of the public seems to contradict the very premises of “reflexivity” and “circulation” that Warner’s theory delineates. It is possible to finesse this contradiction, however, by 1) conceiving of physically present (and co-present) auditors as fulfilling a symbolic function by the very act of their presence and by 2) thinking of a spatially concrete encounter of strangers as a node in a web of circulation rather than an isolated exchange. Even when spectators are assembled in a concrete place (a theater, a stadium, or a public park) they, as Warner puts it, engage in “self-abstraction,” their presence being both an empirical fact and a symbolic act. At a theater, for instance, I am part of what may be called a theater-going public, which is not identical with the actual group of people watching the play but which is represented by those people. As a theatergoer, I comport myself in accordance with the decorum that befits my role (turning off my cell phone and refraining from talking, eating, and other obnoxious activity that interferes with enjoyment of the show by others). If I go to a baseball game, I abide by a different (and considerably more relaxed) set of rules, but they still govern my behavior. Because I am *in public*, rather than, say, sitting on a sofa in my living room watching the same play or baseball game on television, my public visibility makes me feel more exposed and more aware of a tension between my self-conception and the roles I play in the presence of others. This tension can be said to constitute reflexivity insofar as I recognize how my performance fits or does not fit into a repertoire of roles prescribed by the occasion.

As far as “circulation” is concerned, a spatially and temporally bound exchange at first sight appears excluded from its domain. Warner explicitly states: “Only when a previously existing discourse can be supposed, and a responding discourse be postulated, can a text address a public” (Warner 2002:90). Yet many gatherings of strangers in public parks in response to a mediated event like the attack on the World Trade Center on September 11, 2001 represent a collective symbolic response that cannot be understood in isolation from the media coverage of the event and reactions to it. In this case, media images of the Twin Towers—first, hit by planes and smoldering, then collapsing—arrested the attention of millions, summoning

perhaps the biggest viewing audience in history. At the same time, this coverage also drove thousands of people into the streets and precipitated a massive outpouring of public feeling in the form of posters, graffiti, and temporary memorials. Rather than constituting isolated exchanges, these sites can be considered nodes of circulation of public feeling in the aftermath of the attacks, as their fragments—via amateur photographs uploaded online and mainstream coverage alike—reached audiences spatially and temporally removed from them.

Even in our highly mass-mediated times, physical public places still matter. Despite the proliferation of alternative media in cyberspace, public visibility—as in crowds of people filling urban spaces—has not lost its power as a form of public address, as we have seen in the Occupy movement as well as the recent popular protests in Kiev, Ukraine. Of course, unlike readers united only by the circulation of discourse, those making themselves visible in public spaces incur certain risks as well as rewards. David Wittenberg comments on publicness in his critique of Warner:

We venture “out in public” or “appear in public,” subjecting ourselves to conditions of visibility, the pathos of which is *precisely* that the concreteness of the space physically occupied “in public” may not be easily finessed—out in public, we make ourselves into visible bodies (Warner 2002: 428).

Wittenberg’s discussion of “physical possibility of being seen in public” focuses on the vulnerability of appearing in a literal, physical space, for example, when the anonymous member of a rally becomes “the concrete, embodied object of the gaze of power” (2002: 429).

This “dark side” of public visibility is no doubt crucial to a comprehensive theory of citizenship as a mode of seeing and being seen. Spectatorship can have a coercive effect: one is compelled to blend in with the crowd, lest she becomes singled out by repressive state apparatuses or risk social ostracism. Or consider the spectacle of national unity reenacted repeatedly at sporting events in the United States in the aftermath of September 11, 2001. Not waving the American flag at such events would have been seen as unpatriotic.

Today, I would like to focus on a more positive aspect of spectatorship as an embodied and spatially localized experience. This sense of spectatorship is grounded in a “discursive” understanding of citizenship as a process of taking on and enacting citizen-like roles. “When viewed as a mode of public engagement,” contends Robert Asen, “citizenship appears as a performance, not a possession” (Asen 2004:204). Performance of citizenship acquires public significance if it is witnessed and acknowledged by others. Likewise, civic spectatorship gains importance as a *public act* rather than a merely private act of interpretation.

To act as citizens, we need to see *and* be seen by others. We need both visible, concrete models of citizen-like conduct and a sense of acknowledgement of our own role in collective life. Hannah Arendt’s classic description of publicity conveys this reciprocal function of spectatorship: “everything that appears in public can be seen and heard by everybody and has the widest possible publicity ... The presence of others who see what we see assures us of the reality of the world and ourselves” (Arendt 1958:50).

Michael Warner, of course, criticized Arendt’s vision as “an unfortunate faithfulness to the metaphor of the polis rather than a complex understanding of how politics happen” (Warner 2002:62). In addition, scholars of visual rhetoric, such as DeLuca and Peeples (2002), followed Derrida’s critique of the privileging of face-to-face speech in the history of Western thought. Like Warner, they see embodied, localized exchange as “a deep impulse and a beautiful dream” (DeLuca & Peeples 2002:129) that is outdated by contemporary social and technological conditions.

But I think it is too hasty to declare co-presence antiquated by conditions of mass-mediated late modern society. Letting go of the concrete space and embodied sociality in our theorizing of spectacle is premature, even though current modes of communication seem to suggest that spectatorship tends to be de-localized and fragmented. When strangers assemble in a public space to witness something, they are no longer isolated observers. As Michael S. Halloran puts it, “In gathering to witness a spectacle, I become part of it. I see not only what I came to see, but also those others who share my interest, and they in turn see me. Together we experience something, and in that shared experience is the germ of a public” (Halloran 2001:6). “The spectacle is a rhetorical experience quite apart

from the speech text, because it involves symbolic action that engages the mind, the passions, and the senses, symbolic action that bonds its participants and constitutes them as the ‘we’ so often invoked in speech texts” (Halloran 2001:14).

What are the implications of spectacle as an embodied experience? This expanded conception of spectacle entails at least three things:

- The blurring of the roles of spectator and participant, which democratizes civic engagement by making it accessible to many, including non-citizens.
- By positing “experience” as exceeding “text and talk” we can acknowledge the significance of materiality of spatially bound encounters, including the materiality of sensations.
- Witnessing and acting in the presence of others allows participants to become “observers of themselves while acting” (Burke 1984) and thus promotes a collective examination of what it means to be “in public” and to act as “the public.”

So, let us zoom in on Union Square scrolls and their context. The idea to put down stretches of butcher paper in Union Square Park belonged to a 19-year old NYU undergraduate, Jordan Schuster. While the rest of the world was glued to television screens watching the towers of the WTC burning and collapsing, Schuster and several of his friends, like many New Yorkers, went to the area’s hospitals to offer help. They were turned away due to an already large number of volunteers. “Unwilling to sit home and watch TV,” Schuster and his friends went to a nearby office supply store to get rolls of butcher paper, markers and duct tape. The choice of the location seemed obvious to them: Union Square Park is “the belly button of New York,” a spot that represents “a sample of everything that is New York.” On that day, Schuster recalled, “for the very first time it was as if everybody was moving but they didn’t have a place to go”.²

Schuster and his cohort did not have a clear plan for the scrolls other than offering them as a medium for expressing “what people were feeling in a very, very complex and emotional and scary time.” Having provided this space for public expression, the students realized that many different

² Here and throughout the rest of the paper, I quote from the interview Jordan Schuster gave to the NYSM Senior Historian Craig Williams on December 7, 2004.

kinds of expression needed to coexist if the scrolls were to fulfill their function as a public medium. “We didn’t tell people what to write,” Schuster noted,

The only rule . . . was that you couldn’t write over something that somebody else had said. And it was clear that . . . there was going to be that diversity of voices. And for it to be civil, and open and available for all the voices, it was imperative that not one particular voice, no matter how aggressive or how pertinent to the situation, become the dominant voice.

Union Square scrolls present a spectrum of responses to the attacks. These responses evolved. As Schuster admits, at first many of those who passed through Union Square on the afternoon of September 11 seemed too numb to say anything coherent and profound beyond simple statements of shock and disorientation: “We began writing things down. Like ‘I am very scared right now.’ Or ‘I don’t understand why this happened.’” Gradually, though, people began to assemble around the scrolls to write their thoughts and to argue.

Some entries are statements of feelings (“I am really sad;” “Feel pain, feel loss, keep feeling, keep moving on”). Many record expressions of sympathy for those who lost loved ones in the attacks as well as messages to the dead (“Heaven awaits all of you”). There are also numerous generalized exhortations and blessings (“May God bless the free world. God bless America. So proud to be part of NYC!; “Peace and love”).

In addition to these relatively simple and apolitical utterances, many inscriptions present a mixture of sentiment and argument. Consider the following entry:

Never in my life have I felt such sorrow, but we must work together to get through this. We must not blame races of people but work diligently to prove beyond doubt what horrendous people are responsible and then take action. My heart goes out to those who lost loved ones and to those who are courageously trying to save the lives that can be spared. As Martin Luther King advised, we all need to love one another, even our adversaries (Scroll H-2003.43.2.1_1).

While expressing the author's personal grief, this message invokes the generalized "we" of the public faced with a moral and political crisis—who is to blame? What is to be done? What will this action say about "us"?

Numerous scrolls are covered with rejoinders that suggest an ongoing debate over the meaning of the attacks for the United States and the world, the proper government response, and the values that should inform political leaders' decisions. Often, opposing viewpoints visually about the messages they disagree with, as in the following exchange: "God bless America!!! Stay strong USA—Let's fight for what we believe." Immediately below this is a note: "Remember two things: 1. the people who did this to us are people. Like us. 2. In order to kill us, they killed themselves. So when we attack, we are attacking the enemy that has no problem dying" (Scroll H-2003.43.26.1_1). On another scroll, a similar clash takes place: "It is the land of liberty and will be protected at all costs!" What looks like a recruiting message follows it: "God is love. Love is God. God Bless America. For those who seek justice call 1-800-GO-NAVY." And two responses: "Love Does not Retaliate It keeps no records of wrong" (Cor. 13:4-8). "People kill you; you kill people. This is gangster behavior. There got to be better solution" (Scroll H-2003.43.18.1A_1). Or take the following exchange: "Destroy evil today!" A response to this exhortation is indicated by a star linked to bubbles with words: "I need time to grieve first" and "And after that I will not stand with you" (Scroll H-2003.43.20_1).

Mere transcription cannot capture the visual variety of the scrolls. Multiple colors, shapes and sizes of handwritten messages as well as drawings and other artwork attached to scrolls convey pathos in the way words alone cannot. For example, the generic blessing "God Bless America" is magnified by means of large letters. Inside of the "e" in "bless" someone wrote "God Bless the World," an implicit argument further elaborated by a note nearby, "Remember Americans are not only ones grieving. One love" (Scroll H-2003.43.1.1_1.) Along with explicit proclamations regarding the global impact of the events, multiple messages in foreign languages contribute to the impression of "one world".

Even in their admittedly clichéd form, these inscriptions offer evidence of diversity and richness of "public expression" in the immediate aftermath of the tragedy. Many observers remarked that the spectrum of opinions

expressed in streets and squares in those September days far exceeded anything purveyed by mainstream media coverage. It is noteworthy that the New York State Museum incorporated one of the scrolls into an educational activity designed to highlight “ethnic and religious diversity in America” (Scroll H-2003.43.9).

But what was it like to be there in that space, among those people? Here and there, some entries reflect on the *experience* of participants who joined the spontaneous public spectacle in Union Square. Someone wrote, “Today, here in the Union Sq., we see the best of NYC people gathering peacefully to mourn, remember and share different opinions and offer thanks and prayers. Let’s remember the spirit—keep NYC thriving and never forget” (Scroll H-2003.43.13.1_1). Remarkable about this statement is its stress on both civility *and* disagreement that characterized public gatherings in Union Square. Argument here was not sacrificed to mourning, and prayerful commemoration did not drown out difference of opinion.

Therefore, the significance of those few days in Union Square goes beyond the content of the statements recorded on the scrolls. What matters even more, I think, is the overall experience created by those who came into contact with and contributed to the evolving tapestry of public gestures. The values of openness, civility and respect for others’ opinions that the anonymous author above praises did not arise spontaneously and without friction. Instead, they were cultivated through an evolving process of turn-taking and self-regulation. Arguments in Union Square were conducted not just on paper—by the evening of September 11 people were beginning to assemble in groups and argue, sometimes passionately. Schuster recalled: “They weren’t the type of debates you’d see in a Presidential election or whatnot. They were people arguing essentially ... in a public space”. When the debates became especially heated, a social worker named James, whom Schuster describes as “an older black man with a calming presence”, went from group to group and facilitated the turn-taking. The butcher paper came on cardboard rolls, so James took those rolls and made talking sticks out of them. After that, one could talk only after getting the stick.

As the word spread about Union Square, Schuster and his crew became ad hoc schedulers of events there. The principle behind the scrolls—that no single voice should dominate—was carried over to other situations. “A lot of religious groups and political groups . . . wanted to come down and do their demonstration or say their speech or do their performance at Union Square because that was where everything was happening”, said Schuster. “And we had to make a schedule so people weren’t conflicting with other people.”

In addition to the talking stick system, candles were introduced to illuminate the space among arguers and make the debates more civil. As it was getting darker in the square, conversations were turning more aggressive because people couldn’t see each other. As Schuster put it, “they were arguing in the shadows with the shadows”. He remembers that one of his friends, a young woman named Amanda, suggested getting candles to illuminate the scene:

She said, “Well, I think that people can’t see each other. It’s too dark. And . . . there needs to be light.” . . . And so she bought a bunch of tea light candles from Walgreen’s and put 5 or 6 candles in the middle of the circle and it worked. It did pacify people and it did calm down people and made the conversations much more civil.

These two anecdotes—about the talking stick and the candles—sum up the two aspects of the interactions in Union Square, the argumentative and the unifying, which lent this forum the air of a modern-day agora. The space accommodated both mourning and political argument, “two activities that have been placed in opposition in much post-9/11 commentary” (McKim 2010).

Ironically, only one aspect of the gathering—the candles—was magnified by the news media as the signifier of gatherings in the square. This was partially due to the size of the crowd generated by the vigil on Friday, September 14, during which candlelight became the visual centerpiece. Television crews seized upon candlelight as the symbol of post-9/11 unity, although it was not quite the unity invoked by President Bush in his belligerent calls to wage the war on terror. In fact, one of the scrolls bears an

announcement: “Candlelight vigil: mourn the victims stand for peace Union Square September 14” (Scroll H-2003.43.19.1_1).

I would be remiss to limit the discussion of the Union Square experience in those warm September days to verbal expressions alone. The experience was truly multi-sensory. Within a few days, the site became host to a variety of performances, including live music, chanting, and singing. Like Schuster and his friends, hundreds of people wished to contribute meaningfully to this spontaneous spectacle. A woman named Jennifer Stewart impersonated the Statue of Liberty in order to raise money for the fire department.³ Two men, a Ukrainian sculptor and an Armenian scientist, brought and set up a sculpture of a candle to commemorate the lives lost in 9/11. The sculpture in turn became a magnet for hundreds of other candles that illuminated the scene at night and lent their scent to the air already tinged with the acrid smell of the destroyed World Trade Center towers.⁴ People brought food to feed the volunteers and the homeless who helped to maintain the impromptu memorials around the clock. The spectacle in the Union Square Park encompassed a diversity of voices and ways of acting. No one was out of place there.

The civic lessons of the Union Square spectacle are several. By marking it as a place for public expression, Schuster and his team reclaimed an ordinary public area as a civic forum and bestowed public significance on speech acts and other performances that took place there. The Union Square spectacle presented a vision of a peaceful—yet by no means docile or passive—public that summoned perfect strangers to the “belly button of New York” to mourn, to testify, to argue, and to be part of something greater. For people who might have remained mere onlookers of the televised spectacle of devastation at Ground Zero, an opportunity to participate in the goings on in Union Square was a form of civic engagement. In the process, the participants not only had a chance to have their say but they also witnessed the diversity of acting and ways of being that, whether

3 As related in Rebecca Solnit (2009). Solnit also interviewed Jordan Schuster for her book’s chapter on New Yorkers in the aftermath of September 11, 2001.

4 Photographs of the candle sculpture and other artifacts brought to the Union Square Park are available, among other places, at <http://www.raceforthesky.org/pages/PAGE.About.htm> Accessed 24 October 2011.

they realized it or not, constituted an alternative vision of civic engagement from the one urged by the country's leaders.

Scholars of rhetoric have successfully recovered spectacle as a civic resource by demonstrating that visual practices are vital to the formation of citizen identity. However, they tend to privilege mediated spectacles as exemplars of publicity and to downplay the role of physical sites of public display. I have argued that letting go of the concrete space and embodied experiences in our discussion of spectacle is premature. Shifting our attention toward the experience in public space (as opposed to text alone) allows us to appreciate a greater variety of enactments of citizenship and to take into account the interactive potential of spectatorship in common, both of seeing and being seen in public. This perspective encourages rhetoricians to consider not only the representational content of public events but the entire spectrum of experience that gatherings in public spaces afford, including the experience of the senses and the co-presence of strangers brought together by design or happenstance.

Works Cited

- Allen, Danielle S. (2004). *Talking to Strangers: Anxieties of Citizenship since Brown v. Board of Education*. University of Chicago Press.
- Arendt, Hannah (1958). *The Human Condition*. University of Chicago Press.
- Asen, Robert (2004). "A Discourse Theory of Citizenship." *Quarterly Journal of Speech* 90.2: 189–211.
- Barber, Benjamin R (1998). *A Place for Us: How to Make Society Civil and Democracy Strong*. Hill and Wang.
- Berman, Marshall (2003). "The City Rises: Rebuilding Meaning After 9/11." *Dissent* Summer: 67–70.
- Biesecker, Barbara A. (2007). "No Time for Mourning: The Rhetorical Production of the Melancholic Citizen-Subject in the War on Terror." *Philosophy and Rhetoric* 40.1: 147–169.
- Burke, Kenneth (1984). *Attitudes Toward History*. 3rd edition. University of California Press.
- DeLuca, Michael Kevin, & Jennifer Peeples (2002). "From Public Sphere to Public Screen: Democracy, Activism, and the 'Violence' of Seattle." *Critical Studies in Media Communication* 19.2: 125–51.
- Halloran, S. Michael (2001). "Text and Experience in a Historical Pageant: Toward a Rhetoric of Spectacle." *Rhetoric Society Quarterly* 31.4: 5–17.

SPECTATORSHIP, EMBODIMENT, AND DEMOCRATIC PUBLICITY

- Hariman, Robert, & John Louis Lucaites (2007). *No Caption Needed: Iconic Photographs, Public Culture, and Liberal Democracy*. University of Chicago Press.
- Jay, Martin (1994). *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. University of California Press.
- McKim, Joel (2010). "New York's Spontaneous 9/11 Memorials and the Politics of Ambivalence." *Borderlands* 9.2 (2010). www.borderlands.net.au/vol9no2_2010/mckim_newyork.htm (2015-04-22).
- New York State Museum. *September 11, 2001: A Global Moment*. Educators' Guide. Albany, NY: n/d.
- Schuster, Jordan. Interview recorded by Craig Williams, Senior Historian, New York State Museum. December 7, 2004.
- Simpson, David (2006). *9/11: The Culture of Commemoration*. University of Chicago Press.
- Solnit, Rebecca (2009). *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities that Arise in Disaster*. Penguin Books.
- Taylor, Diana (2003). *The Archive and the Repertoire: Cultural Performance in the Americas*. Duke University Press.
- Warner, Michael (2002). *Publics and Counterpublics*. New York: Zone Books.
- Wittenberg, David (2002). "Going Out in Public: Visibility and Anonymity in Michael Warner's 'Publics and Counterpublics.'" *Quarterly Journal of Speech* 88.4: 426-433.

Kunskap

Klassisk argumentationsanalys i ett samtida medielandskap: om behovet av att utveckla argumentationsanalys i skolan

Anna Lyngfelt

Traditionen av att använda klassiskt retoriska utgångspunkter vid argumentationsanalys medför både möjligheter och svårigheter för svensklärare och elever. Svenskämnets tradition är starkt knuten till den klassiska retorikens parteslära, där framför allt inriktningen på form, genom arbete med *dispositio*, står i centrum. Kunskap om texttyper ska utvecklas, bland annat om *argumenterande text* (Skolverket 2011). Samtidigt bygger kursplanerna i 2011 års läroplan på idén om att genrer är rörliga (Halliday & Matthiesen 2014). Enligt läroplanen ska dessutom lärare låta multimodala framställningar som film ingå i undervisningen och bidra till att eleverna utvecklar *critical literacy* (Skolverket 2011). För att ytterligare komplicera bilden faller det också på svensklärarens lott att förhålla sig till medielandskapets hybrider av talad och skriven ”text” och rörliga bilder, samtidigt som svenskämnets traditioner bidrar till en åtskillnad mellan muntlig och skriftlig framställning.

Ofta reduceras retoriska verkkningsmedel till en fråga om *dispositio* i skolan (se www.lektioner.se), eller så används klassiskt retoriska utgångspunkter för att utveckla förmåga till muntlig framställning (Ekenvall 1996, Olsson Jers 2010, Palmér 2010). Betydelsen av *ethos*, *logos* och *pathos* lyfts fram, som i *Retorik för lärare. Konsten att välja språk konstruktivt* (Sigrell 2008).

Förväntningar finns dessutom på att arbete med argumentationsanalys ska leda till en utvecklad critical literacy-kompetens som är generell på det viset att den går att använda i skolans alla ämnen, liksom utanför skolans väggar (Andersson, Hydén & Obbel 2014, Bergsten 2014, Winqvist & Nilsson 2014). Ett problem i sammanhanget är då att texttypen *argumenterande text* framstår som stabil och avgränsad i styrdokumentet, och att reduceringen av denna texttyp kan begränsas till arbete med *dispositio* i svenskämnet. Annars skulle till exempel den pragmadialektiska form av argumentationsanalys som (bland andra) Hietanen ägnar sig åt och beskriver i *Retorisk kritik. Teori och metod i retorisk analys* (2014) vara relevant; genom pragmadialektiken skulle det vara möjligt att utveckla mera innehållsorienterade retoriska analysformer i skolan, med hänsyn tagna till den situation som argumenten uppkommit i. Även Mehrens topikinriktade analysform skulle kunna vara användbar om ramarna för texttypen *argumenterande text* tilläts vara vidare och analysen mera innehållsinriktad; Mehrens (2014) klipper ju (likt Perelman 1971) banden mellan genrer och specifika topiker på ett sätt som stämmer överens med synen på *literacy* som socialt situerad – en syn på kommunikation som i grunden präglar styrdokumentet. Mehrens intresse för hur argumentation byggs upp hade då också kunnat kombineras med Mrals diskursinriktade analyser av maktrelationer (Mral 2003, 2014); på det viset hade eleverna kunnat förstå hur makt och tolkningsutrymme skapas och vidmakthålls genom argumentation.

Frågan är emellertid hur texter hämtade från det samtida medielandskapet, som ofta består av en mängd (ofta digitala) modaliteter, kan analyseras när de kännetecknas av interaktivitet. Det faktum att de är interaktiva innebär ju inte enbart att de är svåra att avgränsa som texter utan också att det är svårt att använda dem som en (och samma) utgångspunkt för eleverna i klassrummet. Inte sällan präglas de av en sofistikerad argumentation, där budskapen är kameleontiskt svårgripbara genom samverkande multimodala uttryck. Argumenten kan då vara inlindade på det viset att de ”blir till” genom att den/de som vill påverka styr uppfattningen av vad som kan betecknas som rimliga argument utan att redovisa dessa. Argumenten är med andra ord renodlat implicita och ”uppsfinns” i samband med interaktiviteten. Relevant i sammanhanget är då de medieteoretiska perspektiv

som Kjeldsen för fram (2008). Som Brummett (1991) uppmärksammar Kjeldsen problemet med att den retoriska traditionen är begränsad till verbaltexter och föreställningen att retorik utgörs av yttranden med en (enda) specifik avsikt (Kjeldsen 2008).

Nedan kommer problemet med en relativt snäv syn på argumenterande text och argumentationsanalys att uppmärksammas. Efter övning i att hitta teser och argument i argumenterande (verbal-)texter ställdes elever i årskurs nio inför problemet att tolka en multimodal text, närmare bestämt en reklamfilm. Som vi ska se medför då den retoriska tradition som präglar svenskämnet både möjligheter och svårigheter.

Att arbeta med argumenterande texter genom lässtrategier

Inom ramarna för VR-projektet *Läsa mellan raderna* (2012-14) gjordes en interventionsstudie där tre forskare regelbundet träffade högstadielärare verksamma i fyra klasser i årskurs nio under höstterminen 2013.⁵ Genom dialogbaserad strategiundervisning, som går ut på att lärare genom att använda lässtrategier och tillämpa dessa i dialoger med eleverna, var tanken att eleverna skulle få möjlighet att utveckla en djupare förståelse för argumenterande text än de hade innan strategiundervisningen påbörjades. Interventionsstudien inbegrep samtal om debattartiklar under sex veckor. De lässtrategier som då användes syftade till att eleverna skulle kunna identifiera en textstruktur, kunna analysera värde- och sakargument och kunna värdera och ta ställning till argument genom att sätta dem i relation till texternas teser (jfr Palmér 2010).

Inom ramarna för projektet gjordes också en studie där tre fokusgrupper med elever från de aktuella klasserna ingick. Syftet med denna studie var att få kunskap om hur elever i grupp resonerar om argumenterande texter, och då särskilt multimodala texter. Studien gjordes en månad efter interventionsstudien, under vårterminen 2014. Eleverna, 4-5 per grupp, fick då ta del av en argumenterande framställning i form av en film, "Vem bryr

⁵ De forskare som träffade lärarna i *Läsa mellan raderna*-projektets del 2, om argumenterande text, var Christina Olin-Scheller, Michael Tengberg och Anna Lyngfelt.

sig?”, från Försvarsmakten (se <http://ddb.se/work/forsvarsmakten/who-cares/>). Kortfattat kan denna film, där ljud, bild och text samverkar, sägas plädera för att unga ska inrikta sig på att arbeta inom Försvarsmakten. Argumentationen är uppbyggd kring ett experiment där en enskild individ isoleras och är beroende av medborgares engagemang för att isoleringen ska brytas. Medborgarnas engagemang uppbådas genom användning av sociala medier och det är de inspelade medborgarnas engagemang som får utgöra bevis dels för att vi behöver varandra (eftersom vi utgör en del av samma samhälle), dels för att Försvarsmakten som institution representerar gemensamma samhällsintressen.

Efter att ha sett filmen fick eleverna samtala ostört och svara på ett antal frågor. (Ingen lärare var inblandad i arbetet med fokusgrupperna.) De frågor som eleverna fick besvara var följande:

- Vad skulle ni säga är huvudbudskapet i framställningen? Diskutera!
- Vad grundar ni era tankar på? Menar ni att det finns argument som stödjer huvudbudskapet? Vilka då, i så fall? Var så konkreta som möjligt när ni svarar!
- Eftersom ni har arbetat med olika typer av argument tidigare, hur skulle ni beskriva de argument som finns med i ”Vem bryr sig?”?
- Hur gjorde ni när ni hittade argumenten i framställningen? Försök beskriva hur ni gick tillväga!
- Menar ni att det finns en inledning i ”Vem bryr sig?”? En avslutning? Hur skulle ni i så fall beskriva inledningen och avslutningen?
- Tycker ni att framställningen hänger ihop och fungerar som en övertygande helhet? Försök berätta varför, i så fall!

Som svar på den första frågan redovisar en av grupperna att huvudbudskapet är att ”man ska gå med i Försvarsmakten”, en annan att man ska uppoffra sig själv ”som försvarsmakten gör” och en tredje att budskapet är att vi ska hjälpa varandra oberoende av om vi känner varandra. När det gäller argument för huvudbudskapet väljer eleverna att ta upp att argument inte redovisas i klartext utan att budskapet framkommer genom appeller till medmänsklighet (grupp 1: man är en ”dålig person om man inte hjälper till”). Grupp 2 menar däremot att det uppvisade engagemanget i filmen utgör argument för huvudbudskapet (”att folk kom dit och gjorde det”) medan grupp 3 ansluter sig till grupp 1 genom att framhålla

att den medkänsla som visas i filmen stödjer huvudbudskapet. Grupp 3 ser också det experiment som visas i filmen som ett argument för huvudbudskapet. När det gäller fråga 3, då argumenten ska beskrivas, används begreppen värdeargument, känslöargument och sakargument. Ingen elev går närmare in på förklaringar om vad beteckningarna står för men i grupperna förs resonemang om huruvida argumenten spelar på mottagares känslor eller är grundade på fakta. Inga svar dominerar här, utan eleverna konstaterar att en sammanblandning av olika typer av argument karaktäriserar filmen.

När eleverna diskuterar hur de hittade argumenten i framställningen får de svårt att svara. Grupp två väljer att hoppa över frågan helt medan grupp 1 väljer en konkret ingång på problemet ("såg filmen två gånger"). Grupp 3, däremot, menar att "man får tänka mycket runt om" och att de "försöker förstå vad saken går ut på, vad de menar med saken". När eleverna ska ta ställning till om de menar att det finns en inledning och en avslutning i filmen väljer de att kommentera innehållet i filmen, i alla tre grupperna. Grupp 1 menar att filmen inleds med ett konstaterande om att många unga finns på sociala medier. Svaret från grupp 3 ansluter också till detta: filmen inleds "när de pratar om sociala medier". Grupp 2 menar däremot att inledningen utgörs av att man i filmen får reda på hur det experiment som redovisas i filmen ska gå till. Grupp 2 håller sig också till den konkreta redovisningen av experimentet för att beskriva avslutningen, när de karaktäriserar avslutningen som "när de berättade resultatet". Resultatredovisningen uppehåller sig även grupp 3 vid, när de redogör för sin syn på vad som utgör framställningens avslutning. Grupp 1 menar däremot att avslutningen består av att "folk brydde sig och många anmält sig till Försvarsmakten" (det sistnämnda redovisas som ett konstaterande i filmen, som exempel på att "experimentet" lyckades).

När det gäller frågan om eleverna menar att framställningen som helhet är övertygande är de i hög grad positiva men anger snarare att de själva låtit sig övertygas än kommenterar framställningen som helhet. De svarar "väldigt bra", menar att filmen är en "succé" (i grupp 1) och uttrycker att de "skulle söka dit lättare efter att ha sett filmen" (i grupp 2). En av grupperna (grupp 3) menar också att filmen är övertygande för att den "visar hur beroende vi är av internet för information".

KLASSISK ARGUMENTATIONSANALYS I ETT SAMTIDA MEDIELANDSKAP

En sammanfattning av svaren redovisas i tabellen nedan.

Till resultatet i fokusgrupperna bör emellertid också fogas det samtal som fördes vid sidan om, när eleverna inte direkt svarade på frågorna. Det är i dessa formuleringar som det blir tydligt vad som upptog elevernas intresse mest: det digitala formspråket. I skiftande ordalag uttrycker de att filmen är ”en trevlig reklam” som är ”snygg”. När de samtalande om alla de frågor

	Grupp 1	Grupp 2	Grupp 3
Huvudbudskapet?	<p>”Få fram vilka som bryr sig”, ”om nå'n bryr sig slipper du sitta i lådan”</p> <p>”Gå med i försvarsmakten men huvudbudskapet är att hjälpa andra”</p>	<p>”att man ska uppoffra sig själv och hjälpa andra, som Försvarsmakten gör”</p>	<p>”Vi ska hjälpa varandra och vi behöver inte känna varandra”</p>
Argument som stödjer huvudbudskapet?	<p>”pratar inte klartext om argumenten, spelar på hur någon känner sig”, ”dålig person om man inte hjälper till”</p>	<p>”att folk kom dit och gjorde det”</p>	<p>”Medkänsla”, experimentet</p>
Beskriv argumenten!	<p>”argument för hur man får in personen i lådan”, ”när målgruppen, folk vill visa ’jag bryr mig’”, ”känslargument”, ”ett sakargument: du kan inte hjälpa på långt håll utan måste ta dig till den som behöver”</p>	<p>”värde- och sakargument, egentligen sakargument eftersom det är bevisat att folk kom dit”</p>	<p>”Känslargument, inte fakta direkt, men fakta också, visade ju hur många som gick med”</p>
Hur hittade ni argumenten?	<p>”såg filmen två gånger, klurigt”</p>	-	<p>”försöker förstå vad saken går ut på, vad de menar med saken”, ”man får tänka mycket runt om”</p>
Finns inledning? Avslutning?	<p>Inledning om att många unga finns på sociala medier men inte där man vill ha dem, avslutning ”när de visade att folk brydde sig och många anmält sig till Försvarsmakten”</p>	<p>Inledning ”att de förklarade hur det skulle gå till”, ”bra inledning”, avslutning ”när de berättade resultatet”</p>	<p>Inledning ”när de pratar om sociala medier”, avslutning när ”man fick reda på hur det gick”</p>
Övertygade helheten?	<p>Ja, ”våldigt bra”, ”succé”, ”visar ju siffrorna faktiska ansökningar”</p>	<p>”Övertygande, det var det”, ”skulle söka dit lättare efter att ha sett filmen”</p>	<p>”Det tycker jag”, ”visar hur beroende vi är av internet för information”</p>

som de skulle svara på uttryckte sig eleverna positivt om själva utformningen av filmen. De är också positiva till att filmen visar hur unga använder sig av sociala medier och knyter uppvisandet av medieanvändning till påståendet att framställningen övertygar som helhet (grupp 3). Värt att notera är att filmens innehåll dominerar helt när eleverna förväntas diskutera framställningens utformning via frågorna, men att formspråket fokuseras när eleverna utgår från sina egna digitala erfarenheter och tar upp hur den övertygar genom att vara ”snygg”. I påfallande hög grad saknas dock metaperspektiv och utvecklade tankegångar om påverkanspotentialerna i framställningen som helhet – trots övning genom dialogisk strategiundervisning. Dessutom är bristen på kritisk hållning märkbar; eleverna tycks uppehålla sig vid ytstrukturen och ”stannar” där. Trots att de kan urskilja att olika sorters argument finns med i ”texten” sätter de inte dessa argument i relation till varandra, eller till det som de karaktäriserar som framställningens huvudbudskap, i nämnvärd utsträckning. Samtidigt uttrycker eleverna att de är nöjda med den undervisning som de fått genom strategiundervisningen, och möjligen hade resultatet blivit torftigare utan strategiundervisningen och det intresse för olika former av argument som interventionsstudien väckt.

Hur kan argumentationsanalys i skolan utvecklas?

Det är rimligt att tänka sig att dialogisk strategiundervisning skulle kunna vara ett stöd för elevernas utveckling av *critical literacy*, eftersom denna syftar till att förbereda eleverna på tolkning av budskap och förmåga att hantera olika textstrukturer. Dialogisk strategiundervisning underlättar ju rimligen samtal om de sammanhang som texter uppkommer i, vilket bidrar till att ge uppmärksamhet åt frågan om hur texter påverkar mottagare. Strategiundervisningen skulle emellertid kunna kombineras med retorikens parteslära, för att mer specifikt bli relevant för argumenterande framställningar av olika slag.

Partesläran syftar ju visserligen till att förbereda talare inför egna muntliga framställningar – och inte till förutsägelser av det som andra har skrivit eller producerat – men skulle kunna vara användbar för att förbereda

läsare på texters innehåll och struktur. Att fråga sig vad syftet är med en framställning är till exempel viktigt både vid arbete med lässtrategier och *intellectio* (Vad är syftet med framställningen?). Arbetet med att kunna förutsäga ett textinnehåll, som också lässtrategiarbete inbegriper, kan sedan knytas till *inventio* (Vad kan framställningen tänkas innehålla för argument, om man ser till syftet?), medan strategier som handlar om att ”ställa frågor” till texten med fördel går att länka till arbete med *dispositio* (Hur kan framställningen tänkas vara disponerad, om syfte och argument är formulerade som vi tror?). De eventuella oklarheter, som den som arbetar med lässtrategier som utgångspunkt förväntas reda ut, kan benas ut på samma sätt som vid arbete med *elocutio* (Hur ”utsägs” budskapet? Vad har den som gjort framställningen använt sig av för multimodala knep, om nu ”texten” är multimodal till sin karaktär?) Elocutio inbegriper då *actio*, om framställningen som i det här fallet utgörs av en film (medan *memoria* inte är relevant i sammanhanget).

Partesläran skulle också kunna användas för att utveckla former för argumentationsanalys som passar bättre för multimodala framställningar än skolans traditionella former för argumentationsanalys, även om partesläran är tänkt att utgöra ett stöd vid förberedelsearbete och inte efterarbete (i form av textanalys); uppsättningen frågor för eleverna att arbeta med, som presenterades ovan, kan ju sägas vara traditionell (se www.lektioner.se). Då skulle de digitala uttryck som upptar elevernas intresse få utrymme och föra vidare till frågan om varför just dessa används. Det skulle då vara givande att ”gå baklänges” och börja med *elocutio*, för att knyta an till elevernas egna (digitala) erfarenheter och uppfattningar av framställningens verknytningsmedel; här kan de multimodala resurser som konstituerar texten ringas in. Efter detta skulle det sedan vara motiverat att gå vidare med *dispositio*, för att analysera framställningens struktur. *Inventio*, för att engagera eleverna i frågan om vad det är för argument som framställningen mer eller mindre explicit bygger på, skulle kunna utgöra nästa steg medan *intellectio* kan utgöras av den sammanfattande diskussionen om vad framställningen syftar till att förmedla för budskap.

Poängen med att inte direkt börja med textens intentioner skulle vara att eleverna får börja med den delen av analysarbetet som engagerar dem mest: formspråket. Analysarbetet blir då inte heller synonymt med (social)

avkodning av lärarens tolkning av texten och intentioner med textvalet, vilket kan utgöra en risk med dialogisk strategiundervisning (och all undervisning, även om den syftar till självständigt arbete från elevernas sida). Genom en bakvänd partesanalys skulle eleverna också kunna knyta an till diskursanalyser inriktade på maktrelationer i sin argumentationsanalys (Mral 2003, 2014), när de nått analysens sista steg: *intellectio* (I vilken kontext finns en framställning som ”Vem bryr sig?” och varför?). Innan de nått dit, i samband med uppmärksamhet riktad mot *dispositio*, skulle emellertid en topikinriktad analys, likt den som Mehrens för fram, fördjupa förståelsen av framställningen (Mehrens 2014); här kan argumenten för framställningens budskap skärskådas och ifrågasättas. Även en pragmadialektisk analys, som Hietanen intresserar sig för, skulle kunna vara relevant i den här delen av analysarbetet (Hietanen 2014). I framställningar som ”Vem bryr sig?” kan ju de utsagor som argumentationen underbygger vara svåra att upptäcka och undersöka som mer eller mindre trovärdiga. ”Vem bryr sig?” har till exempel drag både av demonstrativa och deliberativa tal, och då är det en poäng att låta eleverna vaska fram de utsagor som ”demonstrerandet”, i form av ett experiment i filmen, skapar. Det är också en poäng att närgranska den (förment) deliberativa ansats som filmen bygger sitt resonemang på. ”Vem bryr sig?” kan vid en första ”läsning” framstå som en både saklig och balanserad framställning, eftersom den snarare anspelar på tänkbara uppfattningar om vad som skapar trovärdighet, genom anspelningar på ethos och logos, än pathos.

Det faktum att eleverna har svårt att analysera en framställning som ”Vem bryr sig?” och trots sina slutsatser – att filmen handlar om ”att gå med i Försvarmakten” och ”hjälpa andra” – har svårt att utveckla sin argumentationsanalys talar för att formerna för argumentationsanalys behöver utvecklas i skolan. Med en (enbart) *dispositio*-inriktad analysform får eleverna svårt att utveckla *critical literacy* och lär sig knappast att gå i dialog med texter som består av inlindade budskap och sofistikerad argumentation. Den typ av ”texter” som inte är renodlat verbalspråkliga utan hybrider av modaliteter kräver också en förståelse för ”gränslösheten” som verkningssmedel vid analysarbetet; det faktum att mottagare i interaktiva medier själva förväntas stå för formulerandet av argument ställer ju nya krav på analysarbetet, i form av polyfona granskningar av vad skilda mottagare

– enskilt och i grupp – kommer fram till när de tolkar text. För att utveckla Kjeldsens resonemang (2008) så påverkar vår tids teknologier och medier inte enbart offentlig retorik genom intimisering utan också genom att mottagare försätts i en situation där de genom att vara interaktiva medskapare (och inte ”motskapare”) bidrar till en övertygande framställning som det är svårt att distansera sig från.

Visst kan en utvecklad dialogbaserad undervisning, grundad på lässtrategier hämtade från en ”bakvänd” parteslära, vara av intresse för att utveckla former för argumentationsanalys. Men viktigare ändå är att elevernas egna tolkningar och utsagor – både de som mer eller mindre explicit uttalas i framställningen och de som förväntas av dem som interaktiva medskapare av textinnehållet – behandlas ur ett diskursanalytiskt perspektiv. Det är då viktigt att den *retoriska situation* som lyfts fram genom analysen tar sin utgångspunkt i förhållanden som präglar livet utanför skolans väggar, och inte innanför – i alla fall om eleverna ska kunna använda den analytiska kompetens som de förvärvar till att gå i dialog med de texter som omger dem, i det samtida medielandskapet.

Referenser

- Andersson, Petra, Hydén, Annika. & Obbel, Håkan (2014). *Svenskan 6*. Studentlitteratur.
- Bergsten, Tomas (2014). *Kontakt. Svenska för åk 7–9*. Natur & Kultur.
- Brummett, Barry (1991). *Rhetorical Dimensions of Popular Culture*. University of Alabama Press.
- Ekenvall, Monica (1996). *Retoriken i praktiken*. Utbildningsstaden.
- Halliday, Michael & Matthiesen, Christian (2014). *In Introduction to Functional Grammar*. Routledge.
- Hietanen, Mika (2014). ”Argumentationsanalys för retoriker”. I: Otto Fischer, Patrik Mehrens & Jon Viklund (red.) *Retorisk kritik. Teori och metod i retorisk analys*. Retorikförlaget, s. 35–52.
- Kjeldsen, Jens E. (2008). *Retorik idag. Introduktion till modern retorikteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Mehrens, Patrik (2014). ”Fettkriget – en topikanalys”. I: Otto Fischer, Patrik Mehrens & Jon Viklund (red.) *Retorisk kritik. Teori och metod i retorisk analys*. Retorikförlaget, s. 69–86.
- Mral, Brigitte (2003). ”Motståndets retorik. Om kvinnors argumentativa strategier. *Rhetorica Scandinavica* nr 27, s. 35–50.

- Mral, Brigitte (2014). ”Genus, status och motståndets retorik – att analysera maktrelationer i språket”. I: Otto Fischer, Patrik Mehrens & Jon Viklund (red.) *Retorisk kritik. Teori och metod i retorisk analys*. Retorikförlaget, s. 245–258.
- Olsson Jers, Cecilia (2010). *Klassrummet som muntlig arena: att bygga och etablera ethos*. Malmö högskola: Lärarutbildningen.
- Palmér, Anne (2010). *Muntligt i klassrummet. Om tal, samtal och bedömning*. Studentlitteratur.
- Perelman, Chaim & Olbrechts-Tyteca, Lucie (1971). *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation* [1969/1958]. University of Notre Dame Press.
- Sigrell, Anders (2008). *Retorik för lärare. Konsten att välja språk konstruktivt*. Retorikförlaget.
- Skolverket (2011). *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*. Fritze.
- ”Vem bryr sig?” DDB Stockholms reklamkampanj för Försvarsmakten. <http://ddb.se/work/forsvarsmakten/who-cares/> (2015-08-15).
- Winqvist, Lena & Nilsson, Annika (2014). *Svenska 1. Helt enkelt*. NA Förlag. www.lektioner.se (2015-08-15).

Att växa till talare – unga akademiska talare i ljuset av partesmodellen

Mona Forsskåhl & Carita Rosenberg-Wolff

Lär man sig franska genom att läsa fransk grammatik och ordlistor? Blir man en duktigare konstnär då man studerar tekniker och konsthistoria? Behöver en musiker kunna läsa noter? Blir man en bättre talare om man behärskar retorikens grunder? Hur kan i så fall studenter använda retorikens modeller för att utveckla sin förmåga att tala inför publik?

Ansatser som bygger på en granskning av autentiska tal i själva talsituationen är anmärkningsvärt ovanliga inom den samtida retoriska forskningen i Norden. Till den del fokus har legat på själva talen har intresset i de flesta fall legat på innehåll, disposition och språk i skrivna retoriska texter eller muntliga retoriska handlingar (se exempelvis Sigrell 1999; Vigsø 2004; Wikström 2007). Under de senaste decennierna har enstaka mer omfattande studier gjorts med fokus på *actio* och/eller *pronuntiatio*, det vill säga talares sätt att agera i talarstolen (Jørgensen med flera 1994; Johansen 2002; Weiner 2006; Gelang 2008). Gemensamt för de här studierna är att granskningen av *actio* avgränsas så att den omfattar den ickeverbala kommunikationen med gester, mimik, kroppsspråk och röstbehandling. Dessa studeras för sig med avseende på till exempel mätbara effekter (exempelvis Jørgensen med flera 1994) eller kategorier av och kvaliteter i rörelsemönster eller röstbehandling (exempelvis Gelang 2008). Denna syn på *actio* och *pronuntiatio* har en parallell i handböcker för talare och i översiktsverk över retoriken som disciplin (exempelvis Johannesson 1998; Lindqvist

Grinde 2008; Hellspong 2011) där råd om klädsel, kroppsspråk, röstbehandling och användning av hjälpmedel tas upp under rubriken *actio*. Samtidigt påpekar exempelvis Hellspong (1992:63–71) att hela partesmodellen kan tillämpas för att analysera tal, vilket Olsson Jers har gjort i en ny studie om hur forskarstuderande kan utveckla sin responsfärdighet (2015). Detta bygger på tanken att hela modellen utfaller i det som talaren gör då hen träder upp i talarstolen.

I vår studie ser vi på talarens agerande i talarstolen som en manifestation av hela processen. Den här infallvinkeln på talarens agerande överensstämmer inte helt och hållet med den samtida synen på *actio*, men ligger i stället i linje med hur man inom den etnografiska samtalsforskningen (se Lindström 2008; Norrby 2014) och till exempel multimodala forskningsinriktningar (se exempelvis Björkvall 2009) ser på kommunikation, nämligen så att innehåll, form och kontext sinsemellan är beroende av varandra och därför ska granskas i relation till varandra.

Utifrån denna premiss närmar vi oss det som sker i talarstolen och ställer det i relation till hur våra informanter talar och skriver om sitt sätt att arbeta med retoriska framföranden och om sig själva som talare. Genom att tillsammans med talarna granska agerandet i talarstolen utifrån hela partesmodellen och visa hur dess delar faller ut i *actio* ger vi talarna redskap att finna sin egen styrka och sitt utvecklingsbehov som talare.

Syfte

Syftet med denna studie är att diskutera hur en utvidgad syn på *actio* som en reflektion av hela retorikens partesmodell kan användas av unga akademiska talare för deras individuella utveckling. De frågor vi ställer är: Hur beskriver studenter sig själva som talare före och efter en kurs i retorik? Hur syns deras tillämpning av partesmodellen i talarstolen?

Genom den första frågan fångar vi upp både talarnas självuppfattning och deras sätt att tala om sitt talarskap. Avsikten är att skapa en bild av deras individuella utveckling som talare, men också att klarlägga om den teoretiska kunskapen förändrat deras sätt att tala om och konceptualisera sitt talarskap. Genom den andra frågan utreder vi hur studenterna omsätter den nyinhämtade teoretiska kunskapen om retorikens partesmodell i

praktiken. Detta kan ta sig uttryck exempelvis i topikövergångar, variationer i stil och i språkliga strukturer.

Deltagarna och deras kontext

Materialet i vår studie omfattar texter, filminspelningar av presentationer samt intervjusvar av fyra svenskspråkiga universitetsstudenter vid ett universitet i Finland. Två av studenterna har historia som sitt huvudämne, en studerar nordiska språk och en musikvetenskap. Vi kallar dem här Staffan, Olle, Cecilia och Fanny. Texterna består av essäer där studenterna i början av en retorikkurs fritt formulerat beskriver sig själva som talare. De 10–15 minuter långa presentationerna som studenterna hållit senare under kursen har filmats. Filmerna har vi grovtranskriberat enligt CA-principer (Norrby 2014: 110–111) så att vi markerat (men inte mätt) pauser och i övrigt skrivit ut det sagda inklusive felsägningar, upprepningar och olika tvekljud eller talplaneringsmarkörer. Uppgifter om gester, andra rörelser och teknikhantering har vi skrivit in som kommentarer i transkriptionen.

Presentationerna har förberetts enligt partesmodellen och är sålunda inte improviserade i stunden. Studenterna har utvärderat sig själva muntligt i grupp under kursens gång, och denna utvärdering har observerats, men inte dokumenterats. I stället har de fyra studenterna intervjuats ett år efter kursen och deras intervjusvar är det tredje delmaterialet för vår studie.

I essäerna fokuserar studenterna på att skriva om själva framförandet och de känslor detta framkallar, vilket visar sig vara vanligt bland oerfarna talare (Forsskåhl & Rosenberg-Wolff 2014). Den muntliga utvärderingen under kursen följde systematiskt partesmodellen (se Hellspong 1992) och gick i praktiken till så att talaren först fick redogöra för hur hen gått till väga under arbetsprocessen, för val och avgränsning av ämne, för hur hen disponerat sitt stoff, arbetat med språket, planerat och övat att använda sina anteckningar och sitt eventuella visuella material (jfr Olsson Jers 2015; se även Renberg 2005). Efter detta utvärderade talaren själv sitt möte med publiken. Avslutningsvis fick publiken komma med sina synpunkter, formulerade enligt samma partesmodell. Syftet med utvärderingen var bl.a. att förankra bruket av den retoriska begreppsapparaten hos studenterna.

De fyra studenter som deltog i denna studie har gett sitt tillstånd till att

vi använder deras texter och inspelade framträdanden. De har själva involverats i forskningsprocessen i den bemärkelsen att de under intervjun har fått ta del av våra analyser och reflekterat över dem i relation till sin egen utveckling och sin bild av sig själva som talare. Det är viktigt att notera att vi inte är ute efter att peka på fel eller brister hos talarna. Vår granskning av framförandena, det vill säga *actio*, med hjälp av retorikens hela partesmodell tjänar alltså ändamålet att bredda diskussionen om talarskapet från det vedertagna *actiobegreppet* – så som *gestik*, *mimik* och annat kroppsspråk – till en diskussion om hur olika talare kan arbeta med delarna i den retoriska processen.

Studenternas essäer och intervjusvar har analyserats med avseende på innehåll och som diskurser: hur skriver och talar informanterna om sig själva som talare? Filminspelningarna analyseras med utgångspunkt i partesmodellen. Analysen är strukturerad enligt partesmodellen så att vi för varje del i den först kommenterar essäerna, sedan inspelningarna och därefter studenternas kommentarer i intervjuerna. På detta sätt vill vi illustrera den utveckling som eventuellt har skett.

Partesmodellen

Den retoriska begreppsapparatur som används i denna studie utgår från den klassiska partesmodellen. Förberedelseprocessen, formulerad av Aristoteles (2012) och utvecklad av Cicero (2008, 2009) har utgjort grunden för så gott som hela den retoriska litteratur som definierar hur vi i dagens västerländska samhälle betraktar förberedelsen av en muntlig eller skriftlig text. Till den klassiska femdelade modellen har senare tillkommit ytterligare en del, *intellectio* (Hellspong 1992) som föregår de övriga delarna i processen; *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* och *actio*. *Intellectio* innebär att talaren analyserar den specifika retoriska situationen, och på förhand försöker avlägsna hinder för publikens förståelse av budskapet. Vi anlägger ett helhetsperspektiv på det som sker i själva talsituationen och ser *actio* som en återspeglning av hela den retoriska processen. Rent konkret innebär detta att då vi granskar de inspelade anförandena iakttar vi urvalet av innehåll, dispositionen, språkdräkten och hur talarna koordinerar sitt agerande med sitt förberedda bildspel.

Intellectio

I denna studie hör betydelsen av intellectio samman med att studenterna fritt har fått välja det ämne de talar om. I deras arbetsprocess innebär detta att de noggrant måste överväga vad som kan vara intressant för lyssnarna att höra.

I sina essäer diskuterar studenterna inte intellectio explicit. Det de säger handlar mer generellt om deras egna känslor inför en presentation och hur de förbereder sig, närmast på ett mentalt plan: *Hur bra en presentation lyckas handlar mycket om det psykiska arbete som sker före en presentation; det mesta handlar om mina egna förväntningar* (Cecilia).

Valet av ämne för framförandet under kursen speglar deltagarnas egna intressen och studieinriktningar. Utifrån det vi ser i de inspelade presentationerna reflekteras intellectio dels i urval av den information talarna ger, dels i utformningen av stödmaterialet: De har valt innehåll och utformat föreläsningsbilder utifrån publikens storlek och förhandskunskaper. En viss variation förekommer i hur de beaktar publikens förhandsintresse för det valda temat.

I intervjuerna ett år efter kursens slut lyfter studenterna däremot fram betydelsen av att analysera sitt uppdrag. *Det är en arbetsprocess. Man måste ha en idé och måste hitta på en idé vad man egentligen vill säga och fundera hur man gör* (Staffan). *Viktigast är planeringen: att man försöker förutse situationen... Det är viktigt att man vet vad det lönar sig att göra, att ha teoretisk kunskap* (Cecilia).

Studenterna i vår undersökning går från en vag föreställning om mental förberedelse till en klar uppfattning om att förberedelsen omfattar många steg som startar med att de skapar en bild av den kommande talsituationen. Efter presentationerna under kursen och de diskussioner som följde kan alla fyra ett år senare se på relationen mellan situation, talare och publik mer konkret.

Inventio

En granskning av inventio visar att talarna redan före kursen har en viss uppfattning om betydelsen av denna del i processen, vilket visar sig i es-

säerna som följande: *Jag har en dålig tendens av att inte i tillräckligt hög grad i förväg planera till exempel ett föredrag, vilket kan leda till en någorlunda kaotisk sammansättning* (Staffan). Olle skriver om samma tema: *Min förmåga att stå helt avslappnat och improvisera inför klassen hjälpte mig att hålla presentationer som jag glömt att förbereda*. Även de två andra studenterna kommenterar inventiofasen, Fanny sålunda: *Först så väljer jag ett ämne som jag hittar tillräckligt mycket att berätta om* medan Cecilia kommenterar denna del i processen på ett mer allmänt plan. Exemplet visar emellertid att även om Staffan och Olle inte upplever att de arbetar med materialinsamling för sina presentationer, gör de det omedvetet, informellt och på lång sikt. De utnyttjar tydligen kunskap och kunskapsstoff de redan har.

Analysen visar att tre av anförandena är faktabaserade i motsats till ett, där talaren valt att hålla sig till ett snävare jaggperspektiv som inte stöds av annat material som skulle ge hennes berättelse större bredd. Hon har hämtat sina topiker uteslutande i sina personliga upplevelser, vilket visar sig ställa större krav på lyssnarnas engagemang. Särskilt två av anförandena kännetecknas av omfattande sakinformation. Den stora mängden information fångar publikens intresse, men visar sig också bli en utmaning, vilket vi behandlar nedan.

I intervju svaren visar talarna att deras medvetenhet om fasen inventio har ökat. Fanny: *Listar upp på ett papper vad jag vill ha sagt. Listar upp punkter som ska med, så jag efter det kan forma dem i rätt ordning*. Cecilia uttrycker sig så här: *Men planeringen är också viktig, alltså planeringen av innehållet*.

Analysen av inventio visar att samtliga talare redan före kursen talar om förberedelse på ett allmänt plan, men efter kursen kan beskriva denna del av processen mer konkret och som någonting de verkligen utför.

Dispositio

Av de fyra informanterna diskuterar två dispositio redan i sina essäer. De visar upp en klar medvetenhet om betydelsen av att disponera sitt stoff. Staffan skriver att: *det är svårt att hålla i den röda tråden under föredraget. Det händer då också ofta att jag glömmer bort någon väsentlig del*. Olle säger:

Som talare föredrar jag att främst improvisera utgående från ganska sparsamma anteckningar så jag kan improvisera och ändra på min presentation efter situationen och publiken. Fanny och Cecilia uttrycker inget specifikt om dispositio i sina essäer.

Staffans och Olles anföranden är som sagt faktsäckade, med många argument som presenteras i text och bild. Den övergripande tesen finns hela tiden med, men talarna hamnar in på stickspår, som ger dem problem i situationen. Cecilias anförande är strikt strukturerat. Varje topik länkas smidigt samman med föregående utan avbrott i tankekedjan. Även Fannys presentation håller sig innehållsmässigt till den röda tråden.

De erfarenheter talarna gjort under kursen återspeglar sig i intervjuerna efteråt. Staffan är den som utvecklats mest i detta hänseende: *Jag jobbar ungefär som tidigare, men jag tänker mer än tidigare på vad som är röda tråden, poängen. Försöker fundera mera, formulera röda tråden, så att det blir logiskt för dem som lyssnar. Så man inte gör tankehopp, så att publiken hänger med i resonemanget.*

Från generella och rätt vaga uppfattningar om betydelsen av den röda tråden har de fyra studenterna efter kursen utvecklat ett precisare tänkande om dispositio och dess betydelse för just deras talarskap. Som citatet ovan illustrerar beskriver de i intervjuerna mer konkret hur de numera arbetar med att disponera sina anföranden.

Elocutio

I sina essäer nämner talarna inte elocutio explicit, men tangerar dock språkbruket som en del av planeringsprocessen. Den enda som reflekterar över språkbruket är Cecilia: *Det jag skulle vara väldigt intresserad av att utveckla i mig själv är den delen av talandet: att kunna reagera på publikens reaktioner, att spontant komma upp med ett nytt tillvägagångssätt ifall det planerade inte fungerar, och att våga improvisera framför publik.*

I presentationerna sträcker sig de fyra talarnas språkbruk från ett närmast skriftspråkligt idiom till ett fritt talspråksflöde som kännetecknas av reparationer, tveksamhetsmarkörer, anakoluter och stilskiten (se Lindström 2008:15–27). Samtliga talare extemporerar (Hellspong 2011:163) sitt framförande, vilket innebär att de har ett stöd för sin framställning i form

av stolpkort och visuellt material. Talarnas elocutio har studerats med samtalsanalytiska verktyg (Lindström 2008), utgående från en transkription av inspelningarna där vi beaktat såväl syntax och gestik som prosodiska drag då vi segmenterat talströmmen.

Det skriftspråkligaste uttrycket finner vi hos Cecilia: *Max Steiner e en av dom första filmmusikkompositörena. Han komponera musik ti filmen King Kong år nittontrettitre. Å de e bra att känna till King (.) King Kong så här när man talar om filmmusik eftersom eeh (.) dee en av dom första filmerna som hade planerad å komponerad musik.* I framställningen följs prosodi, kroppsspråk och syntax åt. Cecilia använder fullständiga syntaktiska strukturer, och resultatet är en nästan skriftspråklig form. Hon talar i lugnt tempo med väl övervägda pauser och måttfull gestik. Presentationen ger ett mycket kontrollerat intryck. Detta är vad hon kommenterar i sin essä då hon skriver om hur hon vill utveckla sin spontanitet och förmåga att improvisera.

Fanny, vars innehåll är noggrant planerat, har inte detaljplanerat sitt språkbruk. Det visar sig då hon växlar perspektiv genom pronomenväl: *Sen e de också jätteviktigt för clownen att den reagerar på publiken (.) de e liksom stor skillna när man får å ser på en clownpjäs å en vanli pjäs [---] Å så står man där på scenen å sådå.* Pronomenet *man* syftar först på publiken och genast därefter på den person som agerar clown, som dessutom också har omtalats som *den*.

Ytterligare en elocutio-strategi representeras av Olle och Staffan. Bådas språkbruk visar hur de tänker medan de talar, snabbt, prosodiskt varierat och med en energisk gestik: *vaffö (.) vafför ha de här hänt (.) ja ska nu försöka ge en förklaring på de(.) de e en (.)de e ganska (.) stor orsak (.) någo som man int int (.) ää dom flesta vet inte om de här (.) int ens historiker...* (Staffan) I exemplet noteras upprepningar och flera omstarter. Det utformas som en tur i ett samtal och kännetecknas av att det skapas inkrementellt, bit för bit (Lindström 2008:27). Effekten av detta är ett intryck av genuint engagemang och närvaro i stunden.

Cecilia berättar i intervjun att hon ibland skriver ut sitt manus helt helt och hållet: *Om det är ett främmande språk skriver jag manus, skriver ut helt och hållet vad jag ska säga. Men sen gör jag om manus så det bara är stödord.* Detta arbetssätt torde vara nyckeln till det samlade, strikta språkbruk som

kännetecknar Cecilias framställning. Också Fanny förbereder sig liksom Cecilia genom med att skriva ett manus, som hon sedan tar avstamp från även om hon talar fritt. Olle och Staffan nämner inte direkt att de skulle planera sitt språkbruk på förhand. Staffan uppfattar dock över lag att han borde vara bättre på att planera sin framställning. Olle å sin sida föredrar att improvisera också efter kursen.

Att analysera denna typ av framställning med samtalsanalytiska verktyg är inte helt okontroversiellt. Lindström (2008: 31) menar exempelvis att monologiska kommunikationsformer såsom föredrag inte kan inordnas under samtalsbegreppet. Exempelen i vår studie tyder ändå på att man kan betrakta anföranden och tal som yttranden i en dialogisk kommunikationssituation, där talaren har en lång tur. Publiken står för responsen som är direkt och nonverbal i form av kroppsställning och blickar, vilket påverkar talarens val av språkliga strategier. Samtalsforskningen talar också om vikten av anpassa ett yttrande till den specifika kontexten (*local sensitivity*; Bergmann 1990), vilket ligger väl i linje med retorikens övergripande mål: att övertyga den specifika publiken. En retorisk situation som denna kan därför enligt vår mening analyseras som en form av institutionellt samtal, där talarrollen är given i kontexten.

Memoria

När det gäller memoria granskar vi hur talarna har kontroll över situationen över lag och hur de behandlar sina anteckningar och sitt visuella material. Även om det visuella materialet är väl förberett kommer det inte till sin fulla rätt om det inte samtidigt relaterar till talflödet. Det enda sättet för en talare att förvissa sig om att tal och stödmaterial är i fas med varandra är att öva, vilket Staffan poängterar i sin essä skriven före kursen: *Då det är ett föredrag eller anförande av större betydelse brukar jag dock [...] även öva det genom att framföra det för någon utomstående person.* Även Fanny skriver om att öva, men avser då övning i ett längre perspektiv, övning för att våga ställa sig framför en publik. Cecilia jämför i sin essä en presentation med ett musikframträdande. Olle uttrycker snarast att han inte övar alls, även om han är medveten om att det förväntas. Han skriver emellertid om sin talarerfarenhet från olika kontexter, vilket kan ses som ett slags långsiktig övning på generell nivå.

Under presentationen har alla fyra talare en liten bunt stolpkort som minnesstöd. Därtill fyller deras presentationsbilder samma syfte. Fanny visar några få stillbilder som samspekar med talflödet. Cecilia visar stillbilder och spelar upp ljudfiler, och synkroniseringen mellan bild, musik och talflöde är smidig. Olle utformar sitt talflöde med bilderna som ledstjärna, varvid samspelet fungerar ända tills han i slutet av sin presentation annonserar att han ska avsluta, men sedan fortsätter med en alldeles ny infallsvinkel på sitt ämne. Staffan visar ett innehållsrikt bildspel där varje bild innehåller text och foton. I mitten av sin framställning visar Staffan en bild med fotografier av tre män. Då han ska presentera männen blir han osäker på vem som är vem, vilket leder in honom på ett stickspår. Mannen på fotografiet är inte Tolstoj som han först säger, utan Sergei Nilus: *här ser ni en (.) de ska säkert likna dehäran Tolstoj (.) tillsammans me en jude (.) han har den här (.) ää davidsstjärnan runt runt axeln å (.) (han) ha intagi intagi Kreml (.) i Moskva* (pekar på den första mannen) *eller den här skäggiga gubben här breve så de e altså Sergei Nilus (.) som dehäran som då författa den här...* Exemplet tyder på att Staffan inte har gått igenom sina bilder efter att han färdigställt sitt bildspel. Han resonerar sig fram till vem mannen på bilden är och reparerar sitt misstag, varefter han går vidare i det övergripande resonemanget.

Efter kursen har alla fyra studenter blivit medvetna om betydelsen av memoria. Fanny kommenterar att hennes mål numera är att: *ha så lite manus som möjligt så det ska va ett naturligt talspråk. Det hade jag svårigheter med förr, nu har jag bara lite stödord på lappen.* Cecilia hänvisar till sin musikerbakgrund: *Jo, musikutbildningen ger nog en unik kompetens att repetera samma sak, det gör att jag kan göra ett föredrag så gott som identiskt fler gånger. Alltså då jag övar och då jag håller det.*

Memoria visar sig vara det mest konkreta elementet studenterna genom kursen tar till sig för sin retoriska utveckling. De har lärt sig vikten av att kontrollera att den visuella delen fungerar och att talflödet och bildspelet är synkrona. Detta påverkar deras egen upplevelse av talarsituationen och ger dem kontroll över vad som sker.

Actio

Som vi sagt ovan utgår vi från en syn på partesmodellen där actio utgör en manifestation av talarnas förberedelseprocess. De ovan rapporterade iakttagelser som gäller partesmodellens olika delar baserar vi alltså på det som vi kan se i actio. Vi avviker på den punkten från tanken att actio enbart betraktas som kroppsspråk och prosodi. I själva verket får detta följden att det som återstår att diskutera om actio gäller talarnas egna reflektioner över talarsituationen.

I sina essäer kommentar studenterna två teman relaterade till själva talarsituationen, sina känslor inför mötet med publiken (Forsskåhl & Rosenberg-Wolff 2014) och den kontakt de vill uppnå. I sina intervjuer efter kursen lyfter studenterna fram betydelsen av actio på ett nytt sätt: *Actio är nog viktigast, allt annat är ju en förberedelse*. De beskriver förberedelseprocessen på ett mer målinriktat sätt än före. De reflekterar också efter kursen kring balansen mellan den planerade röda tråden och behovet att reagera på det som sker i situationen. Staffan säger: *...då jag är passionerad och brinner för ämnet njuter jag stort av framförandet och kan strunta i den i förväg planerade modellen av framförandet och istället göra framförandet mera baserat på i stunden gjorda val...* Även Olle betonar betydelsen av kontakt: *Jag försöker ofta etablera kontakt och hålla kvar publikens intresse genom att skjuta in små skämt eller andra oväntade element för att fånga deras uppmärksamhet*. Cecilia med sin starka självkontroll tycker att: *En utmaning för mig är att våga improvisera, att våga ta risken att inte kunna svara*. Exempelen visar att de har utvecklats men ändå inte ändrat de individuella utgångspunkter de hade före kursen.

Sammanfattning och slutord

I denna studie har vi prövat en utvidgad syn på actio som innebär att talarens arbete med hela förberedelseprocessen blir synlig för åskådarna i den stund då anförandet hålls. Utifrån detta har vi i vår analys diskuterat hur olika aspekter av ett tal eller anförande manifesteras i actio. Detta gör det relevant för forskaren att förena retorikens och samtalsforskningens syn på den kommunikativa handlingen. Grunden i samtalsforskningen är tanken

att ett yttrande i ett samtal utformas för att passa precis till den specifika kontexten. Samma tanke utgör utgångspunkten för den retoriska teorin. Genom att inte granska kroppsspråk och prosodi lösryckt från innehållet och inte anlägga ett normerande eller värderande perspektiv vill vi utvidga den teoretiska diskussionen om retorikens partesmodell mot en mer kommunikativ helhetssyn.

Våra analyser visar att talarna efter genomgången kurs har blivit mer medvetna om balansen mellan det förberedda och det situationsanpassade. Studenternas kommentarer i intervjun visar att de fortfarande har kvar sina individuella utgångspunkter och utifrån dem har de tagit till sig olika aspekter av modellen som de vill utveckla. Det utvidgade actiobegreppet har öppnat för en handfast och individuellt anpassad diskussion om hela processen utifrån det som sker konkret och i realtid: hur talaren har förstått sitt uppdrag, hur hen avgränsat och disponerat sitt material, arbetat med språkbruket, övat sig att använda eget stödmaterial och material avsett för publiken. Vi menar att actio med fördel kan diskuteras bredare än hittills och utifrån dess dubbla natur. Actio är det enda konkreta som publiken upplever och utgör samtidigt en delstation på den utvecklingsresa en ung talare gör. Detta sätt att närma sig actio har gett informanterna i vår studie ett användbart redskap för att också på lång sikt utveckla sitt eget talande enligt individuella behov och mål.

Referenser

- Aristoteles (2012). *Retoriken*. Översättning, noter och inledning av Johanna Akujärvi och med introduktion av Janne Lindqvist Grinde. Retorikförlaget.
- Bergmann, Jörg. R. (1990). "On the local sensitivity of conversation". In: Marková, Ivana & Foppa, Klaus (eds.). *The Dynamics of Dialogue*. Harvester Wheatsheaf. s. 201–226.
- Björkqvall, Anders (2009). *Den visuella texten: multimodal analys i praktiken*. Hallgren & Fallgren .
- Cicero, Marcus Tullius (2008). *Om talaren. Första boken*. Övers. Birger Bergh. Retorikförlaget.
- Cicero, Marcus Tullius (2009). *Om talaren. Tredje boken*. Övers. Anders Piltz. Retorikförlaget.
- Lindström, Jan (2008). *Tur och ordning. Introduktion till svensk samtalsgrammatik*. Norstedts akademiska förlag.
- Gelang, Marie (2008). *Actiokapitalet – retorikens ickeverbala resurser*. Retorikförlaget.

- Forsskähl, Mona och Rosenberg-Wolff, Carita (2014). "Talarens vända och hänförelse. Finländska högskolestudenter och lärare om sitt talarethos". I: Jan Lindström et. al. (red.) *Svenskans beskrivning 33. Förhandlingar vid trettiofjärde sammankomsten för svenskans beskrivning, Helsingfors den 15–17 maj 2013*. Helsingfors universitet, s. 75–85.
- Hellspong, Lennart (1992). *Konsten att tala. Övningsbok i praktisk retorik*. Studentlitteratur.
- Hellspong, Lennart (2011). *Konsten att tala. Handbok i praktisk retorik*. Studentlitteratur.
- Johansen, Anders, (2002). *Talarens trovärdighet. Tekniska och kulturella betingelser för politisk retorik*. Universitetsförlaget.
- Johannesson, Kurt (1998). *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedts.
- Jørgensen, Charlotte & Christian Kock, Lone Rørbech (1994). *Retorik der flytter stemmer. Hvordan man overbeviser i offentlig debat*. Gyldendal.
- Kjeldsen, Jens E. (2008). *Retorik i dag. Introduktion till modern retorikteori*. Studentlitteratur.
- Lindqvist Grinde, Janne (2008). *Klassisk retorik för vår tid*. Studentlitteratur.
- Norrby, Catrin (2014). *Samtalsanalys: Så gör vi när vi pratar med varandra*. 3:e rev. uppl. Studentlitteratur.
- Olsson Jers, Cecilia (2015). "Respons på forskningskommunikation. Forskarstuderandes tvärvetenskapliga möten". *Rhetorica Scandinavica* nr 69, s. 46–68.
- Renberg, Bo (2005). "Mördande presentationer", *Retorikmagasinet* nr 27. <http://www.retorikforlaget.se/rmartiklar/moerdande-presentationer> (2015-02-27).
- Sigrell, Anders (1999). *Att övertyga mellan raderna. En retorisk studie om underförstådda inslag i modern retorik*. Diss., Meddelanden från institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet nr 28.
- Weiner, Gudrun (2006). *Att strida med ord – en kritisk retorikanalys av politiska talkshows i tysk tv*. Diss. Örebro, Retorikförlaget.
- Vigsø, Orla (2004). *Valretorik i text och bild: En studie i 2002 års svenska valaffischer*. Diss., Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 66.
- Wikström, Patrik (2007). *Den argumenterande Olof Palmes. En argumentationsanalys av strukturer och strukturbrott i Olof Palmes inlägg i valdebatten mot Thorbjörn Fälldin i Scandinavium, Göteborg 1976*. Lic., Örebro Studies in Rhetoric 5, Örebro universitet.

Retorisk *actio* og mundtlighedens fænomenologi

Henrik Juel

Når jeg i det følgende beskriver mine metoder og iagttagelser fra undervisningsforløb i mundtlig retorik, hvor deltagerne udvikler på deres egne tale-evner uden på noget tidspunkt at skrive på deres taler, så er det ikke kun for at fremhæve nogle sjove øvelser og gode praktiske resultater ved denne arbejdsform, men også for at beskrive og reflektere over nogle af de fænomenologiske og sprogfilosofiske perspektiver, som jeg ser i og med og bag denne min nok lidt særegne *actio*-orienterede og emfatisk mundtlige tilgang til retorikundervisningen.

Deltagerne i min undervisning (universitetsstuderende, for det meste) skulle gerne kunne opnå en frugtbar kontakt med publikum, kunne kommunikere direkte i situationen og levere ”rette ord på rette tid og sted”, samtidig med at de bevarer engagement og overblik uden oplæsning eller distraktion fra papir, skærm eller talekort. Kort fortalt vil jeg gerne og primært gennem *actio*-øvelser bibrige dem en klar fornemmelse for *kairos*.⁶ Deltagerne øver sig på og med hinanden, og via intensive, deltagerstyrede feedback processer når de meget langt – de udvikler deres egen stemme og personlighed, samtidig med at de guides til at afprøve klassiske retoriske værktøjer.

⁶ I bogen *Actiokapitalet. Retorikkens icheverbale resurser* fremdrager Marie Gelang en række mulige og frugtbare forbindelseslinjer mellem *actio* og *kairos*, skønt de to begreber ikke ofte har været nævnt sammen tidligere (Gelang 2009:135).

Rækkefølgen af de traditionelle forarbejdningsfaser vender jeg typisk om, så *actio* (her forstået på vanlig vis som hele fremførelsen, som altså også indbefatter stemmeføringen, *pronuntiatio*) bliver det skabende udgangspunkt: Talerne udvikles direkte, stående på gulvet – altså på en måde *in situ*. De gode formuleringer, den gode struktur og de gode pointer bliver talt frem, *actio* bliver således primær i forhold til *inventio*, *dispositio*, *elocutio* og *memoria*. Stemmens kvaliteter og muligheder afprøves her samtidig med indholdet, og allerede fra *før* første ord forstås kropsholdning, mimik og gestik som en væsentlig og integreret del af den mundtlige kommunikation. Både praktisk og pædagogisk plejer dette at fungere godt, hvilket kan belægges rent læringsteoretisk.⁷ Idet følgende vil jeg imidlertid gerne trække tråde til hermeneutisk og fænomenologisk teori, idet blandt andre Heidegger, Merleau-Ponty og Ricœur udgør en del af det filosofiske bagtæppe for min undervisning i mundtlighed.

Skriftkulturens byrder

Den digitale medieudvikling betyder en overvindelse af afstande i tid og rum – vi kan nu lynhurtigt udveksle beskeder og endda ofte se og høre hinanden trods al fysisk distance. Det betyder faktisk en slags renaissance for nærværs-kommunikation og klassisk mundtlighed – eller noget, som ligner. Allerede i 1982 bemærker Walter J. Ong i *Orality and Literacy – The Technologizing of the Word*, at radio, tv og telefon er teknologier, som tilhører ”the age of secondary orality” (Ong 2002:167). Traditionelle skriftkulturelle normer og formkrav står for fald: mundtlighedens og samtalens korte fraseringer slår igennem i de elektroniske beskeder, mimik og gestik dukker op som ikoner, smiley’er og emoticons, nærværet og det personlige mødes dynamik bliver mimet af de filmiske mediers kamerabevægelser og montage.

Men inden for den uddannelsesmæssige og akademiske verden er de skriftbetingede normer stadig meget dominerende. Opskrifter og skabelo-

⁷ Nogle af de læringsteoretiske og dannelsesmæssige perspektiver er anført i min artikel *The Individual Art of Speaking Well – teaching it by means of group and project work* (Juel 2010) samt i *Mundtlighedens Magi – retorikkens didaktik, filosofi og læringskultur* (Carlsen & Juel 2009).

ner for alt skriftligt fra skolestile til doktorafhandlinger er der rigeligt af, næppe nogen slipper gennem skolen eller universitetet uden at få sine skriftlige arbejder tilbage fra læreren med kritiske røde streger og anvisninger. Men samtidig kommer de allerfleste igennem uddannelserne uden på noget tidspunkt at få det mindste vink om, hvordan de på fornuftig vis kan præsentere sig selv, deres fag eller en sag mundtligt. For som Mads Haugsted, mangeårig forsker i mundtlighed i danskundervisningen, udtrykker det: ”Det er sørgeligt, at den vigtigste mundtlige genre i skolen er prøven. Sjovt nok træner man ikke eleverne ret meget i det” (Haugsted 2005:2). Og for mange virker det skræmmende blot at forestille sig, at de selv skulle stille sig op og holde en tale foran et større publikum.

Målet for min undervisning er ikke, at alle skal tale på samme måde, eller at man skal kunne tale overbevisende om hvadsomhelst, men at enhver skal kunne erfare og udvikle sine egne styrker og muligheder og turde bruge dem til at sige, hvad man mener – og mene, hvad man siger. Heri ser jeg gode demokratiske og dannelsesmæssige perspektiver. Men jeg ser også, at det ofte er nødvendigt at gøre op med visse stive skriftkulturelle normer og indskolet nervøsitet for at kunne fremme den vellykkede mundtlighed.

Hvad jeg polemisk vil kalde ”skriftkulturens byrder” bliver tydelige, når jeg underviser universitetsstuderende eller andre kursister i fri mundtlig tale. Næsten alle vil helst tale ud fra et manuskript, gerne et, som de selv har brugt lang tid på at skrive. Og selv når de ikke har et manuskript med i hånden, så har de ofte et manuskript med i ånden, ja, helt bogstaveligt i åndedrættet: man kan høre, at de læser indenad (de taler, som om de læser op). Man kan mærke, at de forsøger at huske formuleringerne og rækkefølgen, som den var på deres papir eller skærm, de bliver fraværende i blikket, de mister fokus på deres aktuelle, konkrete publikum, de mister fornemmelsen for *kairos*, nervøsitet (som kommer i mange former) bliver dominerende, artikulation og dynamik forfalder, mimik, gestik og kropsholdning visner. Studerende, som måske lige har snakket livligt med sidekammeraten, synes pludselig meget utrygge ved at skulle fremstå *live* som en taler med krop, stemme, påklædning og egne meninger. De virker typisk bange for at glemme eller for at begå ”fejl” i forhold til det skrevne – og de har ikke fokus på, om de faktisk med krop og stemme får kommunikeret deres pointer til publikum.

Forestillingen om at gode taler er noget, som man skal skrive – det vil sige finde på, disponere, forarbejde og forfine på skrift – er meget indgroet. Som en arv fra den romerske retorik har vi langt hen ad vejen i skoler og på universiter terpet skemaet for taleudvikling som en bestemt proces: *inventio – dispositio – elocutio – memoria – actio*, og tillært, at dette bør foregå skriftligt indtil sidste led, selve fremførelsen. Men måske er dette en lille smule ”løgn og latin” – måske mere udtryk for skriftkulturens dominans i især den romerske retorik end for mundtlighedens selvstændige kunst, magi og muligheder? Søren Kjørerup skriver således i sin bog *Menneskevidenskaberne*: ”Men i realiteten er retorikken netop en typisk blomst af skriftkulturen, eller om man vil: et typisk udtryk for skriftens ”tæmning” af mundtligheden” (Kjørerup 1997:223).

Skriftligheden har naturligvis et enormt potentiale (skriftlig *progymnas-mata* så sandelig også), men behøver ikke være eneste procedure for udvikling af gode taleevner.⁸ Heller ikke selv om Cicero i *De Oratore* netop skriver, at pennen skulle være den bedste til at oplære en taler: ”Stilus optimus et praestantissimus dicendi effector ac magister” (Cicero 1967:1.150). Et større spørgsmål er så i øvrigt, om man vil forstå gode taleevner i retning af det instrumentelle, strategisk persuasive eller i retning af det deliberative og erkendelsesåbnende. Aristoteles’ filosofiske definition af den retoriske *dynamis* kan som bekendt tolkes i flere retninger.⁹ Romeren Cicero, som også var advokat og politiker, trækker i retning af det persuasive og anvendelsesorienterede.

Men efter min erfaring er det end ikke rent skrive-pædagogisk sådan for alle og ved alle emner, at man først skal få ideerne og tankerne om stoffet, derefter disponere dem, og til sidst finde på de gode formuleringer for at kunne skrive godt. Nogle gange er det først de rammende udtryk, den lysende formulering, den mættede beskrivelse og det klangfulde slagord, som for alvor får det til at gå op for os, hvad det er, vi tænker og mener, og hvordan det skal struktureres. Her griber *elocutio* og *ornatus* altså tilbage og omdefinerer *inventio* og *dispositio*. I denne erfaring, som jeg tror er ret

8 Jævnfør ”Actio og elocutio er den bedste inventio” (Carlsen & Juel, 2009:139–141).

9 Mulighederne holdes pænt åbene i Thure Hastrups danske oversættelse: ”...sætter os i stand til at mønstre de mulige overbevisende momenter...” (Aristoteles 1983:33).

almindelig, gemmer sig nogle filosofiske pointer om forholdet mellem verbalsprog og erkendelse.

Der står en krop og taler

Det kan kræve en hel del øvelser, refleksioner, diskussioner, selvopgør og endnu flere øvelser at få bare nogenlunde styr på nevøsitet og kunstighed i forskellige tale-situationer. Det er sjældent noget, man kan læse sig til – endsige skrive sig til. For det er primært et spørgsmål om kropslig erfaring, man skal prøve sig frem med egne sanser og egen krop: det drejer sig faktisk om en slags *inkarnation* (altså legemliggørelse) af mundtlighedens retoriske grundprincipper. Så den snildeste vej er netop øvelser og leg, hvor kroppen er med.

”Her må ikke skrives”. Sådan kan jeg godt finde på at sige som noget af det allerførste i et tre-ugers intensivt tale-kursus. Og det kan selvfølgelig virke lidt mærkeligt. For universitetsvante studerende kan det også virke provokerende useriøst, hvis jeg siger, at de i første omgang ikke skal have så meget fokus på *hvad*, de siger, som på *hvordan*, de siger det. Men snart får jeg så deltagerne med på at prøve at sige nogle få simple sætninger – men med tvist. Det kan være så elementært som at præsentere sig selv: ”Hej, allesammen. Jeg hedder ..., jeg kommer fra ..., og jeg er meget glad for at være her i dag”. Men det pædagogiske trick er nu, at deltagerne en efter en skal rejse sig op og fremsige disse få fraser på en eller anden *dårlig* måde, altså på en måde, som *ikke* kommunikerer særlig godt.

Det kan være ved at mumle, tale for hurtigt, grine fjoget samtidig, fumle nervøst med tøjet – eller hvad man nu finder på. Jo flere dårlige måder at præsentere sig selv på (men altså med brug af netop disse få ord og ikke andre), jo bedre. På den måde bliver det hurtigt tydeligt, at variationsmulighederne er mange, selv ved en meget kort mundtlig præsentation. Og forskellene ligger ikke i det semantiske eller i sætningskonstruktionerne – det er de samme små sætninger, som bliver fremført. De afgørende forskelle ligger i den konkrete fremføring, som man hver især aktualiserer med egen stemme og krop – og det kan samtidig blive til en antydning af mange mærkværdige personligheder.

Den mundtlige kommunikations særegne træk kan også illustreres ved forskellige måder at gå og stå på. Det behøver ikke være stor skuespilkunst, de studerende kan hurtigt sætte ord på, hvilken slags humor eller personlighed jeg udviser, når jeg rejser mig og uden ord går ud på gulvet, standser og ser ud over klassen på en lidt vred måde, en træt måde, en glad måde, en ydmyg måde, en forskrækket måde og så videre. Jeg kan også give hver deltager en seddel i hånden med en sådan stemning eller sindstilstand, som de så skal prøve at fremføre (rejse sig op, gå ud på gulvet), og som de andre så skal gætte.

Det bliver her tydeligt, hvor meget vi lynhurtigt lægger mærke til og fornemmer med hensyn til en talers følelser og måske også personlighed, endnu inden vedkommende har åbnet munden. Og det sker vel at mærke ikke via verbalsproget eller en tegn-analyse, ikke via en beregning eller oversættelse eller via en populærvidenskabelig håndbog i "afkodning" af kropssproglige signaler, men i kraft af vores helt grundliggende kropsfænomenologiske forståelse. Denne evne til at se og forstå andre personer (det ville være uheldigt at tale om at "aflese" tegn her, for det er ikke noget, som man først skal lære i en skole) er for Martin Heidegger i *Sein und Zeit* et almenmenneskeligt vilkår: Vi er til i verden som en *medværen* med andre.¹⁰ De andre er fænomenologisk set givne for os, det er *evident*, kunne man sige (Heidegger vil således allerede i udgangspunktet ophæve det fremmedpsykiske problem, som har været et af de erkendelsesteoretiske traumer siden Descartes etablerede sit abstrakte "jeg" via et *cogito*).

Selv om det kan være uvant i akademiske sammenhænge at skulle medtænke ens egen individuelle krop, bevægelse og udseende, så kan det dog også vække genklang hos mange studerende, som i dag netop selv er vant til – i fritiden – at dyrke sang, sport, kropskultur og kropsbevidsthed på forskellig vis og måske på højt plan. Selv åndedræts-øvelser, som jo kan være en væsentlig del af en tale-lærers værktøjskasse, kan pludselig blive genkendt og værdsat af nogle studerende – som så igen kan inspirere (i dobbelt betydning) deres medstuderende til at udvikle og forfine sådanne teknikker. Pointen med sådanne indledende øvelser er altså at sætte fokus på noget af det særlige ved mundtligheden og nærværet, og at opøve en

¹⁰ "Das In-Sein ist *Mitsein* mit Anderen" (Heidegger 1967:118).

fornemmelse for kairos.¹¹

Stemme og stemning

Et digt kan forstås som et fortættet udtryk (jfr. det tyske *dichten* = gøre tæt) og fortjener som regel at blive fremsagt langsomt og velartikuleret. Jeg giver ofte mine studerende som lektie at memorere et eller andet lille selvvalgt digt, så de kan fremsige det en af de første dage i kurset. Det bliver så hurtigt tydeligt for alle, hvor meget stemmens kvaliteter og dynamik kan betyde både for forståelsen, men også for fornøjelsen ved at lytte. Igen drejer det sig også her om at komme væk fra oplæsningstendensen og om at lade hver enkelt linje, ja, hvert enkelt ord og stavelse stå klart.

For samtidig at øve at få en vis volumen på stemmen beder jeg måske deltagerne om ikke bare at stille sig op foran klassen og fremsige deres digt, men også om at stille sig så langt væk som rummet nu tillader. Og hvis der i lokalet er en skærm eller en tavle på hjul, eller eventuelt et lærred, som kan hives ned fra loftet, og som man kan stå bagved, så er det så meget desto bedre. Måske beder jeg også om, at man her i skjul står med ryggen til, for så bliver det for alvor klart, at nu gælder det om at tale meget højt og tydeligt – og altså artikulere og tale tilpas langsomt og udtrykfuldt til, at tilhørerne faktisk kan høre det og får noget ud af det.

Afskærmningen fungerer ikke kun som en dæmpning af lyden og dermed en ekstra udfordring, den hjælper ofte også talerne til bedre at turde eksperimentere med egen stemme, hvilket ellers for mange kan være for personligt ømtåleligt. Men at stå og tale bag en skærm eller et lærred og med ryggen til tilhørerne er så umiddelbart fjollet, at det virker afvæbnene på forbehold og hæmninger: det er tydeligt for alle, at nu er der tale om at lege med nogle retoriske virkemidler, og det er også helt OK at grine lidt af det hele. Samtidig betyder afskærmningen jo, at man kun er til stede via stemmen – men deltagerne opdager ofte, at de nu bag skærmen alligevel bruger gestik og mimik, måske endda mere end ellers.

Øvelsen kan ses som en slags fremmedgørelse eller rystelse for at bryde

¹¹ Jeg har tidligere præsenteret (Juel 2014) et eksperiment om troværdighed og overbevisningskraft, som demonstrerer nogle fænomenologiske og kvalitative forskelle på det at 1) læse en tale, 2) lytte til en tale, samt 3) overvære en tale (på film).

med stemmens selvfølghed eller upåagtede natur, og i stedet åbne op for de mange muligheder hver enkelt har for at udvikle egen stemme, dens volumen, artikulation, frasering, dynamik, tempo, tonehøjde, vejrtrækningen og så videre.

At en stemmes klang og kvaliteter i sig selv kan være med til at slå en stemning an, forstærke en stemning og forandre den, turde være velkendt, men det kan være værd her at minde om Heideggers ord om, at vi som mennesker altid allerede er i en stemning (og altså ikke som udgangspunkt er neutrale eller "objektivt" registrerende som i gængs og positivistisk videnskabsteori).¹² Betragter man som Heidegger det at være "stemt" som et menneskeligt grundvilkår, så giver det også god mening at opprioritere det stemmemæssige og også det i bredere forstand stemningsskabende (i hele talerens optræden og nærvær) i den mundtlige kommunikation, så det er i fokus fra begyndelsen og ikke betragtes som noget, som bagefter skal tilføjes det skrevne eller "egentlige" indhold.

Jørgen Fafner forsøger ihærdigt i sin *Retorik* at gøre op med netop den forsimplende *ornatus*-teori, at man blot skal iføre den færdige mening eller argumentet en passende sprogdragt til sidst – og hvor altså stil og andre kvaliteter (og det gælder både skrift og tale) blot forstås som tilføjet form til det egentlige indhold (Fafner 2005:140).

En opfølgning af digt-øvelsen kan være, at den talende så står frem foran de andre i klassen og angiveligt skal lære de andre digtet ved at fremsige det linje for linje, hvorefter alle andre i kor så gentager linjen. Helt automatisk får dette den, som er læreren her, til at artikulere tydeligt, og ofte også til at gestikulere livligt for at understrege betydningen af hver linje. For når man glemmer sig selv og virkelig har fokus på, at de andre skal kunne opfange hvert ord, man siger, så ved faktisk alle, hvordan det skal gøres – netop med situationsafstemt brug af stemme og krop.

Lidt pointeret kunne jeg sige, at det i den indledende taleundervisning ofte drejer sig om at af-lære eller frigøre sig fra uheldige normer og nervøsitet, mere end det drejer sig om at lære noget helt nyt: alle ved jo sådan set godt, hvordan de skal snakke, for at andre kan forstå dem. Og selv om

¹² For eksempel "Das Stimmungem verdorben werden un umschlagen können, sagt nur, dass das Dasein je schon immer gestimmt ist" (Heidegger, 1927:134).

man kan vurdere nogle detaljer forskelligt og ikke altid lige kan sætte fagtermer på, så er alle som regel også forbløffende enige om, hvornår en mundtlig kommunikation opleves som klar og vellykket. Det er så tydeligt. Med en lidt drillende betegnelse tør jeg godt påstå, at det er *evident*, men altså *fænomenologisk* evident.

Mange af mine indledende øvelser har altså fokus på fænomenet at tage ordet, idet jeg vil have deltagerne til at opleve, træne og reflektere over, hvad det er, der typisk sker med opmærksomheden, når nogen tager ordet – meget mere end at spekulere over præcis hvilke ord, der skal siges. Alle forstår at indledningen (*exordium*) til en tale er vigtig, men hvad der sjældent kommer med på et talepapir er, at kommunikationen mellem taler og tilhørere begynder før første ord. Og når ordene begynder, er det typisk noget specifikt mundtligt og altså ikke skriftligt, som tæller, nemlig stemmekvaliteter, blik og mimik. Det gælder om at forstå, hvad der sker i rummet, i udvekslingen eller samarbejdet mellem taler og tilhørere. Min egen korte fænomenologiske beskrivelse peger på tre opmærksomheds-faser, som glider over i hinanden (det skal understreges, at dette, ligesom den gængse *dispositio* for en hel tale, er en standard-beskrivelse med mange variationsmuligheder):

1) Først er opmærksomheden på talerens person. Taleren rejser sig op og går ud på gulvet/op på talerstolen og ser ud over forsamlingen endnu uden at sige noget. Nervøse talere vil typisk helst hurtigt i gang, men jeg fraråder at sjuske og tyvstarte, jeg vil tværtimod gerne have en lang tavsheds-pause. For indledningsvis er tilhørernes opmærksomhed naturligt rettet mod at få et indtryk af talerens person (og eventuelt afstemme det, som McCroskey kalder *initial ethos* (McCroskey 1978:71)) ud fra udseende, påklædning, måde at bevæge sig på, holdning, ansigtsmimik, blik osv. Og som taler må man bære, at nu kigger de allesammen på mig og forsøger at vurdere mig ud fra det. Taleren kan selvfølgelig prøve at styre dette, vise sine pæneste sider, være strategisk i tøjvalg og smil. Samtidig fortælles det også typisk via hele talerens opførsel, om det anerkendes, at der er et publikum, som man gerne vil nå. Så allerede her inden de første ord er man i gang med kontakten, samarbejdet, velviljen (Aristoteles' *eunoia*). Med lån fra Roman Jakobsons termer vil jeg sige, at i denne fase er både de *emotive* og de *fa-*

tiske kommunikationsfunktioner fremtrædende.¹³

2) Dernæst er opmærksomheden på det fælles nærvær i rum og tid. Lige med de første ord vil det nok stadig være talerens stemme, person og ethos, som er i fokus, men snart vil taleren typisk evne at flytte opmærksomheden bort fra sig selv og over på tilhørerne (eventuelt med smiger: ”dejligt at se så mange kvikke studerende her til morgen”), og også over på samværet og samarbejdet i kommunikationen ved at etablere et samtale-vi (”for selv om det er tidlig mandag morgen for os alle, så er det et vigtigt emne, vi skal drøfte”). Her er det altså den *fatiske* funktion, som er mest fremtrædende. Der findes mange håndbogs-råd om, hvordan man kan begynde en tale (med et citat, en vittighed, en anekdote og så videre).¹⁴ Det fænomenologisk interessante er imidlertid, hvad der sker med opmærksomheden, hvad det er indledningen peger imod og gør, og altså hvilken kommunikativ funktion, der er fremtrædende?

3) Til sidst i indledningen bliver opmærksomheden rettet mod emnet, den sag eller det spørgsmål, som skal behandles. Man kan naturligvis godt begynde en tale *in medias res*, men der vil alligevel altid være en hel del opmærksomhed i begyndelsen (såvel som også undervejs), som retter sig mod taleren, nærværet og relationen mellem taler og publikum. Man risikerer, at ingen hører eller ser det, man taler om, hvis man ikke (først) får vist sig selv frem og etableret kontakten og nærværet som fundament for den sagsrettede og overbevisende kommunikation. I denne fase begynder så den *referentielle* og *konative* funktion at træde frem.

Sagt på en anden måde begynder en taler altså med at manifestere et ”mig” ved at lade sig se, derefter går taleren typisk videre til et ”vi” ved at anerkende nærværet og fællesskabet med tilhørerne i situationen, og først derefter kan taleren pege hen på det emne og pointe (*pistis*) eller mål, som talen skal tjene.

¹³ For en nærmere fænomenologisk tolkning af Roman Jakobsons termer se mine essays: *Communicative Functions* (Juel 2013) og *Kommunikative funktioner og levende billedmedier* (Juel 2013).

¹⁴ Se for eksempel *Talens Magt – indføring i mundtlig retorik* (Gabrielsen & Christiansen 2010:133).

Taleudvikling som en linedance

Mange af mine praktiske øvelser har jeg lånt fra andre tale-undervisere, både kolleger fra universitetsverdenen og udenfor.¹⁵ Nogle øvelser har jeg sikkert misforstået, mange har jeg kombineret og udviklet sammen med de studerende. Tilfældigheder har spillet ind, for eksempel at jeg ofte har undervist i et køkkenlokale – men helt tilfældigt er det så ikke mere: jeg har tydeligt set effekten af at skabe en god og tryk stemning, lave kaffe og endog spise sammen, hvilket jo også understøttes af diverse læringsteorier.¹⁶ Og ja, det er didaktisk en god ide at bruge humor, hvis man for alvor skal kunne løfte de mundtlige færdigheder.

En af de øvelser, som er inspireret mange steder fra, men som nu efterhånden er blevet mit særkende, er linedancen (andre har fornuftigvis foreslået, at det burde hedde ”speech-line”, men det mere spøjse udtryk linedance synes at hænge ved). Deltagerne stiller sig til linedance op på to rækker med en 2–3 meter imellem, så hver står over for en makker. I et klasselokale vil der sjældent være ret meget plads, så man har de andre makkerpar ret tæt på sig, men det er faktisk fint. Hvis man har meget god plads eller eventuelt er gået udendørs, er det alligevel en fordel at bede folk om at stå relativt tæt på hinanden side om side i de to rækker: det betyder nemlig meget baggrundsstøj, når alle går i gang med at tale, og derfor tvinger det alle til at være meget opmærksomme på, om de nu selv taler højt og tydeligt nok til, at deres lyttende partner kan høre det. Samtidig kommer mimik og gestik automatisk med som en understøttelse af kommunikationen. Er der plads nok, kan man endda gøre udfordringerne endnu større ved at øge afstanden mellem rækkerne: ikke for at deltagerne så skal råbe og skrigesig hæse, men for at demonstrere, hvordan man med god artikulation og støtte fra mellemgulvet og gestikken kan få sin stemme til at række langt.

Først taler alle i en række til hver deres partner, derefter får de feedback fra partneren, og så er det den andens tur til at tale og få feedback. Når

¹⁵ Jeg vil her gerne kreditere Sine Carlsen, Jody Shaw, Jonas Gabrielsen, Dorte Koch, Charlotte Thorsen og Kasper Sørensen.

¹⁶ Se afsnittet om ”Vores Læringskultur” i *Mundtlighedens Magi – retorikkens didaktik, filosofi og læringskultur* (Carlsen & Juel 2009:179–243).

man så har arbejdet lidt med en partner, rykker alle i den ene række en plads (den sidste må så op i den anden ende til den ledige partner dér – og gerne ved at danse derhen, mens alle klapper), og så får man altså en ny feedback- og tale-partner. På den måde får man prøvet mange forskellige slags publikum – her repræsenteret ved en enkelt, men opmærksom og medlevende tilhører, og man får mange slags respons og forslag til forbedringer. Da man snart rykker videre til næste lytter, bevarer man også selv kontrollen over, hvilke forbedringsforslag man vil benytte sig af. Det er vigtigt, at man kan se og høre sig selv i talen, og at man tilegner sig de gode ideer, argumenter og formuleringer, så man ”ejer” dem, også selv om det var en anden, som var så flink at finde på dem under linedancen.

Man kan bruge linedance som en hurtig afprøvning og finpudsning af næsten færdige taler. Det går langt hurtigere og er mere engagerende for alle, end hvis man skal sidde i klassen og lytte til de 17 andre efter tur. Men den helt store force er at bruge linedancen fra begyndelsen, til udvælgelse og udvikling af en tale-ide, og til gradvist at bygge en tale op, prøve forskellige variationer, appelformer, indledninger, slutninger, forskellige argumenter, måske mod-argumenter, metaforer, figurer, sound-bites eller slagord, som man kan servere flere gange i løbet af talen – og forskellig rækkefølge af det hele.

Uden forberedelse (i hvert fald ikke skriftlig) begynder hver deltager for eksempel at fortælle om sit valgte emne i et halvt minut. Når alle har gjort

Taleudvikling som en linedance, Roskilde Universitet, 2014 (© foto: forfatteren HJ)

det (eventuelt begge rækker), beder jeg om, at man giver feedback, så det nu er lytterne, som har et halvt minut til at genfortælle, hvad de forstod, det drejede sig om. Eller måske spørge ind til motivet, hvorfor det er vigtigt for dig, og hvad er kernen i det, du vil sige? Så rykker man en plads og prøver igen – og denne gang har man måske godt 45 sekunder, men så skal man også inkludere et meget sansekongret eksempel eller en beskrivelse, noget man nærmest kan smage, lugte, se, høre eller føle. Sådan fortsætter metoden ved at der hele tiden forsøgsvis bliver koblet flere elementer på fra det retoriske skatkammer og nye konkrete ideer fra ens lytter. Udfordringen kan også være at forkorte hele talen igen, vende rækkefølgen om, kunne tåle at blive afbrudt af spørgsmål undervejs og så videre.

I nogle sammenhænge (for eksempel når Ph.d.-studerende skal prøve at pitche deres efter eget udsagn meget komplekse forskningsprojekter) kan man også begynde en linedance med en forholdsvis lang og uformel tale-tid, hvor lytteren så spørger ind og forsøger at klargøre kerne-ideen og engagementet (for at finde en kort og fyndig form) – så minder det lidt om den velkendte walk-and-talk teknik. I praksis har mange oplevet, at netop kropslig bevægelse kan være en god understøttelse af kreativt og intellektuelt arbejde – hvilket så også netop kan pege frem mod en kropsfænomenologisk tolkning.

Denne retoriske linedance-øvelse giver næsten altid en meget livlig undervisning. Det kan være svært at skaffe sig ørenlyd og holde en nogenlunde stram organisering og progression. Men linedancen giver også meget hurtige fremskridt, og hver enkelt føler sig hørt og set, ganske vist ikke af læreren så direkte, men af skiftende kammerater. Det kan samtidig give mere rum til at eksperimentere og have fokus på et kommende rigtigt publikum frem for bare lærer-instansen. Linedance metoden er nok mest hensigtsmæssig, når man arbejder med et kursus-hold på under 20 deltagere, men jeg har prøvet at lave taleudvikling på denne måde med over 100 deltagere samtidig – det var tæt på at kræve en megafon, men det fungerede og forbedrede, så vidt jeg kunne bedømme (også fra deltager-evalueringer), rigtig meget på de aktive tale-kompetencer.

Skrift, tale, tanke – og fænomenologi

For at mestre det mundtlige gælder det om at kunne forholde sig direkte til det faktiske publikum – det publikum, som den godt skrivende også har i tankerne og måske visualiserer for sig selv – men som i den mundtlige talesituation er langt mere konkret nærværende og responsivt. Faktisk forudsætter det at skrive (og især da også at kunne skrive en god og overbevisende tale til en given lejlighed), at man kender til den mundtlige interaktion med et publikum: skriftlighed forudsætter mundtlighed, ikke omvendt. Walter J. Ong er således ikke sen til at påpege det principielle i den velkendte hverdags erfaring, at vi ofte prøver at sige ordene inde i os selv og altså tavst, netop når vi er ved at skrive: ”To formulate anything I must have another person or other persons already ’in mind’. This is the paradox of human communication. Communication is intersubjective” (Ong 2002:172). Jørgen Fafner går endda så langt i sin *Retorik* som til at sige, at ”...skriften kun er en – tilmed ufuldstændig – kopi af talen. *Talen har prioritet i forhold til skriften*” (Fafner 2005:67).

Også Hans-Georg Gadamer fremhæver mundtligheden i *Wahrheit und Methode*, som også Jørgen Fafner bemærker (Fafner 2005:69). Gadamers hermeneutik kan ses som en fortolkningslære af alle slags tekster, men også som en humaniora- og humanisme-teori, hvor netop mundtlighedens erkendeles- og forståelses-søgende samtale (i modsætning til det instrumentelle magt-sprog) bliver styrende for forståelse og kommunikation i det hele taget, herunder den skriftlige. Det er således ikke tilfældig metaforik, når Gadamer opsummerer horisontsammensmeltningens-idealet som det, at få teksten til at *tale*:

I analysen af den hermeneutiske proces erkendte vi opnåelsen af udlægningshorisonten som en horisontsammensmeltning. Det bliver nu også bekræftet fra udlægningens sprogligheds side. Teksten skal gennem udlægningen komme til at tale [...] Der kan ikke gives nogen tale, som ikke sammenslutter den talende med den, som der tales til (Gadamer 1975:375, oversat af forfatteren (HJ)).

En af Ong's måske lidt polemiske formuleringer lyder: "By contrast with natural, oral speech, writing is completely artificial. There is no way to write 'naturally'" (Ong 2002:81). Skriften er så i denne optik en afledet, men også meget anvendelig *teknologisering* af ordet, jfr undertitlen på Ongs bog: *The Technologizing of the Word* (Ong 2002:0). Skriften kan naturligvis ses som en kulturhistorisk udviklet og meget smart teknik til lagring og forlængelse af det mundtlige ords rækkevidde i tid og rum. Men allerede det mundtlige verbalsprog kan ses som en teknisk forfinelse, en artikulation af det ellers uartikulerede, man har på hjertet. Selv gestikken – forestiller jeg mig – kan udviklingshistorisk ses som en forlængelse af en endnu mere basal nærværskommunikation.

Nu er min pointe imidlertid ikke, at vi skal gå tilbage til en førskriftlig eller "oprindelig" måde at tale på, men at stille filosofisk spørgsmålstejn ved det, som synes at være et alment dogme i mange håndbøger i taleteknik: først skal vi tænke (som forberedelse til den tale, vi skal holde), så skal vi skrive disse tanker ned, og til sidst kan vi så kommunikere vores tanker ved at sige ordene højt, ord, som publikum så hører og forstår. Det virker elementært og er som nævnt nok også en arv fra den skriftorienterede (romerske og senere) kultur. Men det uklare her er ikke blot omvejen over skriften, men også hvordan og om vi virkelig "tænker" noget først og uafhængigt af sproget, forstået som verbalsproget? For er disse "tanker" så nogle størrelser i et særligt "system", som der findes en "oversættelses-nøgle" til, så de kan blive til verbalsprog, som så høres af lytteren, som så igen "oversætter" ordene tilbage til (sine?) tanker?

Det er her Heidegger i *Sein und Zeit* tilbyder et andet perspektiv, idet han ser en tæt sammenhæng mellem vores stemte og udlæggende forståelse af verden, artikulationen i sproget og vores (umiddelbare og kommunikerende) medværen (Heidegger: *Mit-Sein*) med andre mennesker. Vi er i vores til-stede-værelse (*Dasein*) altid allerede i kraft af vores kropslige befindtlighed (*Befindlichkeit*) stemte og som projekterende i en brugende-udlæggende forståelse, som vi så kan artikulere i og med sproget og derfor også dele med andre. Sprog og erkendelse er nøje forbundet, men allerede befindtligheden eller stemningen er en erkendelsesåbning (til verden og os

selv).¹⁷

Heidegger skal man ikke forsøge at forstå ud fra en subjekt-objekt tankegang, sjæl-legeme dualisme, eller et sandhedsbegreb, der bygger på korrespondens mellem udsagn og virkelighed; det er tværtimod den metafysik, han forsøger at grave sig ned under. Og det er bemærkelsesværdigt, at han tager tilløb til *Sein und Zeit*'s stort anlagte existential-ontologi via en ihærdig og særegen læsning af netop Aristoteles' *Retorik* i sine Marburgerforelæsninger i 1924 (først publiceret i 2002).¹⁸ Kort fortalt er Heideggers ærinde ikke at læse Aristoteles' *Retorik* som en håndbog i strategisk kommunikation, men som en filosofisk bestemmelse af mennesket som talende og lyttende og ikke mindst som *pathos*-væsen. Netop *pathos*-fortolkningen er omstridt,¹⁹ men Heidegger gør meget ud af *pathos*, som det at blive "taget med" eller bevæget (*Mitgenommenwerden*) som menneske i sin helhed og ikke bare som "sjæl"; og påfaldende og væsentligt for min fortolkning er det, at netop det kropslige (*leiblichen*) explicit nævnes her, endda i en afsnitsoverskrift, som angiver *pathos* som det, at den menneskelige til-væren i sin fulde legemlige væren-i-verden bliver taget med.²⁰

I *Sein und Zeit* undgår Heidegger mestendels at bruge ordet krop (*Leib*),²¹ men det kropsfænomenologiske perspektiv, som Merleau-Ponty senere tager op og bliver kendt for, er efter min mening ganske afgørende til stede i hele udfoldelsen af menneskets *In-der-Welt-sein* som befindtlighed, stemning, kastethed og så videre,²² foruden, kunne man sige, i de

17 "Die Rede ist mit Befindlichkeit und Verstehen existential gleichursprünglich" [...] "Die befindliche Verständlichkeit des In-der-Welt-seins spricht sich als Rede aus" [...] "Den Bedeutungen wachsen Worte zu. Nicht aber werden Wörterdinge mit bedeutungen versehen" (Heidegger 1927:161).

18 Martin Heidegger (2002): *Gesamtausgabe*, Band 18, Grundbegriffe der Aristotelischen Philosophie.

19 Se Marjolein Oele, Heidegger's Reading of Aristotle's Concept of Pathos (Oele 2012).

20 "c) Das pathos als Mitgenommensein des Menschlichen Daseins in seinem vollen leiblichen In-der-Welt-sein" (Heidegger 2002:179).

21 "Leib" nævnes dog et par gange, for eksempel side 117 (Heidegger 1967:117).

22 Joachim Knappe har således kun isoleret set ret i sin bemærkning om at "...das rhetorische Erstprinzip der Körperpräsenz des Orators spielt keine Rolle" (Knappe 2000:67) hos Heidegger, thi det er netop fordi oratorikerens særtilfælde ikke er i fokus. Det er derimod de almenmenneskelige mulighedsbetingelser for tale og kommunikation, og her spiller kropsligheden en afgørende rolle for Heidegger.

mange agrar-håndværksmæssige henvisninger,²³ samt endelig i distinktionen mellem *Zuhandenheit* og *Vorhandenheit*, som er et meget væsentligt led i Heideggers forsøg på at gøre op med tings-metafysikken og traditionel erkendelsesteori.²⁴

Hos Merleau-Ponty bliver det måske lettere at udlæse, at både verbaliseringen og de kropslige udtryk og indtryk er konstitutive led i en erkendelsesproces. Hans formuleringer kan godt være kringlede, men i min her følgende sammensætning af tre citater belyses forholdet mellem tanke og tale og krop på kort form – og samtidig på en måde, som jeg håber kan perspektivere mine praktiske mundtlighedsøvelser (Merleau-Ponty 1945:217, 219, 239):

Således for den, som taler, er talen ikke en oversættelse af en allerede tænkt tanke, men en udførelse af tanken [...] Taleren tænker ikke forud for at tale og heller ikke, mens han taler; hans tale er hans tanke [...] Man har altid bemærket, at gestus eller ord forvandlede kroppen, men blot været tilfredse med at sige, at de var ved at udvikle eller manifestere en anden kraft: tanken eller sjælen. Man kunne ikke se, at for at udtrykke noget sådant, skal kroppen i sidste ende blive til den tanke eller intention, som den viser os. Det er den, som viser frem, den, som taler – se, det er det, som vi har forstået i dette kapitel.²⁵

I tale-undervisningen bør man derfor heller ikke opfatte gestik og mimik som noget ekstra, som skal tilføjes til talen bagefter. Vi skal ikke forstå den gode taler som en, der *også* taler *med* kroppen, men som en, som *er* sin talende krop. Heller ikke stemmeføringen, arbejdet med det rytmiske og lyriske, dybest set heller ikke udviklingen af troper, sound-bites og så vi-

23 For eksempel i *Sein und Zeit* § 26 (Heidegger 1927:117–125).

24 Det er i denne sammenhæng (§ 16, 72–76) Heidegger spidsfindigt formulerer, at et værktøj (*Zeug*) først opleves som en blot *forhåndenværende* genstand netop når værktøjet er borte eller beskadiget, og altså netop *ikke* mere er forhånden eller passer til hånden. I mange senere kommentarer (og i teorier om *break down* i computersystemer) skulle der her være tale om en hammer; et værktøj, som Heidegger da også nævner flere gange, blot ikke i denne paragraf.

25 Her nyoversat af forfatteren (HJ).

dere, bør betrages som en ornamentik (*ornatus*), som til sidst lægges oven på det egentlige indhold. For alt dette stemningsmæssige er det, hvorved vi mærker, hører og ser den verden og den holdning, som taleren er ved at dele med os. Jørgen Fafner insisterer derfor også på, at alle tekster principielt for at give mening og kunne fortolkes indeholder en *fremførelsesmulighed* og spøjst nok ”...ikke mindst litterære tekster, hvis ejendommelighed netop er at oraliteten (tonefaldet, klangen...) er en så uadskillelig del af tekstens indhold, at alene oversættelser [...] kan volde de største problemer” (Fafner 2005:141).

At arbejde med mundtlighed og taleudvikling uden omvejen over skrift (men med inspiration fra hermeneutikken og fænomenologien) kan ud fra mine erfaringer give mærkbare resultater i form af bedre fokus på netop den konkrete mundtlige situation, på kontakten med publikum, på klarere pointer og på personlig gennemslagskraft. Når mine kursushold taler til de afsluttende events foran og direkte til et stort publikum (og de taler om emner, som de selv har valgt, og som ligger dem på sinde), plejer de at optræde med personlighed, engagement, klare visioner og medrivende energi. At de så også under øvelserne har fået den klassiske retoriks værktøjer i form af struktur, argumentation, figurer og troper med sig, ja, det er måske mest tydeligt for underviseren, for det er mere leget ind end læst ind. Den mundtlige tale kan måske, alt andet lige, lægge op til stærkere personligt nærvær og levende ejerskab til budskabet end den tendentielt distancerende skriftfiksering. Denne principielle forskel (som allerede Platon jo lader Sokrates diskutere i *Phaedrus*²⁶) bliver også udfoldet af Paul Ricœur i hans *Fortolkningsteori* (Ricœur 1979:142):

Men i talt diskurs udviser denne diskursens evne til at referere tilbage til det talende subjekt en karakter af umiddelbarhed, fordi taleren tilhører samtalens situation. Han er dér, i den ægte betydning af dér-væren, *Da-sein* [...] Ved skreven diskurs holder imidlertid forfatterens intention og tekstens mening op med at falde sammen.²⁷

²⁶ Plato 1961: 274c–276d.

²⁷ Her citeret fra den danske 1979-udgave og således oversat af forfatteren (HJ).

Dermed ikke sagt, at jeg går ind for en før-skriftlig uskyld, eller for den sags skyld en ”oprindelig” eller ”egentlighed”, som i en mere sværmerisk, existentialistisk udlægning af Heidegger.²⁸ Men jeg håber min undervisning i mundtlig retorik uden skriveøvelser, men med stemme og krop og fokus på nærvær og kontakt i situationen, er med til at udvikle kompetente, myndige og dannede talere – talere, som mener, hvad de siger, og siger, hvad de mener. De mange praktiske øvelser, som i mit filosofiske perspektiv både sigter på at illustrere og på at udnytte den tætte forbindelse mellem krop, sprog og tanke, må også meget gerne betyde, at vi ved at udvikle på *actio* også kommer til at udvikle en klarere erkendelse af den sag, vi taler om, og at vi måske også i mere end én betydning udvikler på egen *holdning*, *bevægelighed* og *horisont*.

Referencer

- Adorno, Theodor W. (1964). *Jargon der Eigentlichkeit – Zur deutschen Ideologie*, edition suhrkamp.
- Aristoteles (1983). *Retorik*. Oversættelse Thure Hastrup. Museum Tusulanum.
- Carlsen, Sine & Juel, Henrik (2009). *Mundtlighedens Magi – retorikkens didaktik, filosofi og læringskultur*. Handelshøjskolens Forlag.
- Cicero, Marcus Tullius (1967). *De Oratore*, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Fafner, Jørgen (2005). *Retorik. Klassisk og moderne*, Akademisk Forlag.
- Gabrielsen, Jonas & Christiansen, Tanja Juul (2010). *Talens Magt – Indføring i Mundtlig Retorik*, Hans Reitzels Forlag.
- Gadamer, Hans-Georg (1975). *Wahrheit und Methode* [1960], 4te Auflage. Tübingen.
- Gelang, Marie (2009). *Actiokapitalet. Retorikens ickeverbale resurser*, Retorikforlaget.
- Haugsted, Mads Th. (2005). <http://www.folkeskolen.dk/-/Documents/70/36270.pdf> (2015-08-19).
- Heidegger, Martin (1967). *Sein und Zeit* [1927]. Max Niemeyer Verlag.
- Heidegger, Martin (2002). *Grundbegriffe der Aristotelischen Philosophie* [1924]. Gesamtausgabe, Band 18. Vittorio Klostermann.
- Juel, Henrik (2013). *Communicative Functions*. Essay, pdf, <http://www.henrikjuel.dk> (2015-08-19).
- Juel, Henrik (2013). *Kommunikative funktioner og levende billedmedier*. Essay, pdf, <http://www.henrikjuel.dk> (2015-08-19).

²⁸ Omfattende kritiseret af Adorno i *Jargon der Eigentlichkeit – Zur deutschen Ideologie* (Adorno 1964).

RETORISK ACTIO OG MUNDTLIGHEDENS FÆNOMENOLOGI

- Juel, Henrik (2010). "The Individual Art of Speaking Well – teaching it by means of group and project work" *Dansk Universitetspædagogisk Tidsskrift*, nr. 8.
- Juel, Henrik (2014). "The persuasive powers of text, voice, and film – a lecture hall experiment with a famous speech", *Conference Proceedings*, Amsterdam, 2014, ISSA – International Society for the Study of Argumentation.
- Kjørup, Søren (1997). *Menneskevidenskaberne – Problemer og traditioner i humanioras videnskabssteori*. Roskilde Universitetsforlag).
- Knape, Joachim (2000). *Was ist Rhetorik?* Reclam Verlag.
- McCroskey, James C. (1978). *An Introduction to Rhetorical Communication*. Englewood Cliffs.
- Merleau-Ponty, Maurice (1945). *Phénoménologie de la Perception*, Gallimard.
- Oele, Marjolein (2012). Heidegger 's Reading of Aristotle's Concept of Pathos, University of San Francisco Scholarship Repository: <http://repository.usfca.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1018&context=phil> (2015-08-19).
- Ong, Walter J. (2002). *Orality and Literacy – The Technologizing of the Word* (1982), Routledge.
- Plato (1961). *The Collected Dialogues*, Princeton University Press.
- Ricœur, Paul (1979). *Fortolkningsteori*. Oversættelse Henrik Juel. Vinten.

Samtalsretorik – är det tid för retorikvetenskapen att räcka ut handen till samtalsforskningen?

Gunilla Almström Persson

Lidelsefulla politiska talare på massmöten har ersatts av gäster i pratshower och vardagsrumsnära ”fire-side chats”. Detta är en etablerad beskrivning av dagens allt mer lättsamma och intimiserade offentliga retorik, en utveckling som dels beror på samhällseliga omställningar, dels på förändringar i medielandskapet. Följden av intimiseringen är att offentliga yttranden har relativt informella och interaktiva språkliga drag och det i sig för med sig att man idag talar om framväxten av en alltmer samtalsliknande retorik (jfr Jamieson 1988, Kjeldsen 2014:337–350).²⁹

Med detta sagt förefaller det som att teorier om samtal och samtalsvillkor torde vara värda att sätta ljuset på för retorisk teori och praktik. Emellertid har samtalsforskningen länge uppmärksammat frågor av metodisk karaktär och lokala språkliga fenomen som rör form och funktion, vilket inte på ett självklart sätt har varit relevant för förståelsen av tillämpad retorik. Retorikstudiet förhåller sig snarare till språklig makronivå när det gäller den påverkande effekten av kommunikation mellan retor och publik i specifika situationer och diskurser. Man kan säga att samtalsforskning och

29 Den typ av retoriska yttranden som diskuteras här är språkliga och verbala. Jag är väl medveten om att verbalspråket endast utgör en av många olika typer av retoriska yttranden, eller symboliska former, som kan ha retorikteoretisk relevans. För en fördjupad förståelse för bredden av retoriska yttranden se Rosengrens (2014) diskussion om generell symbolisk kommunikation, social mening och retorik.

retorikforskning sökt svar på frågor av olika karaktär. Men med retorikens föreställning om en bred persuasio, en föreställning som leder bort från argumentation och påverkan i stark mening, inkluderas yttranden som inte är uppsåtliga och persuasiva i snäv betydelse (Rosengren 2014, Perelman & Olbrechts-Tyteca 1971:4–5). Jag menar därför att den retoriska teorin kan utvecklas genom ökad kunskap om samtal, samtalens funktioner och interaktiva villkor. Lyckligtvis ser vi samtidigt en vidareutveckling inom samtalsfältet med inriktning mot relationen mellan olika yttranden och situation, den inom samtalsforskningen så kallade kommunikativa verksamheten. Man har, ofta mot en socialkonstruktivistisk ram, framgångsrikt beskrivit interaktion i samtal i termer av systematiska drag, tals-ekventiell organisation och olika samtalskulturers förväntningar på hur sekvenserna organiseras.³⁰ Forskningen har gett syntetiserade resultat från en mängd empiriska studier vilka har bidragit med kunskap om samtal och samtalskulturer (jfr Linell 2011). I studiet av det talade ordet är begrepp som makt, institutioner, identitet, förhandling och meningsbärande (språkliga) handlingar ständigt aktuella. Det gäller samtalsforskning och det gäller retorikforskning.

Mot bakgrund av resonemanget ovan om samtalande retorik, bred persuasio och samtalskulturer och deras villkor, vill jag i det här arbetet specifikt pröva de teoretiska begreppen om dominans och makt från samtalsforskningen som jag menar har en potentiell bäring för retorisk kritik i allmänhet och retorisk agens i synnerhet. Mitt försök ska ses i relation till påståenden om intimisering av det offentliga språket och framväxten av en samtalslik retorik. Mina resonemang rör makt och retorisk agens.

Sermo, oratio och contentio

Tal och samtal har traditionellt sett hållits åtskilda inom retoriken. Åtskillnaden är kopplad till kommunikativa villkor i olika situationer och till retoriska genrer. Generellt sätt innebär tal att talaren planerar ändamålsenligt och kan kontrollera sina ord på ett annat sätt än vad som gäller för samtal. Samtalet framstår som mer informellt och mindre konstfullt utfor-

³⁰ På svenska bland andra: Landqvist 2001, Leppänen 1997, Londen 2002 samt Norrby 2014 och på engelska kan bland andra nämnas Levinson 1983 och Heritage 1984.

mat än talet. Men man ska också ha klart för sig att det genom historien har funnits konstfullhet i form av mönster och referenser som ska följas för den som samtalat. Genom det konstfulla samtalet har talaren kunnat visa sin identitet, sin bildning och sociala tillhörighet. Samtal har därför under perioder associerats med belevade kulturer med modeller för dialog och konversation hämtade från klassisk retorik.

Den latinska termen för samtal är *sermo*. Cicero diskuterar *sermo* i *De Oratore* och ställer *sermo* i motsats till *oratio*. Den betydelse för *sermo* som anges i Lewis & Short's standardverk för latinöversättningar är ”tal med vem som helst och konversation” (eng. talk; min övers.). Ordboken ger vidare två mer specificerade och nästan konträra betydelser av *sermo*: ”litterärt samtal och disputation” å ena sidan ”vanligt prat om vad som helst, rykten och skvaller” å andra sidan. Lewis & Short's ordbok förklarar *oratio* som formellt tal i situationer som kräver konstmässigt utformade tal (eng. speech). En genomgripande diskussion om samtalets retorik finns hos Cicero i *De Officiis* i passagen om god moral. Här resonerar Cicero om språket i den juridiska och i den politiska genren, *contentio*, det vill säga tal som används i domstol, vid offentliga sammankomster och i senaten. *Sermo* betyder i de här sammanhangen i stället samtal och dialog men kan också betyda brevskrivande. Till skillnad från *oratio* ställer latinordboken inte betydelse av *contentio* i relation eller motsats till *sermo*. Cicero betraktar *sermo* i viss mån som konst och säger att *sermo* kräver speciell träning och att det finns regler också för *sermo*.³¹

Intimisering av offentligheten

Samtal och samtalets retorik har haft betydelse under perioder när förändringar i samhället har möjliggjort nya sociala roller. Öhrberg (2010) visar hur Ciceros diskussion om samtal och brevskrivande som konster leder rakt mot idealen i 1700-talets belevade kulturer i Sverige och övriga Europa. I jämförelse mellan 1700-talets etablerade samhälleliga hierarkier och de av belevad kultur präglade samfundet, så utgjorde samfundet internt en relativ jämställdhet. Jämställdhetsidealet och möjlighet till sociabilitet

³¹ *Sermo* omnämns även av Quintilianus i *Institutio Oratoria*. Han kopplar *sermo* till den epideiktiska retoriken.

inom samfunden skapade ett intresse för samtal. Intresset var emellertid inte riktat mot det vardagliga samtalet, utan mot samtalet som konst. Sociabiliteten handlade primärt om att röra sig mot prestigefulla normer och bildade idéer. Därför sökte man i den klassiska retoriken efter mönster och talarideal. Utifrån den klassiska retorikläran skapades former för samtal i den tidens samfund och salonger.

I likhet med 1700-talets belevade kulturer så brukar det moderna samhällets generella informalisering tillskrivas jämställdhetsideal och ökad social rörlighet. En viktig skillnad är att jämställdhetsutvecklingen och den sociala rörligheten i modern tid i samhället i stort syftar till att skapa minskade sociala klyftor. En följd av den här utvecklingen är att stat och myndigheters inflytande ökat inom områden som tidigare tillhört den privata sfären (exempelvis sjukförsäkring och barnbidrag). Det här kan beskrivas som att gränsen mellan det privata och det offentliga har blivit mindre skarp i det samtida Sverige, något som också avspeglats i språket (jfr Löfgren 1988). Till konsekvenserna kan räknas ett mer begripligt myndighetspråk och en mer privat språkstil mellan myndighet och medborgare. Det finns dock en diskussion om huruvida det förändrade språkbruket verkligen har inneburit jämställdhet och demokratisering. Inom till exempel den kritiska textanalysen har forskare hävdats motsatsen och man menar att förändringar i myndighetsspråket i själva verket kan dölja verkliga maktförhållanden i samhället (Fairclough 1992:204). Det kritiska perspektivet är något som jag ska återkomma till i slutdiskussionen.

Vid sidan av försvagade hierarkier och ökad social rörlighet kan man också tala om en allmänt minskad tilltro till och ifrågasättande av auktoriteter och normsystem. Den här utvecklingen har lett till en större betoning av individen. Därtill har offentligheten också kommersialiserats. Sarangi & Slembrouck (1996) diskuterar institutionernas avbyråkratisering och menar att myndigheters språkbruk får starka inslag av reklamliknande språkliga strategier som olika typer av tilltal och erbjudan. Dagens offentliga språk kan beskrivas som en förskjutning mot en relationsskapande språklig stil. Förskjutningen förklaras, vid sidan av ett ökat jämställdhetsideal, med grundläggande förändringar i samhället, urbanisering och individens rollbyten mellan privat och offentligt. Samtalsstilen präglas i dag över lag i högre grad av språkliga närhets- och engagemangsstrategier än

tidigare hänsyns- och distansstrategier (Josephson 2013, Norrby 2014).

Utvecklingen mot ett mer informellt och intimt språkbruk beror inte bara på kultur och samhällsförändring i allmänhet, utan också på fler och nya medier. Med referens till medieteorier lyfter Kjeldsen (2014) fram hur nya medier skapar nya sätt att kommunicera, interagera och övertyga. Han belyser hur det i medieretorik inte är *vad* vi säger som är primärt viktigt, utan *hur* vi säger det och framför allt *var* vi säger det. Medierna bestämmer ramarna. Därigenom gör han en tydlig koppling av medieretoriken inte bara till typ av media utan också till situation. Nya massmedier skapar nya retoriska situationer och därmed nya retoriska villkor. Radio och TV för talaren närmare publiken, vilket ger ett lägre tonläge och en mer lågmäld samtalsstil. TV vänder sig inte till en masspublik i ett offentligt rum, utan når individer, mindre grupper, till exempel familjer, i privata och informella miljöer. Massmedierna kan paradoxalt nog sägas ha avskaffat det offentliga rummet. Därmed bidrar även medierna till intimisering av det offentliga språkbruket och ett mer privat tilltal i retorisk yttranden (Kjeldsen 2014:337–341).

Det står med andra ord klart att den moderna samtalsretoriken inte primärt anammar mönster och ideal från klassisk retorik. Den moderna samtalsretoriken plockar i stället upp språkbruk och interaktiva strategier från naturliga samtal.

Samtalskulturer som verksamhetstyper

Jag har redan nämnt att samtalsforskning inriktats mot förståelse av interaktion i olika samtalskulturer. Begreppet samtalskultur går tillbaka på ett annat begrepp, aktivitetstyp, samt på Wittgensteins doktrin om språkspel och hans sätt att se på språket som en mänsklig aktivitet (Levinson 1983, Linell, 2011). Som kategori består aktivitetstyper av måldefinierade, socialt konstituerade och avgränsade händelser, till exempel kommunikativa händelser som en anställningsintervju eller en middagsbjudning. Jag väljer här i likhet med flera nordiska forskare (exempelvis Linell 1998) att översätta begreppet activity med verksamhet i stället för aktivitet. Begreppet (kommunikativ) verksamhetstyp erbjuder en möjlighet att förstå den muntliga interaktionen eftersom en verksamhetstyp omfattar kommunikativa akti-

viteter. Dessa aktiviteter utgör ett rutinerat sätt för flera individer att lösa återkommande kommunikativa problem. Sådana rutinerade drag som utvecklas inom en verksamhet blir sedimenterade, ofta institutionellt förstelnade och slutligen interaktionellt rekonstruerade i många situationer som liknar varandra. Som en följd av detta behöver medlemmar i ett samhälle inte konstruera sina kommunikativa handlingar på nytt vid varje ny interaktion, utan kan förlita sig på tillgängliga kommunikativa mönster (Linell 1998:238).

Återkommande verksamhetstyper kan syntetiseras till olika samtalskulturer och det är möjligt att beskriva rutinerade drag och bestämda kommunikativa villkor inom en sådan kultur. Till villkoren hör vilka möjligheter samtalsdeltagarna har att handla, men också vilka begränsningar som föreligger. Samtalsforskningens resultat visar hur ”vi gör” när vi samtalar och vilka rutinerade språkliga handlingar som speglar makt och dominans. Varje samtalsituation innefattar med andra ord ett antal villkor för hur och vem som har handlingsutrymme. Den här kunskapen menar jag att den retoriska kritiken kan dra nytta av. När retorikforskaren söker förståelse för hur makt och dominans ser ut i ett samtal, kan forskaren studera de språkliga drag som samtalsforskningen visat speglar detta. De språkliga dragen visar vem som dominerar i samtalet, vem som just har handlingsutrymme samt hur detta handlingsutrymme varierar under ett samtal. Det för tankarna till retorisk agens och diskussionen om retorisk situation (jfr Bitzer 1968, Vatz 1973). Jag kommer här inte att gå närmare in på den väl kända diskussionen om retorisk situation. Däremot vill jag göra en kort beskrivning av retorisk agens, eftersom jag vill pröva tanken om retorisk agens kan inrymma drag som har beröringspunkter med hur vi uppfattar rutinerade sätt att interagera i kommunikation.

Retorisk agens

Agensbegreppet är kopplat till handlingsutrymme eller handlingsmöjlighet och har fått uppmärksamhet i modern retorisk teori och kritik (för en mer genomgripande genomgång se Hoff-Clausen et al. 2005). På ett övergripande plan kan agens beskrivas som retorns möjligheter att handla i förhållande till sociala strukturer som bestämmer vem, när och hur någon kan

tala. Begreppet retorisk agens har ett antal möjliga tillämpningar som det inte finns utrymme att fullt ut redogöra för här. Mycket kort vill jag dock nämna att retorisk agens har uppmärksammats av socialt orienterad retorikforskning och man talar i de fallen om kollektiv retorisk agens. I fokus hamnar sociala strukturer och frågor kring emanciperande krafter för både individer och grupper. Därför har analysen av retorisk agens varit fruktbar för problemformuleringar om normer för exempelvis feministiska och postkoloniala perspektiv.

Det jag vill närma mig i det här arbetet är retorisk agens applicerad på individen som talare. Handlingsmöjligheterna för en individ i en retorisk situation bestäms bland annat utifrån talarens tidigare tal och texter, men också av sådant som talarens ämbete eller annan position. Det gör även rykte eller renommé baserat på personens tidigare handlingar. Sammantaget skapar detta publikens kunskap, erfarenhet och attityder till den specifika talaren, något som har betydelse för talarens möjligheter till retoriska handlingar. För att sammanfatta denna korta beskrivning av individuell retorisk agens så innebär den att ha möjlighet att tala genom ett handlingsutrymme som talaren har sedan tidigare, som skapas av talaren, som skapas av publiken och av situationen och/eller tilldelas av publiken i situationen (Dahlin 2008:222–225).

Jag går nu över till att resonera kring hur handlingsutrymme kan lyftas fram i samtal genom att se på interaktionella språkliga uttryck för dominans och makt.

Asymmetrier och makt i samtal

Makt och maktobalans i samtal beskrivs i samtalsforskning i termer av symmetrier. Möjligen är symmetribegreppet inom det här fältet ett sätt att vara försiktig med koppling mellan makt och dominans i samtal å ena sidan och social makt i ett samhällsperspektiv å andra sidan. Symmetrier är lokala i samtal samtidigt som de är möjliga att generalisera i situationer som liknar varandra. Samtal i vardagliga och informella situationer beskrivs som symmetriska, vilket innebär att parterna i stort sett har samma handlingsutrymme. Asymmetriska samtal kopplas vanligen till kommunikativa verksamheter i institutionella miljöer med tydliga roller för de in-

blandade personerna, där samtalet har ett förutbestämt syfte som realiseras med hjälp av vissa rutiner. Den ena partens roll i det asymmetriska samtalet är kopplad till dennes profession som i sig är kopplad till en institution. Exempel på typiska institutionella och asymmetriska samtal är polisförhör, läkar-patientsamtal, utvecklingssamtal etc.

Maktobalansen i asymmetriska samtal tar sig uttryck som speglar att den ena parten dominerar. Den dominerande parten styr när samtalet ska börja och sluta, tar initiativ genom att ställa frågor och genom att byta samtalsämne, är den som kvantitativt talar mest, den som styr innehållet bland annat genom att söka bekräftande svar på ja- och nej-frågor och genom att stöpa om svaren så att de passar in i verksamhetsramen. Den som dominerar i samtalet har ett allmänt tolkningsföretråde (Drew & Heritage 1992, Linell 2011:109). Asymmetrin kan förstås som att de olika rollerna inom den kommunikativa verksamheten har skilda möjligheter knutna till sig.

De symmetriska vardagliga samtalen å andra sidan ger parterna samma möjligheter att börja och sluta, samma möjligheter att ta initiativ till att tala, till att byta ämne och att ställa frågor. I de symmetriska samtalen finns ingen som har ett givet mandat att tala och det är heller ingen som har tolkningsföretråde till det som sägs. Det finns inte, som i de asymmetriska samtalen, en förväntan på att svaren ska vara korta. I vardagliga samtal dominerar ingen part över den andra; de är jämlika.

Men ett samtal behöver inte vara entydigt symmetriskt eller asymmetriskt. Samtalsforskare har visat hur symmetrin och därmed dominansen och rollerna inom ett och samma samtal kan variera. På svenskt språkområde har bland andra Hofvendahl (2006) visat hur en kommunikativ verksamhet som skolans utvecklingssamtal med lärare, elev och förälder innefattar olika roller för en och samma deltagare. Det förklaras på så sätt att kärnan i utvecklingssamtalet utgörs av en asymmetrisk verksamhet, det vill säga att läraren ska uppnå det förutbestämde syftet att redogöra för elevens skolgång och sociala skolsituation. I syftet ligger dessutom att möjliggöra dialog och att möjliggöra för hemmets och elevens delaktighet i elevens skolutveckling. Därför är det normalt att utvecklingssamtalen inleds och avslutas i symmetri. Man etablerar samvaro. Efter en inledande symmetrisk fas går läraren, som har initiativet och handlingsutrymme att styra,

över i den asymmetriska fasen som är utvecklingsamtalets kärna. Empiri visar på en mer eller mindre medvetenhet hos deltagarna om övergångarna från den ena fasen till den andra. Övergångarna markeras med språkliga och icke-språkliga handlingar som yttranden ”då ska vi se”, ”jaha” eller att deltagaren i dominanspositionen drar efter andan eller slår ihop sina papper.

De språkliga drag som har listats ovan för asymmetriska respektive symmetriska samtal ger oss kunskap om hur deltagarna i ett samtal tilldelas olika roller i en interaktion. Rollerna kan sägas spegla möjligheter och utrymme för handling, något som också kan variera under ett samtal.

Beröringsytor mellan samtalsforskning och retorikforskning

Var kan samtalsforskning och retorisk teori mötas? Säkert på flera områden. Jag kommer här att föreslå ett, nämligen handlingsutrymme. Men innan jag går in på det vill jag påpeka ytterligare en olikhet mellan de två forskningsfälten, den här gången om situation och kontext. Retoriska yttranden är inte kontextlösa utan förstås i relation till situationen. Detsamma gäller för samtal. Här finns emellertid en skillnad mellan de två fälten. Den retoriska situationen är på ett plan specifik och unik och beskriver vetenskapliga mikroperspektiv. I den retoriska kritiken studeras retoriska yttranden ofta i specifika och unika situationer för att förstå möjligheter och hinder för påverkan. Men till retorikteorin hör också ett makroperspektiv. Dahlin (2014) formulerar exempelvis genrestudiet så här: ”Våra genrer säger någonting om hur vårt samhälle är organiserat, hur vissa retoriska situationer tycks generera en viss typ av respons.” Är det Dahlin pekar på detsamma som verksamhetstyper? Jag tror inte det. Jag menar att kontext inom retorikteorin studeras som unika och specifika situationer, vilka placeras i makt- och idéperspektiv på en mer övergripande samhällsnivå. Samtalsforskningen befinner sig snarast någonstans däremellan i det att man generaliserar olika typer av kommunikativa verksamheter och beskriver rutinerade språkdrag och samtalskulturer inom ramen för verksamheter. Jag misstänker att frågan om kontextbegreppet för de olika disciplinerna inte ska pressas hårdare. Förståelsen för kontext

och situation faller tillbaka på disciplinernas skilda frågor om verksamhetsperspektiv och idéperspektiv.

Men beröringsytor mellan disciplinerna finns. Den som jag lyfter fram här är som redan nämnts handlingsutrymme. Jag menar att individens handlingsutrymme i en specifik situation, eller retorisk agens, delvis kan förstås i ljuset av samtalsasymmetrier och dominansstrukturer. De resultat som samtalsforskningen har gett oss genom att identifiera språkhandlingar som följd av dominans och makt, kan användas i den retoriska kritiken. Emellertid blottas än en gång en skillnad i perspektiv mellan samtalsforskning och retorikforskning. För när samtalsforskningen beskriver språkdrag för makt och dominans så sker det med utgångspunkt i kategoriserbara verksamheter som polisförhör, undervisning, läkar-patientsamtal etc. Verksamheterna beskrivs som att de har mer eller mindre inherent drag som till exempel maktobalans mellan deltagarna. Det retorisk kritiska perspektivet utgår snarast från påverkan och idéer och tankegod. Retorikforskaren söker svar på hur retorn organiserar idéer. Retorikforskaren söker också förståelse för persuasiva symboliska former i kommunikation. Men trots skillnaderna i perspektiv, så finns möjligheter för utbyte mellan fälten. Resultat från den verksamhetsinriktade samtalsforskningen kan öka förståelsen för samtalsretorik. De språkhandlingar som finns identifierade för makt och dominans inom samtalsforskningen ser jag som persuasiva symboler i interaktion och kommunikation.

En samtalsliknande retorik

Jag har i det här arbetet haft framväxten av en samtalslik offentlig retorik som utgångspunkt. Tidigare samtalsstrategier inom 1700-talets belevade kulturer har utnyttjat mönster och ideal från klassisk retorik. Den moderna samtalsretoriken, däremot, lånar inte primärt mönster och förebilder från klassisk retorik, utan snarast från samtalet. Medieretoriken intimiseras och kommersialiseras och får drag av privat tilltal och informellt språkbruk. Genom detta skapas nya retoriska situationer med samtalsmönster från personligt samtal. Därför har jag velat pröva om retorikvetenskap kan utöka förståelsen för samtalande retoriska situationer genom kunskaper från samtalsforskningen. För den retoriska kritiken torde förskjutningen

mot samtalsformen få konsekvenser för hur vi uppfattar muntliga yttranden och framför allt för hur vi förstår de kommunikativa villkor som uppträder.³²

Jag har visat på några skilda perspektiv inom de två fälten, bland annat genom att lyfta fram att samtalsforskningen vilar på en gedigen grund av empiri. Den ger kunskap om rutiniserade drag i form av konkreta språkliga yttranden däribland språkliga handlingar som uttryck för dominans och makt. Språkhandlingar som exempelvis vem som har mandat att börja samtalet och att byta ämne, kan ses som en typ av retorisk agens. Här åsyftas inte agens i den kollektiva bemärkelsen, utan snarast vem av samtalets parter som ges handlingsutrymme på en lokal nivå inom ett samtal. Kunskap om att ett och samma samtal kan ha olika faser med varierad maktstruktur kan utvidga begreppet individuell retorisk agens. Detta begrepp har brukat kopplas till ethosbegreppet (jfr Dahlin 2008), men skulle med en nära analys av de konkreta interaktiva språkhandlingarna visa när och varför handlingsutrymme skapas i olika samtal, men också hur det varierar under ett samtal. Det skulle dessutom kunna visa när en möjlighet för handling öppnas i samtalet och om retorn tillvaratar den eller inte.

Avslutningsvis vill jag påpeka att forskning om politiska intervjuer och debatter redan finns inom såväl retorikforskningen med bland andra Gudrun Weiner som har behandlat politiska pratshower i tysk tv (2006) som inom samtalsforskningen (jfr Linell 2011:297–305). Här finns emellertid utrymme för fler undersökningar av politiska samtal som närmar sig underhållning i form av lekar, pratshower och psykologutfrågningar. Analys av samtalets interaktiva villkor skulle kunna vara ett sätt att förstå och analysera den intimiserade retoriska praktiken. Är det dessutom så som Fairclough (1992) hävdar att den samtalande stilen kan dölja maktförhållande, så är det tid för att skapa en djupare förståelse för det retoriska samtalet.

32 Min tanke är givetvis inte ny. Svennevig et al. (2014) har till exempel framgångsrikt analyserat partiledarutfrågning i norsk tv genom att använda en modell för konfronterande frågor hämtad från Clayman & Heritage.

Referenser

- Bitzer, Lloyd F. (1968). "The rhetorical situation". *Philosophy & Rhetoric* 1, s. 1–14.
- Cicero, Marcus Tullius (1982). *Orator*, i *Retoriska Skrifter* 3. Övers. Odense universitetsförlag.
- Cicero, Marcus Tullius (2008). *Om talaren: Bok 1-3*. Övers. Anders Bergh. Åstorp: Retorikförlaget
- Dahlin, Maria. (2014). "Retorisk genreanalys", I: Otto Fischer, Patrik Mehrens & Jon Viklund (red.) *Retorisk kritik. Teori och metod i retorisk analys*. Retorikförlaget. s. 164–165.
- Dahlin, Maria (2008). *Tal om terror. Säkerhetspolitisk retorik i Sverige och Ryssland hösten 2001*. Umeå universitet.
- Drew & Heritage (1992). "Analyzing talk at work: an introduction", *Talk at work. Interaction in institutional settings*. Cambridge University Press.
- Fairclough, Norman (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.
- Heritage, John (1984). *Garfinkel and ethnomethodology*. Cambridge.
- Hoff-Clausen, Elisabeth, Isager, Christine & Villadesen, Lisa S. (2005). "Retorisk agency. Hvad skaber retorikken?" *Rhetorica Scandinavica* nr 33, s. 56 – 65.
- Hofvendahl, Johan (2006). *Riskabla samtal: en analys av potentiella faror i skolans kvarts- och utvecklingssamtal*. Linköpings universitet.
- Jamieson, Kathleen Hall (1988). *Eloquence in an Electronic Age*. Oxford University Press.
- Josephson, Olle (2013). "Ju" – ifrågasatta självklarheter om svenskan, engelskan och alla andra språk. 4 uppl. Studentlitteratur.
- Kjeldsen, Jens E. (2014). "Politisk retorik i tv, radio – och online. Ett medieteoritiskt perspektiv". I: Otto Fischer, Patrik Mehrens & Jon Viklund (red.) *Retorisk kritik. Teori och metod i retorisk analys*. Retorikförlaget.
- Landqvist, Håkan (2001). *Råd och ruelle. Moral och samtalsstrategier i Giftinformationscentralens telefonrådgivning*. Skrifter utgivna av Inst. för nordiska språk vid Uppsala universitet 55.
- Leppänen, Vesa (1997). *Inledning till etnometodologiska samtalsanalysen*. Research reports, Department of sociology, nr. 3, Lunds universitet.
- Levinson, Stephen (1983). *Pragmatics*. Cambridge textbooks in linguistics.
- Lewis, Charlton T. & Short, Charles (1969[1879]). *A Latin dictionary: founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary*. Oxford: Clarendon
- Linell, Per (2011). *Samtalskulturer: kommunikativa verksamhetstyper i samhället*. Vol. 1 och 2. Institutionen för kultur och kommunikation, Linköpings universitet.
- Linell, Per (1998). *Approaching dialogue. Talk, interaction, and context in dialogical perspectives*. Impact: studies in language and society 3. Johan Benjamins.
- Löfgren, Orvar (1988). *Hej, det är från försäkringskassan! Informaliseringen av Sverige*. Natur och kultur.
- Mårtensson, Eva & Svensson, Jan (1988). *Offentlighetsstruktur och språkförändring*. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.

- Norrby, Catrin (2014). Samtalsanalys. Så gör vi när vi pratar med varandra. Studentlitteratur.
- Perelman, Chaïm & Olbrechts-Tyteca Lucie (1971). *The new rhetoric: a treatise on argumentation* [1958]. University of Notre Dame press.
- Robinson Jeffrey D. & Stivers, Tanya (2001) "Achieving activity transitions in physician-patient encounters: From history taking to physical examination". *Human Research* 27(2): s. 25–298.
- Rosengren, Mats (2014). "Social mening – en retorisk fråga". *Rhetorica Scandinavica* 65, s. 8–23.
- Sarangi, Srikant & Slembrouck, Stefaan (1996). *Language, bureaucracy & social control*. Longman.
- Svennevig, Jan, Arisland, Sonia & Rognmo, Anna Solvoll (2014). "Jeg bare spør...' Pågående intervjustil i partilederspøringer". *Rhetorica Scandinavica* 66/67, s. 96–121.
- Vatz, Richard E. (1973). "The myth of the rhetorical situation". *Philosophy & Rhetoric* 3 s. 7–13.
- Weiner, Gudrun (2006). *Att strida med ord: en kritisk retorikanalys av politiska talkshows i tysk tv*. Diss. Örebro universitet, 2006.
- Öhrberg, Ann (2010). "Fasa för all flärd, konstan och föreställning' Den ideala retorn inom 1700-talets nya offentlighet". *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning*. Årg. 131, s. 38–85.

Topikernas teori och praktik

Mika Hietanen

Curnam, Deus bone, confusio tanta, et quamobrem miscenda est, cum res tota clarissima et facillima sit? Gode Gud varför denna stora oklara röra då hela saken är mycket klar och lätt? – Petrus Ramus om topikerna (1986 [1549]:128, min övers.)

Trots att topikerna är centrala inom retoriken råder en viss oklarhet kring dessa. Efter en begreppsutredning jämför jag några akademiska läromedel på svenska. Vi ser en stor variation i hur topikerna presenteras och klassificeras. En översikt över den antika bakgrunden, tillsammans med ett plock bland ytterligare retoriklitteratur och forskning, tecknar olika vägar att gå i frågan. Mitt syfte är att främja en förståelse av topikerna – ty saken är ingalunda ”mycket klar och lätt” – samt att lägga fram en klassiskt förankrad och praktiskt hanterlig topikmodell som kan tjäna som utgångspunkt i akademisk retorikundervisning.

Centrala begrepp

De centrala begreppen är det grekiska τόπος (sg. *topos* [tá'på]) och τόποι (pl., *topoi* [tá'påi]) samt det latinska *locus* (sg. [låkös]) och *loci* (pl. [låki]). Standardbeskrivningen för *topos* inom retoriken är en plats där en talare

hämtar argument till sitt tal.³³ Förklaringen utgår från en av ordets lexikaliska betydelser: 'plats' (i klassisk grekiska betyder adjektivet τοπικός, *topikos*, från, av, med avseende på plats, lokalt; "τοπικός", *LSJ*).

På svenska förekommer termen 'topik' [tåpi'k], som dock inte ingår i ordboken (*SAOL, SO, NE*),³⁴ men som i uppslagsverket beskrivs som en "språkvetenskaplig term, detsamma som tema" ("Topik", *Nationalencyklopedin*). När vi därtill beaktar att 'topik' påminner om engelskans *topic*, som ofta används i betydelsen tema eller (diskussions)ämne, är det förståeligt att 'topik' ibland används synonymt med 'tema' (*topic* betyder dock även *topos*, argument; "Topic", *Merriam-Webster*). I sådana fall används termen på ett icke-retorikteoretiskt sätt.³⁵ Inom retorikteori bör vi *inte* reducera 'topik' till 'tema'.

I sin översikt över retoriken i *L'Aventure sémiologique* summerar Roland Barthes topikernas innebörd så: "Topiken är – eller var: 1. en metod; 2. ett nätverk av tomma former, 3. ett förråd med fyllda former" (Rosengrens övers. 1997:95).³⁶ Denna tredubbelhet gör det ibland svårt att veta om teorin avses eller dess innehåll.

Aristoteles verk *Topikerna* rubriceras på grekiska τὰ τοπικός (*ta topikós*) eller τοπικῶν (*topikoon*) – båda i pluralis,³⁷ och på latin, *Topica*, vilket översätts "sådant som rör topikerna". Man kunde tänka sig att använda 'topikerna' för teorin i allmänhet och *topos* respektive *topoi* för dess inne-

33 Beskrivningen i den anspråkslösa svenska artikeln i *Wikipedia* ("Topos") är typisk: "Topos (grekiska *plats*) är läran om de 'platser', där en talare kan finna ämnen, material och argument för sitt tal. Benämns även som [*sic*] topikker och är ett verktyg för retorikens inventio." Ibland används 'plats' något annorlunda, så: "Topiker är nyckelord som gör att man kommer igång att tänka eller samla fakta. Topik betyder plats på grekiska. Tänk dig att du står på en viss plats och ser ut över ditt ämne. Varje topik eller plats ger ett visst perspektiv på området." ("Topiker", *Presens. Presentationsteknik för högskolan*).

34 Ordet finns dock belagt i svenskan redan på 1700- och 1800-talen, även i retorisk betydelse ("Topik", *Ordbok över det svenska språket* [*SAOB*]).

35 Ett icke-tekniskt bruk finner vi redan hos Arist. (*Ars Rhetorica* 1362a, 12–14) resp. Cic. (*De Inv.* I, 50) men då framgår av sammanhanget hur ordet används (jfr Rubinelli 2009:101f).

36 Den engelska övers. har '[t]he topics', i pluralis, vilket följer den aristoteliska traditionen. Denna tradition gör det vanskligt att införa termen 'topik' i paritet med 'logik' och 'retorik'.

37 *LSJ* ger den förra titeln, Loeb's edition den senare ("τοπικός", *LSJ*; Aristotle 1960).

håll, men i praktiken blir detta svårt att upprätthålla. Eftersom 'topik' finns på svenska (och inte behöver kursiveras) är bruket av denna term ofta det smidigaste, även om det någon gång kan bli oklart om man avser *topos* eller även därtill hörande teori.

När vi använder antika termer som inte även är svenska termer är det snyggt att i enlighet med internationell praxis använda klassisk morfologi (i stället för att försöka böja dem som svenska ord).³⁸

Topikerna i några nordiska retorikläroböcker

Härnäst några iakttagelser om hur topikerna (jag avser här teorin) presenteras i några läromedel på svenska. Jens E. Kjeldsens *Retorik idag*, översatt från norskan, är den lärobok som ger den mest strukturerade presentationen. Han indelar *topoi* i tre "former": strukturella, formella och innehållsliga. Jag återger i det följande kärnan i hans presentation (Kjeldsen 2008 [2006]:161–180).

Strukturella topoi beskriver Kjeldsen som "listor eller scheman som styr en talares sökande efter material och argument". Med dessa avser Kjeldsen de specifika eller särskilda topikerna och exemplifierar med de *topoi* vi har för forensiska tal i Hermagoras stasislära. Dessa fyra – samt strukturella *topoi* över lag – är inte argument i sig utan så att säga steget innan. Frågan "Har gärningen begåtts?" (*status coniectura*) är inget argument, men den leder oss till argumentet.

Formella topoi beskriver Kjeldsen som "en form av grundläggande argument eller formella tänkesätt som ligger till grund för konkreta argument". Dessa ligger en abstraktionsnivå högre, "argumenten för argumenten". Kjeldsen tar upp tre grundläggande *topoi* hos Aristoteles: möjligt/inte möjligt, har skett/kommer att ske och större/mindre. Här följer jag inte riktigt Kjeldsens tankegång: på vilket sätt är dessa *topoi* formella? Walter Jost (1991), exempelvis, menar tvärtom att dessa (Arist. *koina* och *idia*) är materiella.

Innehållsliga topoi, hos Kjeldsen *loci communes*, är "fasta uttryck, argu-

³⁸ I stället för sådant som "toposens funktion" (Wohlrath Söderberg 2012:14, 29) rekommenderar jag "funktionen av *topoi*" eller "topikernas funktion".

ment och tänkesätt”. Till dessa hör å ena sidan konventionella uttryck såsom ”ingen rök utan eld”, maximer och vanliga motiv. Kjeldsen gör en indelning i formelartade, argumentativa, samt historiska och kulturella *loci communes*. Nyttan med en sådan indelning är dock oklar. Och är inte alla *loci* argumentativa? Slutligen noterar Kjeldsen själv (2008 [2006]:180) att ”[d]et kan vara svårt att skilja mellan de olika formerna av *topoi*”.

De övriga läroböckerna lämnar frågan om teori i stort sett därhän. Även Lindqvist Grinde (2008:127), som ger den i sidantal mest omfattande presentationen av ämnet, avfärdar frågan om topikernas taxonomi med att notera att begreppsförvirringen är ”en aspekt av topikernas praktiska syfte”. Han nöjer sig med att konstatera att hans uppställning innehåller ”kategorier av många olika slag” och inte syftar till att ”vara helt logiskt konsekvent”. Även i Hellspongs (2004) översikt ligger fokus på det praktiska och inte heller han presenterar den teoretiska bakgrunden. Hans definition ”intellektuella utsiktsplatser” (2004:93) är diffus.

I antologin *Retorisk kritik* ger Patrik Mehrens (2014) en översikt över topikerna med fokus på en modern förståelse som bygger på Aristoteles. Mehrens redogör för komplexiteten i frågan och landar i inledningen i den allmänna uppfattningen att *koina* är sådana topiker som är tillämpbara i alla sammanhang medan *eide* är specifika för de tre aristoteliska *genera causarum* (sve. ”talgenera” eller ”talgenrer”, 2014:71). Mehrens lägger inte explicit fram något förslag, men illustrerar topikerna med en exempelanalys.

Jag summerar jämförelsen i tabell 1 där jag inkluderar de läromedel som *præ ceteris* används på svenska inom akademisk retorikundervisning, nämligen Hellspong 2004, Kjeldsen 2008, Lindqvist Grinde 2008 och Fischer, Mehrens & Viklund 2014.

Ταβελ 1:

Fyra skandinaviska retorikläromedels topiker *in nuce*.

Läromedel	Definition	Topoi ("t.")	Teoretisk bakgrund	Kommentar
Lindkvist Grinde	Att finna innehåll och att ge struktur o. principer till argumentationer (2008:127).	ca 60 topoi: allmänna topiker indelade i 7 grupper, med 51 t. "speciella topiker" (3 grupper med ca 9 t.)	Antiken eklektiskt, särskilt Quintilianus	Presentationen 44 s.
Hellspong	"[I]ntellektuella utsiktsplatser som man kan söka upp för att finna stoff till sitt tal" (2004:93).	Ett öppet antal topiker: allmänna topiker indelade i 4 "logiska topiker" och flera "handlingstopiker" flera "särskilda topiker som fackkunskap"	Antiken, modifierat.	Presentationen 10 s.
Kjeldsen	Definitioner från antiken på strukturella, formella o. innehållsliga topoi (Kjeldsen 2008:161ff).	10 strukturella/specifika t. 3 formella t. ett antal innehållsliga t. (litterära, argumentativa o. historiska, samt kulturella)	Antiken, särsk. Arist., Quint., Cic., men äv. senare.	Presentationen 18 s.
Mehrens	Definitioner främst från Jost, Gabrielsen, Weaver o. Amossy. Artikeln ger en översikt.	28 <i>koinoi topoi</i> ("argumentationsformer") koina (allmänna t.) eide (särskilda t.) några ex. nämns för var och en av dessa grupper	Aristoteles, Jost, Gabrielsen, Weaver, Amossy m.fl.	Presentationen 10 s. åtföljs av en exempelanalys på 6 s.

Topikerna under antiken

Aristoteles (384–322 f.v.t.) ger ingen definition på topikerna, men är den förste som systematiserar dem. Vi utgår ofta från *Ars Rhetorica* (*Rhet.*) där Aristoteles tidigt (bok I, kap. 2; 1358a, 2–35) introducerar *allmänna* och *särskilda topiker*, där de senare avser olika områden såsom fysik och juridik. I kap. 3 hänförs dock särskilda topiker till *genera causarum*: forensiska, deliberativa och epideiktiska, vilket sedan är det som gäller. Allmänna topiker kallar Aristoteles oftast bara τόποι (*tópoi*), ibland κοινά (*koiná*), medan de särskilda går under olika namn: ἰδία προτάσεις (*idiai protáseis*), εἶδη (*eidee*) samt ἴδιοι τόποι (*idioi tópoi*).

I bok II (kap. 23f) ger Aristoteles en lista på 28 *topoi*, bland andra från motsatser, definition, tidigare beslut, motiv, orsak och tidigare misstag – en blandning av allmänna och särskilda *topoi*. Den bakomliggande systematiken presenteras inte och listan är i praktiken svår att tillämpa för produktion eller analys.

Om vi börjar tidigare i Aristoteles produktion klarnar bilden. Aristoteles kopplar topikerna till filosofin och framför allt till dialektiken. I *Organon*³⁹ har han tidigare formulerat tio fundamentala *kategorier* under vilka allt varande kan klassificeras. Utgående från dessa utvecklar han sedan *predikablerna*, som i sin tur ligger som grund för *topikerna*. I *Topica* grupperar han närmare tre hundra *topoi* under predikablerna definition, genus, egenskap och accidens. Dock är det Porfyrios (ca 234–ca 305) uppdaterade version som senare gjort sig gällande, med följande fem *predicabilis*: *genus*, *species*, *differentia*, *proprium* och *accidens* ("Predicable", *Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*).

Predikablerna uttrycker de logiska relationer mellan subjekt och predikat som är möjliga inom dialektiken. När Aristoteles i *Topica* grupperar *topoi* under dessa är ansatsen ambitiös. Mot denna bakgrund är det förklevande att säga att "[t]opiker är nyckelord som gör att man kommer igång att tänka eller samla fakta" (not 1, ovan). Aristoteles försöker nämligen samla upp *alla logiskt sätt tänkbara infallsvinklar* och han gör detta utgående från en systematik kring predikablerna. En källa till den oklarhet kring topikerna som många beklagar sig över torde vara att man börjat i *Rhet.* utan att först reda ut bakgrunden och Aristoteles syfte.

Ansatsen till trots var dock indelningen av *topoi* enligt predikablerna inte möjlig att göra konsekvent eller entydig, vilket Aristoteles själv noterar (*De Sophisticis Elenchis* 34, 184b, 2–3; verket är en fortsättning på *Topica*). Att behandlingen i *Rhet.* är svår att få grepp om beror på att fokus vilar på retoriken och inte dialektiken varvid en strikt systematik träder tillbaka för en mera fri argumentation.

Aristoteles betonar nyttan av att kunna de *topoi* som förekommer oftast (*Topica* H 4, 154a, 13–15). Han säger inte klart ut vilka han avser, men det tycks vara de som är nyttiga för att konstruera eller kritisera vilken som

³⁹ De i detta sammanhang intressanta *Topica*, *De Sophisticis Elenchis* och *Categoriae* ingår i *Organon*, samlingen av Aristoteles sex skrifter om logik.

helst av predikablerna. Dessa *topoi* är (enl. Slomkowski 1997:140 och Rubinelli 2009:42): 1. Definition, 2. Motsatta termer: motsägelser, motsatser, privation och possession, 3. Relativer, 4. Koordinater och inflektioner, 5. Liknande ting, 6. Högre och lägre grad och 7. Lika grad. Rubinelli (2009:42) noterar att dessa kan tillämpas även utan kännedom om predikablerna och att de representerar en universell uppsättning: "[K]nowledge of these *topoi* secures a basic set for approaching the construction of virtually any argument." Det är en tilltalande tanke att arbeta med en begränsad uppsättning *topoi* som täcker alla argumentativa situationer.

Marcus Tullius Cicero (106–43 f.v.t.) är den förste romaren som grundligt behärskar och presenterar den grekiska retoriken. När det gäller topikerna gör han bruk av Aristoteles men kompletterar med material från andra källor och lägger fram en annan taxonomi. Under sin livstid utvecklar Cicero sin framställning i *De Oratore* (55 f.v.t.) och i *Topica* (44 f.v.t.).

Cicero tar över en del av Aristoteles allmänna *topoi* och lägger fram en lista med 19 *loci*. Cicero nämner inte Aristoteles *genera causarum* och skiljer inte mellan allmänna och särskilda *loci*. I stället skiljer Cicero mellan *loci* som essentiellt hör till det objekt man behandlar (*loci intrinsicus*), t.ex. definition, och *loci* som hämtas utanför ämnet (*loci extrinsecus*), t.ex. vittnesbörd – så i *De Oratore* 2. I *Topica* 8–11 presenterar han även en tredje kategori: *loci* som har med ämnet att göra, men som inte är en essentiell del av ämnet såsom *loci intrinsicus*, men inte heller kan sägas falla in under *loci extrinsecus*, t.ex. motsatsargument.

Loci extrinsecus påminner om Aristoteles icke-artistiska *topoi* (det finns en parallellitet mellan å ena sidan *extrinsecus* och *atechnoi*, och *intrinsicus* och *entechnoi*), men Aristoteles har *pisteis atechnoi* – inte *topoi*. Cicero uppfattar tvärt emot de aristoteliska icke-artistiska *pisteis* som en del av retoriken, som *topoi*, och beskriver dem som auktoritetsargument (*Topica* 24; jfr Rubinelli 2009:126f).

Cicero ägnar *loci intrinsicus* mest uppmärksamhet och ger hela 19 infallsvinklar för att argumentera om en viss fråga (*Topica* 9–23; *De Orat.* 2): 1. Definition, 2. Del, 3. Etymologi, 4. Språkligt och sakligt besläktat, 5. Familj, 6. Art, 7. Likhet, 8. Olikhet, 9. Motsats, 10. Komplement, 11. Konsekvens, 12. Antecedentia, 13. Det lämpliga, 14. Motsättning, 15. Orsak, 16. Effekt, 17–19. Jämförelse från det större, det mindre och det lika.

När det gäller *loci communes* uppfattar Cicero dessa som allmänna standardargument som inte introducerar något nytt i argumentationen men förstärker den med en sentens eller liknande som redan accepteras av åhörarna (*De Inv.* II, 47f).

Marcus Fabius Quintilianus (35–96) bygger vidare på Aristoteles och Cicero och tar upp *loci* på ett liknande sätt i bok V i *Institutio Oratoria* (kap. 10–14, särskilt 10, 20ff). Quintilianus lista är dock mera omfattande. Dessutom menar han att antalet *loci* inte kan begränsas eftersom det specifika fallet är avgörande. Quintilianus yviga lista tjänar inte mitt syfte här att nå en praktiskt hanterlig taxonomi.

Inte heller Anicius Manlius Severinus Boëthius (ca 470/475–524) inflytelserika revision av topikerna fungerar i detta sammanhang. Hans fokus på logiken gör topikerna svåra att överföra till en metod för produktion och icke-formell analys av retoriska artefakter.

Däremot har Petrus Ramus (1515–1572) en del nyttigt att säga om topikerna – ett millennium efter Boëthius. I samband med en kort redogörelse av hur Aristoteles onödigt komplicerade retoriken, enligt Boëthius (som även i övrigt ger både Aristoteles och Quintilianus förkrossande kritik), hävdar han att tio *topoi* räcker.

Thus he [Aristoteles] entangled the arts of invention in as many ways as we have them now, despite the fact that only one general theory – separated into the ten topics of causes, results, subjects, adjuncts, opposites, comparisons, names, divisions, definitions, and witnesses – could be adapted to make clear most easily and plainly all questions, all parts of a speech, and finally all subjects. (Ramus 1986[1549]:110f)

För Ramus är topikerna uttryckligen en teori för argumentation, vilket följer Aristoteles och Ciceros utgångspunkt och vi finner också många likheter med Aristoteles viktigaste *topoi* och med Ciceros *loci intrinsecus*. I sin beskrivning av Quintilianus inskräpser Ramus dessa tio *topoi* och deras pedagogiska betydelse.

Let us teach that nothing apart from our ten topics should be included in them [arts of invention], and that nothing better can be shown for teaching and helping youth. For I allege and assure you that these ten topics are the only ones, and that apart from these there is nothing taught in the numerous inventions of Quintilian that can be truly referred to the rationale of theory. (Ramus 1986[1549]:112)

Jag tilltalas av Ramus strävan efter en generalteori för topikerna: en uppsättning *topoi* som fungerar för alla frågor och ämnen. En invändning gentemot en sådan teori kunde vara att den blir mycket generell – Ramus *topoi* ligger på en högre abstraktionsnivå än sådana Quintilianska *loci* för person som ålder, härkomst och utbildning. Ramus (1986 [1549]:116) argumenterar uttryckligen emot att skilja *topoi* för person från *topoi* för sak emedan personerna är adjunkter för de ting som argumenteras. Häremot kan man dock invända att det finns tillfällen där uttryckligen personen behandlas, såsom i epideiktiska hyllningstal. En annan fråga är om det verkligen räcker med en enda kategori av topiker, allmänna, som hos Ramus.

Taxonomier för de allmänna topikerna

I det följande tar jag upp några taxonomier. Eftersom de särskilda topikerna i princip är oändligt många och i högre grad tidsbundna är det här mera givande att se närmare på de allmänna topikerna. Detta fokus är även behjälpligt när jag vill lyfta fram topikernas karaktär som en väsentlig del av argumentation. Här tar jag upp några moderna versioner. För jämförelsens skull inkluderar jag den svenska lärobok som ger den till omfånget bredaste behandlingen av topikerna (jfr tabell 1).

Edward P. J. Corbett ägnar knappt en tredjedel av sin inflytelserika lärobok *Classical Rhetoric for the Modern Student* (1990) åt topikerna: 39 sidor åt de allmänna, 22 sidor åt de särskilda, samt rikligt åt externt material såsom handböcker och liknande – för *loci communes* och särskilda topiker – samt analys exempel. Corbett beskriver allmänna *topoi* som ”a stock of general lines of argument that can be used in the development of any

subject” (1990:96). Detta är en nyttigare definition än den om ’platser’ som ofta används. Jag återger här hans lista på 17 allmänna *topoi* (Corbett 1990:97) i fem grupper. (I den fjärde upplagan är *Division* ersatt med *Species*, Corbett & Connors 1999:88–126.) Att Corbett grupperat dessa under huvud-*topoi* gör listan lättare att använda (exv. jämförelse, som hos Aristoteles är tre olika *topoi*). 1. *Definition (Genus, Division [Species])*, 2. *Comparison (Similarity, Difference, Degree)*, 3. *Relationship (Cause and Effect, Antecedent and Consequence, Contraries, Contradictions)*, 4. *Circumstance (Possible and Impossible, Past Fact and Future Fact)*, 5. *Testimony (Authority, Testimonial, Statistics, Maxims, Law, Precedents [Examples])*.

Hos Corbett (samt Corbett & Connors) indelas de särskilda topikerna enligt aristotelisk tradition under huvudrubrikerna *justice/injustice* för forensiska, *good/bad, worthy/unworthy* samt *advantageous/disadvantageous* för deliberativa samt *virtue/vice* för epideiktiska tal.

Lindqvist Grinde lägger fram en syntes som ska ”betraktas som en personlig sammanställning av lärdomar som hämtats på olika håll” och presenterar hela 51 allmänna *topoi* fördelade under sju huvud-*topoi* enligt följande (2008:130–156). 1. Som hör till personer (bl.a. härstamning, nationalitet, kön, fysik och utseende, yrke, intentioner), 2. Som hör till saken (definition; klass: genus, fasta egenskaper: attribut, beståndsdelar; tillfälliga egenskaper: accidenser, ändamål, orsak, etymologi), 3. Jämförelse (bl.a. likhet, motsatser och motsägelser, gradskillnader), 4. Orsaker och konsekvenser, 5. Sammanhang och kontext (tid, plats, historien och framtiden), 6. Det möjliga och det omöjliga (bl.a. motsats, förflutna och framtida fakta) och 7. Motargument (utgå från motståndarens argument, motsatsen, något liknande eller tidigare beslut, sofistisk). Härtill kommer ett dusin ”speciella topiker”.

Två tredjedelar av den *Nya retoriken* ägnas topikerna. Perelman och Olbrechts-Tyteca lade fram en ny taxonomi som bygger på en tudelning mellan dissociativa och associativa argument, fördelade på 13 undergrupper. Inflytandet från Aristoteles är tydligt, vilket också gäller för en viss otydlighet i taxonomin (se van Eemeren et al. 1996:121–125). Även om denna taxonomi kan uppfattas som en topiklära – med kvasilogiska argument, argument som baseras på verklighetens struktur etc. som *loci* (1969:190) – tar de även upp *loci* separat, som allmänna ”utgångspunkter”

i argumentation och presenterar följande sex (1969:86–95). 1. Kvantitet (bl.a. det som gynnar de flesta, det vanliga, det effektiva och det hållbara), 2. Kvalitet (alternativ som är unika eller originella; det svårare är bättre eftersom vi uppskattar det som inte är lättillgängligt), 3. Turordning (det tidigare är att föredra framför det senare, orsaken är överlägsen konsekvensen), 4. Existens (verkligheten, som redan finns, är att föredra framom idéer), 5. Väsen (den individ som bäst uppnår våra förväntningar på dess släkte, dess essens, är att föredra) samt 6. Person (*loci* rörande en persons autonomi, dignitet, självständighet och värde).

Pontoppidan, Gabrielsen och Jönch-Clausen (2010:51) lämnar det antika arvet och tar fram helt nya topoi. Dessa syftar till att vara gångbara för bland andra ekonomistuderande och journalister. 1. Økonomi, 2. Miljø, 3. Etik, 4. Æstetik, 5. Kultur, 6. Religion, 7. Individuelle konsekvenser, och 8. Samfundsmæssige konsekvenser. De beskriver dessa enligt följande (2010:50–51): ”Listen er baseret på hvilke perspektiver, vi har konstateret går igen i den politiske debat, og som vi derfor betragter som relevante ’steder’ at konsultere [...] Hver af de otte topoi tilbyder en mulig vinkel, man som afsender kan vælge at anlægge og forsvare sit standpunkt ud fra.”

Detta är ett annat sätt att uppfatta topikerna på, nämligen som ämnesspecifika, men på en så allmän nivå som möjligt. Det är ett slags kombination av idén bakom allmänna och särskilda *topoi*. Som nämnt ovan finns härtill en parallell redan hos Aristoteles när han beskriver särskilda *topoi* för ämnen såsom fysik och juridik.

En sökning på det *Digitala Vetenskapliga Arkivet* ger ett antal studentuppsatser där författarna på liknande sätt använt topikernas idé så att man ur analysmaterialet försökt utvinna ofta konkreta *topoi* som på olika sätt präglar materialet i stället för att spegla materialet mot antika eller moderna topiker. De listor som på detta sätt utvinns är områdesspecifika och balanserar tyvärr ibland otydligt mellan *loci communes* för det aktuella analysobjektets ämnesområde och särskilda *topoi*. Resultatet beskriver då inte argumentationens utgångspunkter utan blir lätt en *klusteranalys*, där man noterar de termer, begrepp, tankar och ord som dominerar materialet. En klusteranalys rör sig mera på textytan än en topikanalys och jag menar att man inte bör reducera den senare till den förra.

Topikforskning

Forskningen kring topiker har tagit fart sedan den nya retoriken. Dels gäller detta *topoi* under antiken, dels modern topikteori. För bibliografi, och i övrigt för temat grundliga översikter, hänvisar jag främst till ”Topik” och ”Topos” i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* (Ueding et al. 1992–2014) och till *Handbook of argumentation theory* (van Eemeren 2014, kap. 2).

På skandinavisk botten har vi två relativt nya dissertationer om topiker – ur olika perspektiv. Den första är Jonas Gabrielsens *Topik – Ekskursioner i den retoriske toposlære*. Gabrielsen (2008:9–17) lägger fram ”et forsøg på at rekonceptualisere et kerneretorisk fænomen”, topiken, ”med det formål at abstrahere deres bagvedliggende rationaler” och bygger upp ett system där funktionerna hos olika *topoi* lyfts fram. Han (2008:37) indelar *topoi* i å ena sidan materiella, som kan uppfattas *heuristisk* (*inventio*) och *kollektivt* (*elocutio*), samt å andra sidan i formella, som kan uppfattas *inferentiellt* (*koinoi topoi*) och *kognitivt* (att tänka i platser). En förtjänst i Gabrielsens analytiska behandling är att topikernas värde för såväl kritisk som skapande retorisk verksamhet blir tydlig. Avhandlingen är främst teoretisk.

Den andra dissertationen är Maria Wolrath Söderbergs *Topos som meningskapare* (2012). Avhandlingens mål är att ”på sikt bidra till en högskoledidaktik som förmår hantera förändring, motstridighet och mångsidiga frågor” (2012:18). Detta abstrakta mål har färgat de förslag avhandlingen mynnar ut i så att det inte är omedelbart klart hur dessa kan användas för en topiklära eller i praktiken. Jag noterar att både Gabrielsen och Wolrath Söderberg bidrar till att stärka topikerna som en teori respektive ett instrument för argumentation, och detta i riktning mot ett större kritiskt och analytiskt djup än vad som är fallet i sådana introducerande presentationer där topikerna reduceras till listor för *inventio*-fasen i *partes rhetorices*.

J. P. Zompetti har tidigare lyft fram liknande aspekter som de ovan nämnda dissertationerna. I artikeln ”The Value of Topoi” (2006:15) påpekar han att *topoi* ”are (or can be) essential tools for argumentation: Locating argument, building argument, development of critical thinking, and argument pedagogy”. Han beskriver hur topikerna kan användas som verktyg för dessa fyra syften. Presentationen återspeglar de positiva aspek-

ter som andra efter honom lyft fram, såsom nyss nämnda Gabrielsen och Wolrath Söderberg, samt i läromaterial exempelvis Lindqvist Grinde och Mehrens. Intresset hos dessa och andra forskare och författare tycks dock vara antingen utpräglat teoretiskt eller praktiskt.

Ett förslag med en annan utgångspunkt än de hittills nämnda läggs fram av Anders Eriksson (2012). Hans intresse är framför allt pedagogiskt och utgående från *progymnasmata* föreslår han en samling på sex *topoi*, enligt följande (2012:219):

The simple proposal of this paper is that the six argumentative *topoi* in the *progymnasmata*, the clear, the persuasive, the possible, the logical, the appropriate and the advantageous, fulfil these requirements for a good topical system. The list is relatively short and it cuts across a number of subject matters. The list is truly generative and breeds many systems of topics. The six *topoi* combine stylistic form and argumentative content.

Hänvisningarna till vilka kriterier detta system uppfyller går tillbaka på en artikel av Karl Wallace (1972) som, enligt Eriksson (bibliografiska uppgifter saknas), ställer upp följande kriterier för ett ”gott topiskt system”: det ska vara både skapande och analytiskt, det ska hjälpa kommunikatören att finna material och argument och även hjälpa lyssnaren och kritikern att förstå och evaluera meddelanden (jfr Wolrath Söderberg, ovan).

Frågan är om ett urval från *progymnasmata* verkligen uppfyller detta ideal. De sex *topoi* som Eriksson föreslår synes mig dels för generella, dels representera olika kategorier. Är inte exempelvis det övertygande en överkategori till de andra? Man försöker ju i allt vara övertygande varvid valet av argument som representerar det lämpliga, det logiska och så vidare väljs utgående från målet att de ska vara övertygande. Hur som helst räcker inte dessa sex till om vi vill gå vidare på den aristotelisk–ramiska traditionen att med topikerna täcka alla argumentationslinjer.

Låt mig ännu kort i detta avsnitt lyfta fram en infallsvinkel från modern argumentationsteori. Bart Garssen (2001:81–99) lägger fram en indelning på en högre nivå. Han indelar *teorierna* för argumentschemata i tre grupper: sådana som handlar om att *finna* argument, sådana som fokuserar på en *evaluering* av argumentationen och sådana som avser ett *deskriptivt*

förhållningssätt till argumentschemata. Motiveringen till denna indelning är att teoriernas taxonomi är nära förbunden med deras syften (Garssen 2001:81). Vad gäller förhållandet mellan *topoi* och argumentschemata får jag här nöja mig med att säga att dessa i princip handlar om samma sak: olika typer av argument som stöd för en ståndpunkt.

Till kategorin teorier för att finna argument räknar Garssen hela den antika topiska traditionen, inklusive Aristoteles, Cicero och Boëthius. Hit hör även Perelman och Olbrechts-Tytecas nya retorik. Till kategorin teorier för evaluering räknar Garssen den amerikanska traditionen kring akademisk debatt samt, bland andra, pragma-dialektiken (1982, se van Eemeren et al. 1996). Slutligen, i gruppen för deskriptiva teorier, tar Garssen in Kienpointner (1992), vars system är det mest omfattande, med inalles 58 argumenttyper.

I Garssens översikt ingår inte Richard Weavers modell ("Language is Sermonic", 1963) där han utgående från en läsning av Aristoteles, Cicero och Quintilianus kondenserar argumenttyperna till endast fyra: definition, analogi, konsekvens och omständighet. Även om Weaver talar om fyra typer av 'argument' är dessa i hans fall synonyma med *topoi*. Intressant är att han uppfattar dessa argumenttyper vara olika etiskt goda så att definition är det mest etiska argumentet. I sjunkande grad följer sedan analogi och konsekvens medan omständighet är det minst etiska. Weaver hör följaktligen till de evaluerande teorierna.

Ett praktiskt klassiskt topiksystem

Eftersom syftet med en retorisk analys är att lyfta fram retoriska aspekter i en artefakt och inte att vara en viss metod eller teori trogen, finns det inget skäl att kräva att man ska utgå från en viss teoretiker. När det gäller antiken vore det exempelvis märkligt att förutsätta att man håller sig till antingen Aristoteles eller Quintilianus. I stället accepterar vi någon form av syntes på motsvarande sätt som vi för en generisk eller s.k. neo-aristotelisk retorisk analys accepterar en syntes av "den klassiska retoriken". Däremot är det svårt att försvara att man följt en viss läroboks syntes, särskilt om författaren inte visat på källorna så man kan följa traditionen från antiken.

När det gäller moderna topikteorier – inklusive teorier för argumentschemata – är det däremot inte meningsfullt att försöka sig på en syntes eftersom skillnaderna i terminologi är avsevärda och knutna till respektive teoris ramverk. Om man exempelvis vill utgå från Perelman och Olbrechts-Tyteca bör man förvisso arbeta utifrån denna teoris förutsättningar och terminologi, och på motsvarande sätt med pragma-dialektiken och andra teorier.

För att kunna tillämpa klassiska *topoi* som ett instrument för produktion och analys behöver vi en hanterlig metod. För en sådan ställer jag upp följande kriterier: (1) En användbar klassifikation bör innehålla *tillräckligt många* kategorier för att uppfylla behoven av precision men *tillräckligt få* kategorier för att vara teoretiskt överskådlig och praktiskt brukbar. (2) En användbar klassifikation utgår från allmänna *topoi* som är gångbara i all argumentation oavsett tema eller situation och kompletteras med särskilda *topoi* och *loci communes* som knyts till olika ämnen eller situationer.

Utgående från dessa två kriterier är exempelvis Aristoteles och Quintilianus bland klassikerna och Kienpointner och Perelman bland de moderna teorierna för många språkbrukare eller analytiker för yviga, eller komplicerade att använda som sådana. Å andra sidan är Weavers och pragma-dialektikens taxonomier för grova för att ge en nyanserad bild av de argumentationslinjer som använts.

Som vi sett bygger Aristoteles sju viktigaste *topoi* i *Rhet.* på att de kan användas för alla predikabler och därmed för all (logisk) argumentation. En sådan uppsättning är rimligtvis även idag en attraktiv utgångspunkt. Jag noterar samma kvaliteter hos Ciceros 19 och Ramus tio *loci*. Det synes alltså vara möjligt att med ett fåtal kardinal-*topoi* täcka utgångspunkterna i all argumentation.

Däremot är en indelning i särskilda *topoi* idag inte lika fungerande eftersom den typiska analysartefakten inte är ett tal som klart svarar mot ett aristoteliskt *genus causæ*. Pontoppidans et al. förslag att modernisera topikerna genom att på något vis slå samman allmänna och särskilda *topoi* är intressant, men deras förslag fungerar bara i vissa sammanhang. Detsamma gäller Erikssons förslag. Vad gäller de fyra läromedlen på svenska (tabell 1) saknar de antingen praktiska modeller (Kjeldsen), är för omfattande och yviga (Lindkvist Grinde), otydliga i förhållande till traditionen (Hell-

spong) eller för praktiskt bruk för utvecklade (Mehrens).

Ett intressant resultat av genomgången i denna artikel är de stora likheterna mellan Aristoteles, Cicero och Ramus. Även Perelman och Olbrechts-Tyteca samt Weaver utgår från det antika arvet, men Perelmans terminologi avviker och Weavers taxonomi är starkt kondenserad. Corbetts försök att fånga upp antikens viktigaste *topoi* i en lista på sex är väl avvägt. Det som dock saknas är en kategori som tar upp valet av ord eller term, ordval, samt *topoi* gällande person.

Utgående från de två kriterierna ovan är mitt förslag att på den högsta nivån använda sig av tre kategorier av *topoi*. Främst utgår man från en grundläggande uppsättning (A) *allmänna topoi*, som man kompletterar med (B) *särskilda topoi* efter behov. Om analysobjektet faller inom de aristoteliska *genera causarum* är det naturligt att använda sig av därtill hörande *topoi*. Om det inte faller inom dessa rekommenderar jag att språkbrukaren eller analytikern själv tar fram de tankar, principer eller värderingar som gör sig gällande i den aktuella situationen, utgående från ämnesområdet. Dessa kan fortfarande kallas särskilda *topoi*, men då bundna till ett särskilt ämne i stället för till en särskild talsituation.

Den tredje typen är (C) *loci communes* som jag i denna tredelning uppfattar som fixerade eller traditionella formuleringar som ger uttryck för någon i sammanhanget vedertagen princip eller uppfattning (*endoxa*). Även om dessa har denna universalitet gemensamt med allmänna *topoi* skiljer de sig dels däri att de ligger på en lägre abstraktionsnivå, dels däri att språkbrukaren oftast inte utgår ifrån dessa i sin argumentation utan snarare kompletterar sin argumentation med dem.

Denna indelning är mera praktisk än en abstrakt taxonomi – hur logiskt korrekt den än må vara. En sådan indelning kan säga något om topikerna, t.ex. att de fokuserar på form eller på innehåll, men hjälper oss inte att använda dem.

Slutligen är då frågan vilka *topoi* som bör inkluderas i ett heltäckande schema. Diskussionen ovan har lett fram till resultatet nedan.

Tabell 2:

Ett praktiskt topikschema.

A. Allmänna huvud-topoi	allmänna topoi (exempel, kan vid behov kompletteras)
1. Definition	släkte (<i>genus</i>), art (<i>species</i>)
2. Jämförelse	likhet, olikhet (jfr <i>differentia</i>), grad
3. Delning	helhet och delar, substans (jfr <i>proprium</i>) och <i>accidens</i>
4. Relation	orsak och verkan, konsekvens, motsatser, motsättningar
5. Omständighet	möjligt och omöjligt, det förgångna och det kommande
6. Vittnesbörd	auktoritet, vittnesbörd, statistik, lagar, tidigare exempel
7. Ordval	notation (val av ord/term) och konjugation (ordets form) samt ordets förhållande till saken (<i>res/verba</i>)
8. Person	härkomst, yrke, kön, utseende etc.
B. Särskilda topoi	
1. Forensiska: det rättvisa och det orättvisa, <i>status coniecturae</i> , <i>status finitionis</i> , <i>status qualitatis</i>	
2. Deliberativa: det goda och dåliga, värdiga och ovärdiga, fördelaktiga och ofördelaktiga	
3. Epideiktiska: det dygdiga och det odygdiga, ärofulla och skamliga, det lovvärda och klandervärda	
C. Loci communes: maximer, sentenser	

Med denna uppsättning *topoi* är retorikern rustad att producera och analysera alla typer av argumentation.⁴⁰ Schemat bygger på antikens topiktraditioner och inkluderar Aristoteles, Ciceros och Ramus viktigaste *topoi* – dock så att flera av dessa slagits samman under en gemensam rubrik (exv. står Ciceros jämförelse från det större, jämförelse från det mindre och jämförelse från det lika under ett enda *topos*: jämförelse). Eftersom topikschemat inte är ämnesspecifikt är det användbart för övningar i all slags argumentation. Schemat är därtill öppet så till vida att antalet konkreta *topoi* i princip är obegränsat. För en mera områdesspecifik produktion eller analys kan det exempelvis vara givande att komplettera de klassiska särskilda *topoi* med ämnesspecifika.

Didaktiskt kunde en seminarieövning bestå i att utgående från ett givet tema gruppvis skapa korta persuasiva argumentationer på något stycke text utgående från schemat så att man väljer ett eller två *topoi* och kompletterar med *loci communes*. Därefter låter man en annan grupp genomföra en

⁴⁰ Jag har med gott utfall testat schemat och den nedan föreslagna övningen på flera retorikkurser. Hjälptill att konkretisera dessa *topoi* finns f.ö. i färdigt formulerade frågor för *inventio* utgående från liknande tabeller, t.ex. *topics.doc* på "Aristotle's Topics", *OwLet*, samt Huang 2007:64.

topikanalys av texten. Låt gruppen identifiera talets *genus causæ* och huvudståndpunkten och sedan argumentationslinjerna, *topoi*. Eftersom man har facit hos den grupp som skapat texten kan man lätt granska analysen och på detta sätt öva sig i effektiv topikproduktion och -analys. I sin enklaste form håller man argumentationen kring ett *topos*; med flera *topoi* ökar svårighetsgraden. Jag avslutar med tre exempel.

I ett tal med syftet att ta ansvar för miljön kunde man utgå ifrån *topos* relation och diskutera orsak och verkan för våra handlingar, till exempel för kommande generationer. Om man vill uppmana till en konkret handling (*genus deliberativum*) kunde man utgå ifrån det fördelaktiga och det ofördelaktiga, till exempel för våra livsvillkor. Ett *locus communis* kunde vara ”vi skördar det vi sår”.

I ett tal som anklagar vapenindustrin för oetisk profitering kunde man utgå ifrån det rätta och det orätta (*genus iudiciale*), ta upp problemet med att det militärt neutrala Sverige tillåter export till diktaturer, ta upp omständigheten det förgångna och det kommande – hur världen förändrats och hur vi vill att den ska förändras – samt hänvisa till *locus communis* att vi inte brukar stödja det vi inte accepterar.

I ett tal om kärlek kan man tänka sig att utgå ifrån *topos* definition och diskutera vad kärlek är. Om detta görs i kontexten av ett bröllopstal kan det särskilda *topos* vara att hylla kärleken (*genus demonstrativum*). Ett *locus communis* kunde vara *amor vincit omnia*.

Referenser

- Aristoteles (2012). *Retoriken*. Övers. J. Akujärvi, Retorikförlaget.
- Aristoteles (2000). *De interpretatione/Om sofistiska vederläggningar [De Sophisticis Elenchis]*. Övers. Börje Bydén. Thales.
- Aristotle (1960). *Topica*. I: Aristotle, *Posterior Analytics; Topica*. Övers. E. S. Forster. Harvard University Press.
- ”Aristotle’s Topics”, *OwLet, Online Writing and Learning at LeTourneau University*, <http://owlet.letu.edu/contenthtml/research/topics.html> (2014-11-19).
- Boëthius, Anicius Manlius Severinus (2004). *De topicis differentiis*. Övers. E. Stump. Cornell UP.
- Eriksson, Anders (2012). ”Argumentative Topoi for Refutation and Confirmation”, In: Frans H. van Eemeren & Bart Garssen (ed.) *Topical Themes in Argumentation Theory: Twenty Exploratory Studies*. Springer, s. 209–220.

- Cicero, Marcus Tullius (1949). *De Inventione. De optimo genere oratorum; Topica*. Harvard University Press.
- Cicero, Marcus Tullius (1942). *De Oratore*. Harvard University Press.
- Corbett, Edward P. J. (1990). *Classical Rhetoric for the Modern Student*. 3 uppl. Oxford University Press.
- Corbett, Edward P. J. & Robert J. Connors (1999). *Classical Rhetoric for the Modern Student*. 4 uppl. Oxford University Press.
- Digitala Vetenskapliga Arkivet [DiVA], <http://www.diva-portal.org> (2015-03-18).
- van Eemeren, Frans H. & Rob Grootendorst & Francisca S. Henkemans (1996). *Fundamentals of Argumentation Theory: A handbook of historical backgrounds and contemporary developments*. Lawrence Erlbaum Associates.
- van Eemeren, F. H., red. (2014). *Handbook of argumentation theory*. Springer.
- Gabrielsen, Jonas (2008). *Topik. Ekskursioner i den retoriske toposlære*. Retorikförlaget 2008.
- Garsen, Bart (2001). "Argument schemes". In: Frans H. van Eemeren (ed.) *Crucial concepts in argumentation theory*. Amsterdam University Press, s. 81–99.
- Hellspong, Lennart (1992). *Konsten att tala. Handbok i praktisk retorik*. Studentlitteratur.
- Huang, Li-Shih (2007). "Practicing Speaking for Academic Purposes Using Aristotle's *Topics*", *Communication Teacher* nr 21(2), s. 62–67.
- Jost, Walter (1991). "Teaching the Topics. Character, Rhetoric, and Liberal Education", *Rhetoric Society Quarterly* nr 21(1), s. 1–16.
- Kienpointner, Manfred (1992). *Alltagslogik. Struktur und Funktion von Argumentationsmustern*. Frommann-Holzboog.
- Kjeldsen, Jens E. (2008). *Retorik idag* [2006]. Övers. S.-E. Torhell. Studentlitteratur.
- Leff, Michael (1996). "Commonplaces and Argumentation in Cicero and Quintilian", *Argumentation* nr 10(4), s. 445–452.
- Lindkvist Grinde, Janne (2008). *Klassisk retorik för vår tid*. Studentlitteratur.
- Mehrens, Patrik (2014). "Fettkriget – en topikanalys". I: *Retorisk kritik*, Otto Fischer & Patrik Mehrens & Jon Viklund (red.) Retorikförlaget.
- Perelman, Chaïm & Olbrechts-Tyteca, Lucie (1969). *The new rhetoric: A treatise on argumentation* [1958]. University of Notre Dame Press.
- Pontoppidan, Christina & Jonas Gabrielsen & Heidi Jønch-Clausen (2010). "Topik. Et retorisk bidrag til den kritiske journalistik", *Nordicom-Information* nr 32(1), s. 47–59.
- "Predicable", *Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopædia Britannica 2015, <http://academic.eb.com/EBchecked/topic/474542/predicable> (2015-02-17).
- Quintilian, Marcus Fabius (1920–1922). *The Institutio Oratoria*. 4 vol. Övers. H. E. Butler. Harvard University Press.
- Ramus, Petrus (1986). *Arguments in rhetoric against Quintilian/Rhetoricæ distinctiones in Quintilianum* [1549]. Övers. Carole Newlands., James J. Murphy (ed.) Northern Illinois UP.
- Rosengren, Mats (1997). *Psychagogia. Konsten att leda själar. Om konflikten mellan retorik och filosofi hos Platon och Chaïm Perelman*. Brutus Östlings bokförlag Symposion.

TOPIKERNAS TEORI OCH PRAKTIK

- Rubinelli, Sara (2009). *Ars Topica. The Classical Technique of Constructing Arguments from Aristotle to Cicero*. Springer.
- Slomkowski, Paul (1997). *Aristotle's Topics*. Brill.
- "Topic", *Merriam-Webster.com*, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/topic> (2015-07-30).
- "Topik", *Nationalencyklopedin*, NE.se (2015-01-18).
- "Topik", *Ordbok över det svenska språket* [SAOB], Lund: Gleerupska univ.-bokh. 1893–.
- "Topiker", *Presens. Presentationsteknik för högskolan*, <http://www.konstfack.se/presens/framf/samla/topiker.html> (2015-03-18).
- "τοπικός", *LSJ, A Greek-English Lexicon* (1940). Henry George Liddell & Robert Scott. Rev. Henry Stuart Jones & Roderick McKenzie. Clarendon Press.
- "Topos", *Wikipedia*, <https://sv.wikipedia.org/wiki/Topos> (2015-03-18).
- Ueding, Gert & Gregor Kalivoda & Walter Jens & Wilfried Barner & Ole Kazich (1992–2014). *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* [HWRh]. Niemeyer.
- Weaver, Richard (1970). "Language is Sermonic". In: *Language is Sermonic: Richard M. Weaver on the Nature of Rhetoric*. Richard L. Johannesen & Rennard Strickland & Ralph T. Eubanks (ed.) Baton Rouge: Louisiana State UP, s. 201–225.
- Wolrath Söderberg, Maria (2012). *Topos som meningskapare. Retorikens topiska perspektiv på tänkande och lärande genom argumentation*. Retorikförlaget.
- Zompetti, Joseph P. (2006). "The Value of Topoi", *Argumentation* nr 20, s. 15–28.

Bildning

Citatets og allusionens persuasive potentiale ud fra king: *I have a dream*

Charlotte Jørgensen

Citat og allusion kan anskues som særlige former for *imitatio*. Mens *imitatio* er tekstefterligning i bred forstand, angår de to stilvirkemidler genbrug af en anden tekst i en mindre passage inde i den nye tekstsammenhæng, helt nede på ordplan. De hører dermed også til den gruppe virkemidler der har med *intertekstualitet* at gøre. Andre fagbegreber som lapper ind over, er *polyfoni* eller flerstemmighed og *autoritets*-argumentation. Mens citat og allusion er neutrale betegnelser for legitimt genbrug, modsvares de af den nedsættende betegnelse *plagiat*, hvor man udgiver andres ord for sine egne – altså tekst-tyveri. Undertiden taler man desuden om *selv-plagiat* i tilfælde hvor man gentager sine egne ord uden at gøre opmærksom på det.

Disse beslægtede begreber er alle på spil i Kings *I Have a Dream*-tale, og den berømte tale er valgt som eksempeltekst fordi den med sit væld af citater og allusioner er velegnet til at belyse dels deres forskelligartede brug og retoriske funktioner og dels nogle af de hensyn der har betydning for den vellykkede brug af disse virkemidler.⁴¹ Et formål med gennemgangen er blandt andet at vise den nøje sammenhæng mellem de tre former for genbrug: hvordan talen eksemplificerer den glidende overgang der i prak-

⁴¹ For valget af tekst til lejligheden spiller det også ind at talen og kommunikationssituationen kan forudsættes bekendt for fagkredsen af retorikere. Om de nærmere detaljer vedrørende kommunikationssituationen se for eksempel Schulke & McPhee (1986, kapitel 9).

sis kan være mellem citat og allusion på den ene side, og mellem disse to og plagiatet på den anden.

Efter en optakt om forskellen mellem citater og allusioner følger først et afsnit om de to stilvirkemidler i *I Have a Dream*, og til sidst diskuteres talens slutning med hensyn til plagiat. Når der anføres linjehenvi- sning til talen, henvises der til udskriften som findes i internet-samlingen af taler *American Rhetoric*.⁴² En hovedkilde for referencerne i talen er Keith D. Miller: *Voice of Deliverance: The Language of Martin Luther King, Jr., and Its Sources*.

Forskellen 'citat' og 'allusion'

Ved *citat* forstås den indlejrede ordrette gentagelse af en tekstpassage fra en anden tekst. Det kan diskuteres om citatet egentlig kan kaldes en stilfigur. *Allusionen* anføres derimod som sådan i opslagsværker og lignende. Det er en af de senere tilføjede stilfigurer.⁴³ Betegnelsen stammer fra 1500-tallets latin *allusio*, afledt af *ad-ludere*: 'lege med, hentyde til'. Hentydningen kan være til steder, personer og begivenheder, men som regel går stilfiguren på intertekstuel reference. Som det gælder de fleste stilfigurer, defineres allusionen noget forskelligt.

Ulla Albeck definerer for eksempel allusionen helt kort som "det halv-

42 <http://www.americanrhetoric.com/speeches/mlkhaveadream.htm> Teksten er gengivet flere steder. I undervisningen på retorikstudiet på Københavns Universitet har vi som regel brugt tekstudgaven i McCroskeys lærebog (McCroskey 1978). Der er visse mindre uoverensstemmelser mellem den og netudgaven, blandt andet med hensyn til tegnsætningen. Det gælder ikke mindst periodeinddelingen i I-have-a-dream-sekvensen, hvor McCroskey-udskriften giver det bedste indtryk af Kings særlige måde at skabe flow i overgangene mellem ytringerne under actio. I begge udskrifter er der i øvrigt enkelte små afvigelser i forhold til lydoptagelsen. Den vigtigste indholdsmæssige forskel er at netudskriften har "capital" i linje 15, hvor McCroskey har "Capitol". Det er svært at høre forskellen på de to ords udtale, men for mig lyder det i lydoptagelsen mest som det sidste. Denne udlægning giver også indholdsmæssigt god mening og tilføjer metaforikken en ekstra pointe: Det er jo her på Capitol Hill hvor det der er marchens formål, lovforslaget om borgerrettigheder, skal vedtages som den check der kræves indløst nu ved marchen.

43 Den figurerer således ikke som opslagsord i traditionelle retoriske opslagsværker som Lausberg (1973) og Eide (1990).

skjulte citat, forkortet eller anvendt saa at det stiller et kendt Udtryk i et nyt Lys” (Albeck 1963:89).

Jeanne Fahnestock (2011:95) definerer allusionen lidt anderledes. Ifølge hende er det afgørende at kilden ikke oplyses:

An allusion alludes to or recalls another context, but it does so without naming the other context. The audience is expected to recognize the unnamed source of the imported phrase, and when they do, this original context becomes part of the new use. Allusions are thus examples, in a very precise way, of *intertextuality*, the reliance of one text on language borrowed without citation from another source familiar to the audience.

Hertil vil jeg imidlertid indvende at man godt kan man have allusioner med kildeangivelse, lige så vel som man kan have citater uden kildeangivelse. Som modeksempel til Fahnestocks beskrivelse kan anføres følgende *allusion med kildeangivelse*. Det leveres af Hans Hertel, der i et avisportræt i anledning af Søren Vinterbergs 70 års fødselsdag får indflettet: “[...] for modsat hvad *Fremskridtspartiets Kristen Poulsgaard* sagde om balletten, har det danske sprogområde vist sig stort nok til at fostre talentfuld tegneseriekunst, og [...]”⁴⁴ (Hertel 2014; min fremhævelse).

Til illustration af det klokkeklare *citat* som kontrast til allusion kan så anføres to eksempler i Kings tale, begge i talens anden, improviserede del. Det ene er bibelcitatet med ”every valley”-passagen (linje 107–110), det andet den første strofe af den uofficielle amerikanske nationalsang *America* af Samuel Smith (linje 120–122). I ingen af disse to eksempler på citat nævnes ophavsmanden eller teksten der citeres, hvilket selvfølgelig hænger sammen med at de er så velkendte at det er overflødig at nævne dem.

Som jeg opfatter sondringen mellem citat og allusion, er den væsentlige forskel i princippet følgende:

Citatet gengiver det importerede tekststykke uændret i sin *ordrette helhed*.

Allusionen låner et udtryk fra en anden tekst og *indpasser* det i sin egen

⁴⁴ Der alluderes til hans udtalelse om at Danmark var for lille et sprogområde til at have en ballet.

sammenhæng. Den kan være et *forkortet* citat ved at genbruge en bid fra det tekststykke der refereres til, og føje den importerede bid sammen med ny tekst. Eller den kan være et *varieret* citat ved at der er ændret noget i den importerede tekstbid som får en ny drejning.

Begge beror på intertekstualitet og flerstemmighed, men pointen for mig at se er om de to stemmer *holdes adskilt eller fusioneres*: I citatet trækker retor på en autoritet og lader denne tale for sig. I allusionen gør retor autoritetens ord til sine egne.

Det er endvidere typisk for citater at kilden angives, og modsat typisk for allusioner at den ikke nævnes, men det er af underordnet betydning for sondringen. Der findes, som anført ovenfor, på den ene side allusioner med kildeangivelse, og på den anden citater uden.

Men ét er teori og noget andet praksis. I praksis er det ofte svært at afgøre om der er tale om citat eller allusion. I *I Have a Dream* er det i det hele taget gennemgående at King lader både citater og allusioner stå alene uden angivelse af kilden. Der er løsrevne citater og allusioner mellem hinanden på en måde der ophæver et skarpt skel mellem de to former for tekstgenbrug, og talen understreger snarest det misvisende i at ville oprettholde en klar sondring mellem dem i praksis. Det er netop den glidende overgang mellem dem der skaber det mix af stemmer og det mentale og kulturelle værdifællesskab der er kendetegnende for *I Have a Dream*, og som fremmer talens persuasive potentiale.

Citater og allusioner i teksten

I sin analyse af *Letter from Birmingham Jail*, skrevet nogle få måneder før marchen, opregner Michael Leff (2003) de autoriteter som King påkalder sig for at retfærdiggøre sin adfærd, og som nyder respekt hos den målgruppe han henvender sig til. Autoriteterne hentes inden for amerikansk historie, jødisk-kristen tradition og den vestlige intellektuelle tradition, såsom Paulus, Sokrates, Reinhold Niebuhr, Thomas Aquinas, Martin Buber, Paul Tillish, Jesus, Amos, Martin Luther, John Bunyan, Lincoln, Jefferson og T.S. Elliot (Leff 2003:13).

Listen af autoriteter bekræfter i dette tilfælde et forhold som ofte fremhæves i faglitteraturen: at citater og allusioner er særlig kendetegnende for

lærd stil (for eksempel Albeck 1963:88, 90). *I Have a Dream* illustrerer modsat det misvisende i at indsnævre citater og allusioner til noget særlig lærd. Det kommer jo an på hvem og hvad man hentyder til; tekster kan for eksempel være spækket med populærkulturelle referencer.

Sammenligningen mellem Kings to tekster viser at han har et fast forråd af skriftsteder og tekster at trække på: Lincoln, Jefferson, Jesus og Amos indgår i listen af referencer i dem begge. Men der er den påfaldende forskel at der ikke optræder nogen af de mere snævert intellektuelle og teologiske autoriteter i *I Have a Dream*, et forhold der afspejler Kings tilpasning til de forskellige publikummer.

I begge tekster er der et komplekst publikum. King taler i *Letter from Birmingham Jail* på overfladen til de otte gejstlige der har skrevet et indlæg mod demonstrationen som King er blevet fængslet for at have deltaget i. Men som Leff påpeger, er det egentlige, intenderede publikum hvide moderate amerikanere. Hertil kommer et sort publikum som kan læse med fra sidelinjen og se sig selv afbildet som handlekraftig afroamerikaner der bryder ud af ufriheden og kræver sin ret (Leff 2003:17-18).

I *I Have a Dream* er publikumsfordelingen omvendt: De sorte deltagere i marchen er det dominerende publikum, mens det hvide publikum er med på sidelinjen. Den brede amerikanske offentlighed er selvfølgelig stadig det intenderede, indirekte publikum der skal støtte op om den kommende borgerretslovgivning.

Kings mesterstykke er at han formår at holde en tale der forener de forskellige publikummer, og at forankre sit anliggende i de grundværdier som enhver 'god amerikaner' deler. Med Perelmans begreb taler han til *det universelle publikum* der kort sagt repræsenterer den norm for god argumentation og rationel (*reasonable*) stillingtagen der kan konstrueres for den konkrete situation (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1969:19-47), og det gør han ikke mindst gennem citaterne og allusionerne.⁴⁵ Med disse mobiliserer

⁴⁵ Det fører for vidt her i denne artikels sammenhæng at komme nærmere ind på Perelmans meget omdiskuterede publikumsteori, jævnfør Jørgensen (2000). Se også mere udførligt herom i Jørgensen (2009) hvor to meget forskellige udlægninger af 'det universelle publikum' diskuteres, samt Jørgensen (2011) hvor der gives et eksempel på hvordan publikumsteorien kan appliceres og bruges som kvalitetskriterium til at vurdere argumentationen i en tekst.

han det fælles værdigrundlag der kæder de forskellige grupperinger i det amerikanske samfund sammen, og henvender sig til det *kompetente* og *rationelle* menneske (Perelman 1982:14) der bor i ethvert medlem af publikum, uanset hudfarve, religion, politisk ståsted eller et hvilket som helst andet relevant segment som publikum vil kunne inddeles i. Ingen – bortset fra de mest fanatiske, partiske og racistiske personer – vil kunne lægge afstand til eller tage til genmæle mod de værdier og grundholdninger som King baserer hele sin argumentation på. Det er her vigtigt at notere sig at Perelman anlægger et udvidet rationalitetsbegreb som ikke udelukker følelsesappell (se specielt Perelman 1984a:194). De værdier som King lægger til grund, såsom *lighed*, *frihed*, *retfærdighed*, *tolerance*, er netop den slags *universelle værdier* som inden for det nyretoriske værdihierarki er kendetegnende for det universelle publikum (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1969:76, Perelman 1984a:194). I denne forbindelse er det også oplagt at se *I Have a Dream* i lyset af Perelmans opgradering af den epideiktiske tales samfundsmæssige status og betydning for politisk retorik. I den større historiske kontekst med den efterfølgende lovgivning om borgerrettigheder er Kings tale et slående eksempel på hvordan den epideiktiske talegenre kan være forudsætning for deliberativ retorik ved at gøde jorden for politiske beslutninger og ændringer i samfundsudviklingen (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1969:47–51, Perelman 1984b).

Som det gerne fremhæves, er risikoen ved ihærdig brug af citater og allusioner at de kan virke ekskluderende: Publikum kan føle sig sat udenfor og uvidende når retor spækker sin tekst med indforståede referencer og name-dropping. Men i *I Have a Dream* bruges de tværtimod meget *inkluderende*. Både de historisk-nationale og de religiøse referencer etablerer det møde og værdifællesskab mellem retor og publikum som der sigtes til når citater og allusioner rubriceres under *communio* i den Perelman'ske nyretorik. De skildres her som ”divices [...] used to try and bring about or increase communion with the audience. Often this communion is achieved through references to a common culture, tradition or past.” (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1969:177)

De *historiske* referencer præger især talens første del, hvor lovforslaget skildres som den naturlige følge af *the Emancipation Proclamation*, altså frigivelsen af slaverne, fra 1863 og *Uafhængighedserklæringen* fra 1776. Som

optakt til det første dokument indfletter King for eksempel ”Five score years ago” (linje 3) der alluderer til ”Fourscore and seven years ago...” i Lincolns *Gettysburg Address* fra 1863. Enhver ved her hvad han taler om, jævnfør at King blot omtaler Lincoln med perifraseren ”a great American, in whose symbolic shadow we stand today” – og tilhørerne kan jo i øvrigt blot løfte blikket til statuen bag talerstolen. Citaterne fra Uafhængigheds-erklæringen: ”the unalienable Rights’ of ’Life, Liberty, and the pursuit of Happiness” (linje 20) og igen senere henne ”We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal” (linje 89–90), er jo også noget ethvert skolebarn i USA kan sige udenad, ligesom enhver kan synge med på *America*.

I talens første forberedte del er der også klare *religiøse* overtoner – der er for eksempel allusionen med ”the cup of bitterness” til Jesu lidelser (linje 49–50), jævnfør Mattæus 20.22 hvor Jesus fortæller disciplene om den forestående lidelseshistorie. Men ellers er det, typisk nok, i talens improviserede anden del at de religiøse referencer intensiveres.⁴⁶ Her hvor vi går fra mareridtet til drømmen, tager King afsæt i den cliché-agtige allusion ”den amerikanske drøm” i linje 81, der stammer fra James Truslow Adams’ bog *The Epic of America* fra 1931. Han skaber hermed en naturlig overgang og får forankret sin profetiske vision om et ikke-racistisk USA i den verdslige, nationale topik.

Inden da har der været en reference til Det Gamle Testamente: ”we will not be satisfied until justice rolls down like waters and righteousness like a mighty stream” (linje 73–74), som er citat fra – eller alluderer til – profetens råb om Guds straf over syndere i Amos’ Bog 5.24. Dette billede følges op i metaforen (linje 112–113) om håbets sten der skal hugges ud af fortvivlelsens bjerg, en allusion som spiller på Nebukadnezars drøm i Daniels Bog, kapitel 2: Stenen skal knuse den nuværende racisme, og herudaf skal opstå det retfærdige samfund hvor alle er lige. Denne allusion formidler overgangen fra klimaksen i den utopiske drømmevision lige inden

⁴⁶ Ifølge Greene & Brizel (2002:77–78) skulle det være fra linje 75 at King forlader sit manuskript fra natten inden. De bygger det på Kings selvbiografi hvor han oplyser at han spontant besluttede sig til at benytte frasen *I have a dream* som han havde brugt ved flere lejligheder, blandt andet i en tale i Detroit et par måneder før.

til den afsluttende bjergmetaforik hvor friheden hersker, manifesteret i den nye samfundsorden hvor uligheden mellem befolkningsgrupperne er fjernet.

Med hensyn til de religiøse referencer skal vi huske at amerikanere almindeligvis er mere bibelstærke end os nordeuropæere. Citatet (linje 107–110) fra Esajas 40.3–5 efter King James-Bibelen, er dog meget kendt fra Händels *Messias*,⁴⁷ og ved at vælge netop dette skriftsted i den ordlyd som mange kan synge med på, får King inddraget Jesus i flerstemmigheden som den der baner vejen. Det sker samtidig med stilfiguren *adynaton*, som skildrer det umulige, og som derfor ofte bruges til at anskueliggøre det guddommelige – det som overstiger den menneskelige forstand.

Før der i næste afsnit sættes fokus på talens afslutning, skal der nævnes nogle yderligere referencer der er karakteristiske for talen. Til de mest genkendelige hører den *historiske* allusion til Churchill: marchen og lovgivningen ”is not an end, but a beginning” (linje 40), som refererer til talen ved *Lord Mayor’s Lunchion, Mansion House* i 1942 om sejren ved El Alamein.⁴⁸ Der er også et par allusioner i gruppen af æstetisk reference: Den ene kommer lige inden (linje 38) hvor King taler om ”This sweltering summer of the Negro’s legitimate discontent”, en antitetisk allusion til Shakespeares *Richard III*: ”Now is the winter of our discontent”. Den anden er *anaforen* ”Now is the time” som gentages 4 gange (linje 31–35). Den understreger og udvider ”the fierce urgency of Now” (linje 29–30, gentaget og varieret linje 36), som for retorikere klinger umiskendeligt af *exigence* i ’den retoriske situation’ (Bitzer 1968). Talen følger jo det almindelige dispositionsmønster *fortid-nutid-fremtid*, og det er nærliggende at betragte den insisterende gentagelse på dette centrale sted om talens påtrængende problem som en allusion til Charlie Parkers blues og kendingsmelodi *Now’s the time*, brugt på flere af hans pladeomslag. Mens de fleste af de andre referencer vil være genkendelige for mange blandt publikum,

⁴⁷ Teksterne til Charles Jennens libretto til *Messias*, der blev komponeret i 1741, er hentet i *King James Version* fra 1611 og redigeret så de handler om Jesus (Petersen 2004:11–12, 29, 49ff).

⁴⁸ I citatet som King varierer i sin allusion, omtalte Churchill sejren med ordene ”Now this is not the end. It is not even the beginning of the end. But it is, perhaps, the end of the beginning.”

hører disse to allusioner nok til de mere eksklusive.⁴⁹ Det fører frem til spørgsmålet om publikums forudsætningsniveau og viden som afgørende for allusionens brug. Herom siger Fahnestock (2011:95):

Allusions have no effect if the reader does not recognize them, and the fact that only certain audience members with the same cultural experiences may recognize an allusion shows that they can be rhetorically potent audience construction devices. Those under thirty will recognize references to recent bands and songs that pass over the heads of their elders, while the many Biblical allusions that saturate older works now go largely unrecognized.

Det skal selvfølgelig ikke tages for bogstaveligt at allusioner kun skulle have effekt hvis modtageren opfatter dem og genkender kilden. I en tale som *I Have a Dream* med dens opbud af referencer er det underordnet om tilhørerne fanger dem alle, endside spotter dem præcist i øjeblikket. Allusionen har netop den fordel at den ikke ”påtvinger sig”: ”den, der ikke er med, kan behageligt læse hen over Hentydningen” (Albeck 1963:89). Det siger sig selv at vi som modtagere kun opfatter stilgrebet som en allusion hvis vi associerer til kilden (uanset om man kender til stilfiguren og dens betegnelse eller ej). Men som spidsformuleringer kan allusioner jo godt udfylde en persuasiv stilfunktion alligevel. For eksempel giver hentydningen til Richard III måske den indforståede tilhører et ekstra krydderi, men Kings udgave af den er jo et stærkt billede i sig selv.

Pointen med hensyn til betydningen af publikums forhåndsviden er at King kommer så langt omkring at der, om jeg så må sige, er noget for alle; fanger man ikke den ene reference, opfatter man nok en anden. Og når allusionen kan være så virkningsfuld for den indforståede modtager, er det ikke blot fordi den er genkendelig for tilhørerne og bekræfter dem i at de har de rette forkundskaber. Den persuasive styrke består nok så meget i allusionens *entymemiske* karakter, dvs. at den gør kommunikationen *dia-*

49 Parker-eksemplet, hvor den almindelige formulering også kan være en tilfældighed, illustrerer at der til tider kan være en glidende overgang mellem allusionen og publikums egne associationer.

logisk og kræver publikums *aktive medvirken*.⁵⁰

Allusioners vellykkethed afhænger heller ikke nødvendigvis af den *bevidste* og nøjagtige genkendelse. Allusioners virkning kan tværtimod ofte blot bestå i at de *klinger bekendt*: Som de bruges af King, fungerer de først og fremmest som en slags fælleskulturel klangbund der anslår samfundets grundlæggende værdier. Modtagerens bevidste opmærksomhed kan undertiden, i forlængelse af *ne ars appereat*-princippet, ligefrem stille sig hindrende i vejen for den transcenderende fællesskabsfølelse som kendetegner den vellykkede epideiktiske retors etos – som King i *I Have a Dream* er et skoleeksempel på, jævnfør Sullivan (1993). Den tilhører der i situationen tænker som den analyserende kritiker: ”Er det ikke Parker han sigter til? Så henviser han minsandten til Shakespeare, og så kommer Churchill!”, indtager en distanceret position der ikke harmonerer med det epideiktiske mønsterpublikum.

Plagiat eller vellykket *imitatio*?

Som omtalt ovenfor i note 46 er det bærende *I-have-a-dream*-tema og -omkvæd i talens anden profetiske del genbrug fra tidligere lejligheder. Bibelreferencerne er naturligvis også formuleringer som King – her hvor han improviserer – kan øse af fra mange lejligheder i sin egenskab af præst, og der er uden tvivl adskilligt i talen som King har sagt mange gange før på sine foredragsturneer rundt i landet inden marchen. At der skulle være noget som helst forkert ved det, er svært at se, og betegnelsen ’selv-plagiat’ i denne sammenhæng ville forekomme helt misvisende. Knap så selvfølgelig forholder det sig med *Let freedom ring*-passagen (linje 118ff). Det kan virke overraskende – og endda desillusionerende – at hele denne del er overtaget fra en *andens* tekst, og nu er den nedsættende betegnelse *plagiat* måske mere relevant?

Forlægget er slutningen af en tale som den sorte borgerretsforkæmper og præst Archibald Carey holdt ved det republikanske konvent i 1952. Her følger de to pågældende passager til sammenligning med min markering af de helt identiske steder i kursiv. Både Carey og King tager afsæt i citatet

⁵⁰ Termen *entymemisk* bruges her i den betydning som den tillægges af Bitzer (1959).

fra *America*-hymnen (jævnfør linje 120–122). Herefter fortsætter *Carey* således:⁵¹

That's exactly what we mean—from every mountainside, *let freedom ring*.
Not only from the Green Mountains and White Mountains of Vermont and *New Hampshire*;
not only from the Catskills of *New York*;
 but from the Ozarks in Arkansas,
 from the *Stone Mountain* in *Georgia*,
 from the Blue Ridge Mountains of Virginia—
 let it ring not only for the minorities of the United States,
 but for ... the disinherited of all the earth—
 may the Republican Party, under God,
from every mountainside, LET FREEDOM RING!

Kings tilsvarende tekst er:

And if America is to be a great nation, this must become true.
 And so *let freedom ring* from the prodigious hilltops of *New Hampshire*.
 Let freedom ring from the mighty mountains of *New York*.
 Let freedom ring from the heightening Alleghenies of Pennsylvania.
 Let Freedom ring from the snow-capped Rockies of Colorado.
 Let freedom ring from the curvaceous slopes of California.
 But *not only* that: Let freedom ring from *Stone Mountain* of *Georgia*.
 Let freedom ring from Lookout Mountain of Tennessee.
 Let freedom ring from every hill and molehill of Mississippi.
From every mountainside, let freedom ring.
 And when this happens, and when we allow freedom to ring, when we let it ring from every village and every hamlet, from every state and every city, we will...

⁵¹ Careys tekst er her udskrevet, med tilføjet linjebud, efter Miller (1992:146). Talen kan høres på <http://www.wbez.org/news/culture/long-lost-civil-rights-speech-helped-inspire-king's-dream-108546> (hentet d. 1/10 2014)

Det er jo en temmelig tro kopi af Careys tekst vi finder hos King. Hvad skal vi nu mene om dette eksempel på *imitatio*? Er vi ikke her ovre i det vi ellers vil kalde *plagiat*? Hele afsnittet er tematisk, strukturelt og verbalt kalkeret over Careys tekst: Ideen med bjergmetaforikken er den samme, adskillige af de geografiske steder er de samme med Nordstaterne først, kontrasteret af Sydstaterne sidst, markeret med den særlige form for *correctio* ”Not only ...but...”.

Men med termen ’plagiat’ stempler vi jo samtidig Kings genbrug som illegitim, og det mener jeg ikke er berettiget. Hvad er egentlig forskellen mellem dette sted og allusionerne og citaterne der heller ikke har kildeangivelse? Det kan dårligt være publikums – eller vores – manglende kendskab til kilden der udgør forskellen, for som sagt skal der nok være allusioner og citater som går henover hovedet på visse af talens oprindelige eller senere modtagere.

I stedet for ’plagiat’ er *parafrase* måske en mere dækkende betegnelse. Den fjerner det nedsættende som skurrer i ørerne i forbindelse med den givne kommunikationssituation. Man kan jo også se det sådan at King hædrer sin ældre, mindre kendte kollega som han i øvrigt var i personlig kontakt med.⁵² Han taler sig ud fra dette syn på genbrug af autoriteter ind i en lang mundtlig tradition, som også manifesteres i den særlige prædikanstil og interaktionen med publikum i rollen som menighed i en afro-amerikansk gudstjeneste.

’Parafrase’ tager også hensyn til at Kings genbrug er en *udvidet forbedring* af forlægget. Han efteraber ikke bare en anden, han tager den andens ord til sig og giver dem sit eget præg ved hjælp af *amplificatio*:

Ligesom han kommer topisk bredt rundt med sine citater og allusioner, udvider han listen af bjerge geografisk, så han kommer rundt om Nord- og Veststater for at ende med Sydstaterne, hvor det hele brænder mest på. Han tilføjer de stærke, malende adjektiver – ”prodigious”, ”mighty”, ”snow-capped”, ”curvaceous” – og han intensiverer den tematiske pointe med de metaforiske bjergnavne i Syden ”Stone Mountain” og ”Lookout Mountain”. Og som et ekstra raffinement slutter vi gennem en antiklimaks

⁵² Jævnfør ”Long lost civil rights speech helped inspire King’s dream” på internetadressen anført i note 51.

længst mod syd med bakker og mulvarpeskud: Så stor er racismen i Mississippi at blot den lille højdeforskel vil gøre udslaget!

Med denne udlægning af Kings genbrug af Carey bliver *I Have a Dream* eksempel på endnu en væsentlig pointe om brugen af andres ord: nemlig de forskellige normer der gælder afhængigt af tekstgenren og den konkrete situation. Hvad der i en akademisk eller anden faglig sammenhæng, ville være utilladeligt, kan være legitim og fremragende retorik i en epideiktisk tekst som denne.

Referencer

- Albeck, Ulla (1963). *Dansk Stilistik*. udgave 4. Gyldendal.
- Bitzer, Lloyd F. (1959). "Aristotle's Enthymeme Revisited". *Quarterly Journal of Speech* 45: s. 399–408.
- Bitzer, Lloyd F. (1968). "The Rhetorical Situation". *Philosophy & Rhetoric* 1: s. 1–14. Genoptryk i Supplementary Issue 1992: s. 1–14. Oversat af Jens Kjeldsen (1997). "Den retoriske situation". *Rhetorica Scandinavica* 3, s. 9–17.
- Eide, Tormod (1990). *Retorisk Leksikon*. Universitetsforlaget.
- Fahnestock, Jeanne (2011). *Rhetorical Style: The Uses of Language in Persuasion*. Oxford University Press.
- Greene, Richard & Florie Brizel (2002). *Words That Shook the World: 100 Years of Unforgettable Speeches and Events*. Prentice Hall Press.
- Hertel, Hans (2014). "Multimediemanden". *Politiken* 13/11.
- Jørgensen, Charlotte (2000). "Hvem bestemmer hvad der er god retorik? Vurderingsinstanser i normativ retorik". *Rhetorica Scandinavica* 15, s. 34–48.
- Jørgensen, Charlotte (2009). "Interpreting Perelman's *Universal Audience*: Gross versus Crosswhite". *Argumentation* 23, s. 11–19.
- Jørgensen, Charlotte (2011). "God og dårlig debatadfærd: To indlæg for et prostitutionsforbud". *Rhetorica Scandinavica* 59, s. 108–118.
- Lausberg, Heinrich (1973). *Handbuch der Literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 2. Auflage. Max Hueber Verlag.
- Leff, Michael (2003). "Fortolkende retorisk kritik". *Rhetorica Scandinavica* 26. s. 6–19.
- McCroskey, James C. (1978). *An Introduction to Rhetorical Communication*. 3rd ed. Prentice-Hall.
- Miller, Keith D. (1992). "Voice Merging in Washington and Montgomery". Kap. 7 i *Voice of Deliverance: The Language of Martin Luther King, Jr., and Its Sources*. The Free Press.
- Perelman, Chaim (1982). *The Realm of Rhetoric*. Translated by William Kluback. University of Notre Dame Press.
- Perelman, Chaim (1984a). "The New Rhetoric and the Rhetoricians: Remembrances and Comments". *Quarterly Journal of Speech* 70: s. 188–196.

CITATETS OG ALLUSIONENS PERSUASIVE POTENTIALIALE UD FRA KING

- Perelman, Chaim (1984b). "Rhetoric and Politics". *Philosophy and Rhetoric* 17: s. 129-134.
- Perelman, Ch. & L. Olbrechts-Tyteca (1969). *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Translated by John Wilkinson & Purcell Weaver. University of Notre Dame Press.
- Petersen, Nils Holger (2004). *Händel: Messias. Originalteksten med dansk oversættelse*. Baggrund og fortolkning af Nils Holger Petersen. Det Danske Bibelselskab.
- Schulke, Flip & Penelope Ortner McPhee (1986). *King remembered*. W.W. Norton & Company.
- Sullivan, Dale L. (1993). "The Ethos of Epideictic Encounter". *Philosophy & Rhetoric* 26: s. 113-133.

Från skolretorik till skönlitteratur: ethopoeia hos Ovidius

Martina Björk

Heroides och ethopoeian

Så länge som latinundervisningen var obligatorisk i den västerländska skolan var poeten Publius Ovidius Naso (43 f.Kr.–17 e.Kr.) en av de mest lästa, älskade och imiterade författarna. Hans mest imiterade verk, inte minst under renässansen, anses vara den första delen av *Heroides* (även kallad *Epistulae Heroidum*).⁵³ Samlingen består av femton brevdikter, i vilka lika många historisk-mytologiska kvinnor skriver till sina älskade. Penelope skriver till Odysseus, Dido till Aeneas och Medea till Jason.

Imitation var en grundbult också i den antika skolan, i vilken den unge Ovidius själv var elev. För att bli en framgångsrik talare och skribent ansågs man behöva lära sig hantverket av de gamla mästarna. För detta ändamål var skolans *progymnasmata* utmärkta verktyg: retoriska övningar som erbjöd mallar för textkomposition.

En långlivad – och samtidigt ofta tillbakavisad – uppfattning om *Heroides* är att dess dikter är modellerade på den progymnasma som kallas *ethopoeia*. Under uppslagsordet ”Ovid” står att läsa i nätversionen av *Encyclopedia Britannica*:

⁵³ Se till exempel Lanham (1976): 36–64; 82–110. För ett skandinaviskt exempel, se Tycho Brahes dikt *Urania Titani*, som bygger på de två första dikterna i *Heroides*, Zeeberg (1994).

The letters are really dramatic monologues, in which the lessons of Ovid's rhetorical education, particularly the exercises called ethopoeia ("character drawing"), are brilliantly exploited.

Men skulle verkligen en poet av Ovidius kaliber ha utgått från skolövningar när han författade sin poesi? Jämförelsen har kritiserats. Den är, menar man, ett underkännande av poetens kreativa förmåga och ett reducerande av dikternas rika och varierande struktur (Schiesaro 2002:70–71). Ovidius-forskaren Howard Jacobson försöker avliva myten om ethopoeia i *Heroides* genom att ställa dikterna mot antika modelltexter (Jacobson 1974:325–338). Trots att Jacobson erkänner likheter menar han att skillnaderna dominerar. Till skillnad från modelltexternas kvinnor befinner sig kvinnorna i *Heroides* i relationer med män och riktar också sina brev till dessa. Ovidius strävar efter psykologiskt djup, något som modelltexterna inte gör anspråk på. Dessutom är de senare på prosa, medan Ovidius skriver på vers. Jacobson lyfter också fram att det inte har bevisats att ethopoeian existerade under Ovidius tid. Med dessa invändningar avvisar han tanken på att etikettera Ovidius brevdikter som "ethopoeiae".

Jag menar dock att det finns skäl att anta att Ovidius faktiskt medvetet tog med sig skolretoriken in i sitt eget skrivande och att ethopoeian har använts som förlaga till *Heroides*. Detta har jag för avsikt att visa i min artikel.

Övningen ethopoeia går ut på att formulera de ord som en viss person (ofta historisk-mytologisk) tänks utbrista i en speciell situation. Nästan uteslutande är denna situation av dramatisk, rentav livsavgörande, karaktär. Texten skrivs således i jag-form, som en dramatisk monolog. I *Heroides* skriver femton kvinnor på desperationens rand till sina älskade. Kvinnorna befinner sig i kris eftersom något hindrar deras kärlek. Inte sällan har männen övergivit dem. I breven beklagar de sin situation och vädjar till sina män om förståelse och kärlek. De får inga svar. Det retoriska anslaget är påfallande: brevskriverskorna argumenterar, repeterar, hotar, lovsprisar, fördömer, anklagar, jämför och ställer retoriska frågor – just sådana element som progymnasmata övar.

Sofisternas lekfulla och utmanande progymnasmata

Progymnasmataövningarna sägs ha sina rötter hos de sofistiska lärarna. En bärande idé i pedagogiken är att se saker ur olika perspektiv och gärna träna det oväntade och svåra: den antika skolans elev fick i uppgift att lovprisa och fördöma eller att försvara och anklaga samma företeelse. Övningarna utmanade att tänka nytt och på tvärs. I denna anda är sofisterna Gorgias kända lovtal till sköna Helena skrivet. Vanligen fördöms Helena för sina handlingar, men Gorgias tar överraskande henne i försvar.

Detta sätt att tänka och att använda språket bör ha passerat den lekfulla Ovidius, som gärna testade gränser och lekte med konventioner. I stället för att skriva en lärodikt i förslagsvis lantbruk, som hans föregångare hade gjort, valde han att undervisa samtidigt i konsten att älska (*Ars amatoria*). Då och då tar han sig an till synes omöjliga uppdrag, som när han låter incestuösa personer håller övertygande försvarstal (se till exempel Myrrhas monolog, *Metamorfoser* 10.319–355 eller Phaedras brev, *Heroides* 4). I *Heroides* får Odysseus, Aeneas, Hercules och andra hjältar träda tillbaka för sina kvinnor, som ger *sin* version av historien.

Även i själva textkomponerandet tränades eleven att tänka i nya banor. I övningarna utgick man ofta från en känd litterär text. Läraren läste högt, eleven fick memorera, återberätta och sedan bearbeta texten genom att överföra den till en annan texttyp, ett annat språk (från grekiska till latin eller vice versa) eller från poesi till prosa (Eriksson 2002:16–18).

Ovidius och skolretoriken

Från rhetorskolan har vi en skildring av Ovidius som elev. Det är Seneca den äldre som omnämner Ovidius som minnesvärd tack vare sina retoriska färdigheter. Redan i så unga år var den blivande poeten en framstående talare och skribent, så till den grad att han överglänste sina lärare. Särskilt sägs Ovidius ha beundrat en lärare vid namn Latro, vars formuleringar han, enligt Seneca, överförde till sin egen diktning:

Adeo autem studiose Latronem audit ut multas illius sententias in versus suos transtulerit. In armorum iudicio dixerat Latro: mittamus arma in hostis et petamus. Naso dixit:

arma viri fortis medios mittantur in hostis; / inde iubete peri.⁵⁴

Et alium ex illa suasoria sensum aequae a Latrone mutuatus est. Memini Latronem in praefatione quadam dicere quod scholastici quasi carmen didicerunt: Non vides ut immota fax torpeat, ut exagitata reddat ignes? Mollit viros otium, ferrum situ carpitur et rubiginem ducit, desidia dedocet. Naso dixit:

vidi ego iactatas mota face crescere flammam / et rursus nullo concutiente mori.⁵⁵ (Seneca, *Controversiae* 2.2.8)

Han lyssnade till Latro så ivrigt att han överförde många av hans formuleringar till sin egen diktning. Beträffande ”domen över vapnen”⁵⁶ uttryckte Latro följande: ”Låt oss sända vapnen mot fienderna och kräva dem åter.” Ovidius skrev:

Låt den modige mannens vapen sändas mot fiendernas trupp; befall sedan att de utkrävs därifrån.

På samma sätt lånade han en annan formulering från Latro i den suasorian. Jag minns att Latro i ett förord uttryckte det som skollärarna lärde ut som en sorts dikt: ”Du ser inte att en fackla som inte skakas är överksam eller att den, när den skakas, sprider eld? Översksamhet förvekligar män, järn försvagas genom förfall och producerar rost, lättja gör att det som lärts in glöms bort.” Ovidius skrev:

Jag såg flammor stiga, sprungna ur en skakad fackla, och jag såg dem dö igen när ingen längre skakade den.

Exemplen visar hur Ovidius inspirerades av sådant han snappat upp i undervisningen. Han bearbetade och anpassade det till sin egen diktning. Enligt Seneca föredrog Ovidius de övningar som var *ethicae*, det vill säga

⁵⁴ Formuleringen återfinns i Ovidius *Metamorfoser* 13.121–122. Alla latinska citat är hämtade ur serien *Loeb Classical Library*. Översättningarna är mina egna.

⁵⁵ Formuleringen återfinns i Ovidius *Amores* 1.2.11–12.

⁵⁶ Domen över vapnen syftar på en händelse ur det trojanska kriget i vilken Aias (på latin *Aiāx*) och Odysseus (*Ulixēs*) i en ordduell strider om den stupade Achilles vapen. Den återberättas av Ovidius i *Metamorfoser* 13.1–398.

där man iklädde sig en roll (Seneca, *Controversiae* 2.2.12). Om detta stämmer, torde övningen ethopoeia ha tilltalat poeten.

Ethopoeia

Termen ethopoeia nämns i retoriska handböcker från Aristoteles (Aristoteles *Retoriken* 3.7.6–7) och framåt (se till exempel *Ad Herennium* 65) och ingår som en av övningarna i de handböcker om progymnasmata (Theon, Hermogenes, Aphthonius och Nicolaus) som finns bevarade från de första århundradena efter Kristus.⁵⁷

Vid författandet av en ethopoeia är uppgiften, som nämnts, att anta en roll, att leva sig in i en person och författa ett tal anpassat efter vederbörande i en speciell situation. Kön, ålder, ursprung, social ställning, mottagare et cetera skall beaktas. En man får inte låta som en kvinna, ett barn inte som en vuxen, en obildad inte som en bildad. Även om Cicero och Cato skulle tala om samma sak, måste talen se olika ut, skriver Quintilianus (Quintilianus, *Institutio Oratoria* 3.8.49).

Enligt progymnasmataförfattarna Hermogenes, Aphthonius och Nicolaus skall skolövningen ethopoeia indelas i ett tidsschema enligt följande mall: först skall den aktuella situationen beskrivas och beklagas, därefter skall skribenten övergå till dåtid för att avsluta med en bön, en önskan eller en profetia om framtiden (*tria tempora*, se Hermogenes 21–22, Aphthonius 35 och Nicolaus 10). Nicolaus rekommenderar också att man före avslutningen går tillbaka till nutid.

Ethopoeian kan sammanfattas med rubriken ”Vad skulle X säga när...?”. Libanius ethopoeior har alla fått rubriker. Några exempel: ”Vad skulle Achilles säga när han blir kär i Penthesilea efter att ha dödat henne?” ”Vad skulle Polyxena säga när hon mot sin vilja måste gifta sig med Achilles?” ”Vad skulle Medea säga när hon står i begrepp att döda sina barn?” Den sistnämnda rubriken kan även appliceras på Medeas brev i *Heroides*.

Med några få undantag är personerna i dessa modelltexter hämtade ur den historisk-mytologiska litteraturen, och flera av dem är kvinnor. Ofta

⁵⁷ Dessa finns översatta till engelska av Kennedy (2003). Eriksson (2002) har översatt och kommenterat Aphthonius progymnasmata.

har de koppling till det trojanska kriget, just som flera av Ovidius hjältinnor (Penelope, Briseis, Oenone, Dido, Hermione och Laodamia).

Exempel på en modellethopoeia

Låt oss se närmare på en Libanius-monolog framförd av en sådan hjältinginna. Andromaches tal är indelat i sex delar, sammanfattade nedan. Ethopoeians rubrik skulle kunna formuleras: *Vad skulle Andromache säga när hon ser att Hektor har dödats?*

- Trots att jag varnade honom är Hektor nu död, dödad av Achilles.
- Det här innebär vår undergång. Allt har förstörts. Jag är olyckligast bland kvinnor.
- Jag hade allt jag kunde önska en gång. Jag var välsignad.
- Så borde det ha förblivit, men Achilles förstörde allt.
- Nu när du är död, Hektor, är även jag död. Jag ser eld och hur Troja invaderas.
- Kanske kommer fienden att döda dig, mitt barn. Mitt öde kommer att bli slavinnans, kanske som Achilles älskarinna.

Andromache börjar med att beskriva sin situation utan att ge någon bakgrund. Hon startar helt *in medias res* (1). Hon fortsätter att beklaga sin situation (2) och minns nostalgiskt hur allt en gång var, då hon var lycklig (3). En person pekats ut som skyldig till olyckan (4). Därefter går hon tillbaka till den befintliga situationen och förutsäger sedan framtiden, som en profetia (5–6).

Andromache följer det föreslagna tidsschemat då hon börjar i nutid, fortsätter i dåtid och går tillbaka till nutid innan hon avslutar i framtid. Även om Andromache vänder sig till både sin make och sin son, förväntar hon sig (här av naturliga skäl) inget svar.

Situationerna i *Heroides*

Låt oss sammanfatta situationerna hos Ovidius brevskriverskor i *Heroides*, i den ordning de presenterar sina brev. Av nedanstående lista ser vi hur monologerna tänks vara tillkomna i en för kvinnorna dramatisk och känsloladdad situation.

Vad skulle...

1. ...*Penelope skriva till Odysseus när hon hör att alla grekiska soldater återvänt utom han?*
2. ...*Phyllis skriva till Demophoon när han inte återvänder som han lovat?*
3. ...*Briseis skriva till Achilles sedan hon blivit bortförd av Agamemnon?*
4. ...*Phaedra skriva till sin styvson Hippolytus när hon inser att hon är förälskad i honom?*
5. ...*Oenone skriva till sin make Paris när han har mött sköna Helena?*
6. ...*Hypsipyle skriva till sin make Jason när hon hör att han har mött Medea?*
7. ...*Dido skriva till Aeneas när han står i begrepp att lämna Karthago?*
8. ...*Hermione skriva till Orestes sedan hon blivit bortgift mot sin vilja med Pyrrhus?*
9. ...*Deianira skriva till Hercules när hon hör att han förälskat sig i Iole?*
10. ...*Ariadne skriva till Theseus när hon upptäcker att hon övergivits av honom på en öde ö?*
11. ...*Canace skriva till sin bror tillika älskare Macareus när hon står i begrepp att ta livet av sig med ett svärd som hon fått av sin far (för detta ändamål)?*
12. ...*Medea skriva till Jason när han tänker gifta sig med en annan kvinna?*
13. ...*Laodamia skriva till Protesilaus när han har rest för att kriga i det trojanska kriget?*
14. ...*Hypermetra skriva till Lynceus från fängelset efter att ha skonat hans liv, medan hennes systrar har mördat sina makar som också är Lynceus bröder?*
15. ...*Sappho skriva till sin älskare Phaon när han har rest till Sicilien?*

Exemplet Canace

Av rubrikerna ovan att döma utgår dikterna från ethopoeians grundidé; de formulerar en persons ord i en kritisk situation. Det anbefallna tidsschemat ligger också till grund för textkompositionen: alla brev börjar i nutid och slutar i framtid. Dock följs schemat inte alltid slaviskt däremellan,

särskilt inte i de mer argumenterande breven. Ofta varvas tillbakablickar med kommentarer om det nuvarande läget. Men renodlade exempel finns. Låt oss titta på Canaces brev (*Heroides* II). Eftersom det tydligt följer idén om *tria tempora* är det tacksamt att ta upp här.

Canace är en tonårig flicka som förälskat sig i sin bror Macareus och med honom inlett en relation som resulterat i graviditet. Hon lyckas hålla det hela hemligt, men när barnet väl är fött upptäcker fadern vad som skett och befäller att barnet skall sättas ut och Canace att ta livet av sig.

Sitt brev inleder Canace i *nutid*. Hon återger den fysiska skrivsituationen: hon skriver sitt brev med pennan i ena handen och svärdet i den andra. Hennes far är grym, skriver hon, och skulle säkert se oberörd på hennes dödskamp. Snart kommer hon till kärnan, det som har lett henne till hennes nuvarande situation. Hon utbrister känslösamt:

O utinam, Macareu, quae nos commisit in unum, / venisset leto senior
hora meo! / cur umquam plus me, frater, quam frater amasti, / et tibi, non
debet quod soror esse, fui? (*Heroides* II.21–24)

Macareus, om ändå den stund som förenade oss till ett hade kommit senare än min död! Varför älskade du mig, min bror, mer än en bror älskar sin syster? Och varför var jag för dig det som en syster inte bör vara?

Därmed har hon beskrivit och beklagat den aktuella situationen, så som vi ovan såg att progymnasmatärförfattarna föreskrev.

Den unga brevskrivaren fortsätter att berätta om händelseförloppet i *dåtid*: hur hon bleknade, magrade och inte kunde sova. Amman förstod hennes tillstånd och försökte få ut fostret ur hennes kropp, men det var alltför livskraftigt. Födslovåndor kom och döden var nära. När barnet väl var fött svepte amman det med kvistar och låtsades gå för att offra, då barnets skrik förrådde dem och fadern förstod hur det var fatt. Fadern slet barnet från amman, befälde att det skulle bäras ut i skogen och att hans dotter skulle ta livet av sig.

I brevets sista del tilltalar Canace både sin älskade och sin son (jämför Andromache). I sina sista ord uttrycker hon en önskan för *framtiden* och berättar i futurum vad hon står i begrepp att göra:

Ipsa quoque infantis cum vulnere prosequar umbras / nec mater fuero dicta nec orba diu. / tu tamen, o frustra miserae sperate sorori, / sparsa, precor, nati collige membra tui, / et refer ad matrem socioque inpone sepulcro, / urnaque nos habeat quamlibet arta duos! / vive memor nostri, lacrimasque in vulnera funde, / neve reformida corpus amantis amans. / tu, rogo, dilectae nimium mandata sororis / perforce; mandatis obsequar ipsa patris! (*Heroides* II.119–128)

Själv kommer jag med mitt tillfogade sår att följa mitt nyfödda barn till skuggornas land och skall varken kallas mor eller barnlös. Men du, som din stackars syster förgäves hoppades på, jag bönfaller dig: saml ihop din sons utspridda lemmar, bär dem åter till modern och lägg dem på vår gemensamma grav, hur trång än urnan må vara för oss två! Lev med minnet av oss och gråt över våra sår, men sky inte blicken från den älskandes kropp, henne som du älskade. Jag ber dig: uppfyll önskan från den syster som du älskat alltför mycket; själv skall jag uppfylla min faders önskan!

Canace framstår som ung och oskuldsfull som varken förstår att hon är förälskad eller att hon väntar barn. Ovidius låter henne berätta om sin fysiska förändring, men det är amman som förklarar hennes tillstånd för henne. Ethopoeia-diktaren är uppmanad att beakta talarens yttre förutsättningar, och det är tydligt att Canaces unga ålder lyfts fram här. Hon tänker och reagerar som ett barn. Först när hon har blivit mor – och därmed antagit en ny roll – träder en mognare person fram. Jämfört med Canace är de övriga medsystrarna i *Heroides* betydligt mer erfarna, medvetna och förslagna.

Ethopoeia i *Metamorfoser*

Även i *Metamorfoser* kan ethopoeian skönjas – låt oss se på ett exempel ur bok I:

För att dölja sin kärleksaffär med prinsessan Io har Jupiter förvandlat henne till en ko. När Ios far, Inachus, som är gud och därmed odödlig (vilket man behöver veta för att förstå sammanhanget), upptäcker denna förfärliga förvandling, brister han ut i klagolåt i *Metamorfoser* I.653–663.

Stycket kan sammanfattas: *Vad skulle Inachus säga när han upptäcker att hans dotter Io har förvandlats till en ko?*

”me miserum!” ingeminat; ”tunc es quaesita per omnes / nata mihi terras?
tu non inventa reperta / luctus eras levior! retices nec mutua nostris / dicta
refers, alto tantum suspiria ducis / pectore, quodque unum potes, ad mea
verba remugis!”

”Ve mig!” klagar han; ”är du alltså min dotter som jag har sökt över hela världen? Du var en lindrigare sorg för mig när jag inte visste var du var än nu när jag hittat dig. Du är tyst och ger mig inga svar, du bara suckar djupt från hjärtat och råmar inför mina ord – det enda du kan göra!”

Inachus klagar i presens över den nuvarande situationen. Han har en mottagare från vilken han inte kan förvänta sig något svar (här sägs det till och med explicit). Situationen är känslfull och dramatisk. Inachus fortsätter med att berätta om de förhoppningar han hade beträffande sin dotter, och tar detta i dåtid:

”at tibi ego ignarus thalamos taedasque parabam / spesque fuit generi mihi
prima, secunda nepotum.”

”Naiv som jag var förberedde jag för bröllop. Jag hoppades först och främst på en svåger och därefter på barnbarn.”

Den tredje delen är visserligen skriven i presens, men uttrycker likväl farhågor inför framtiden:

”de grege nunc tibi vir, nunc de grege natus habendus. / nec finire licet
tantos mihi morte dolores; / sed nocet esse deum, praeclusaque ianua leti
/ aeternum nostros luctus extendit in aevum.”

”Nu måste du ha en make och småningom en kalv från boskapshjorden. Det är omöjligt för mig att göra slut på dylika smärtor genom att dö. Att vara gud är ett fördärv: den stängda dörren till döden förlänger mitt lidande till evig tid.”

Textutdraget är endast elva rader långt, men uppfyller ethopoeians kriterier om tidsschema och situation. Liksom tidigare exempel har vi här en klagande monolog som inte får något svar.

Ethopoeia i det grekiska dramat

Eftersom dikterna i *Heroides* är monologer, ligger det nära till hands att misstänka att Ovidius kan ha hämtat inspiration från de grekiska dramerna. Inte sällan spelar en kvinna huvudrollen i den grekiska tragedin. En sådan tragedi är Euripides *Alkestis*.

Gudarna har bestämt att kung Admetos skall dö om inte någon annan offerar sig i hans ställe. Hans fru Alkestis går i döden för sin makes skull. Innan hon gör det håller hon en monolog, som sammanfattas nedan.

Vad skulle Alkestis säga när hon just skall offras?

- Jag vill uttrycka min sista önskan. Jag dör trots att jag inte behöver dö.
- Jag ville inte leva berövad dig, tillsammans med faderslösa barn. Jag gav dig min ungdom. Dina föräldrar (som borde låtit offra sig) bedrog dig. Om de hade räddat dig, kunde du och jag ha levt tillsammans och du skulle inte ha blivit änkeman.
- Jag ber dig: fostra barnen till ledare. Låt ingen styvmor ta hand om dem. Snart kommer jag att vara bland de döda. Berätta för andra att du var gift med den ädlaste bland kvinnor.

En kvinna står inför sitt livs mest dramatiska situation. Hon talar känslösamt till sin make, och det är som maka och mor hon talar. Först ger hon en kort sammanfattning av den nuvarande situationen, därefter bakgrunden till den och slutligen en önskan inför framtiden. Hennes monolog lämnas utan svar. Vad är detta om inte en ethopoeia?

Berättelsen om Alkestis har i likhet med många andra grekiska myter blivit opera. Ethopoeian är just som en operaaria, där intrigens sopran eller tenor stiger fram och tillåts en stunds exponering med allt ljus på sig.

Att förstå ethopoeian

Förståelsen av ethopoeian behöver vidgas. Skolethopoeian var inte en övning enbart för övnings skull. Den hade sin förlaga i den grekiska tragedins dramatiska monolog. Progymnasma-övningen ethopoeia bör alltså ses som en modell, ett verktyg för att åstadkomma monologer liknande dem som skrevs av de gamla mästarna.

De kritiker som avfärdar kopplingen mellan Ovidius *Heroides* och ethopoeian har missat något viktigt. Troligen är det ett spöke från romantiken som går igen: idén om geniet som skapar fritt utan retorikens färdiga modeller. Men de skillnader som Ovidius poesi uppvisar jämfört med bevarade modelltexter handlar just om poetisk frihet. Ovidius tar ut svängarna och skapar sitt eget verk. Trots det består skelettet: en historisk-mytologisk person i dramatisk situation ("vad skulle X säga när...?") får lätta sitt hjärta och gör det medelst strukturen *tria tempora*, men får inget svar.

Genom Seneca vet vi att Ovidius tog intryck av sina lärares formuleringar och överförde dem till sin egen vers. Men kan vi trots det utgå från att Ovidius dikter var inspirerade av skolethopoeian och inte bara av det grekiska dramat? Jag menar att användandet av ethopoeian i *Heroides* visar det. Här låter Ovidius ethopoeian utgöra självständiga texter, just som i skolövningen, och till på köpet i en serie. Serien för tanken till den rad av modelltexter som Libanius har gett, liksom troligen retoriklärare före honom. Om Ovidius hade imiterat direkt från tragöederna hade han förmodligen införlivat ethopoeian i längre berättelser, vilket han i stället gör i *Metamorfoser*.

Liksom tragöederna ofta lät en kvinna få huvudrollen i dramerna, har Ovidius låtit kvinnorna spela förstafiol i *Heroides*. Detta behöver inte bero på att Ovidius var särskilt intresserad av kvinnor eller det kvinnliga psyket; förklaringen kan mycket väl ligga i ethopoeians karaktär. Progymnasmata tränade eleverna att sätta sig in i andra människor, och för en tonårspojke torde den största utmaningen ha varit att sätta sig in i en kvinnas tankevärld och bevekelsegrunder.

Skolans progymnasmata fungerade som ett medel för att föra vidare och utveckla den litterära traditionen, att utifrån andras texter och genom bearbetning skapa något eget. På så sätt skapade Ovidius skönlitteratur utifrån skolretorikens idéer om litterär komposition.

Referenser

- Ad Herennium: de ratione dicendi ad C. Herennium* (2005). Översatt av Birger Bergh med förord av Kurt Johannesson. Rhetor.
- Aristoteles (2012). *Retoriken*. Översättning, noter och inledning av Johanna Akujärvi med introduktion av Janne Lindqvist Grinde. Retorikförlaget.
- Brück, Carl (1909). *De Ovidio scholasticarum declamationum imitatore*. Giessen.
- Eriksson, Anders (2002). *Retoriska övningar. Aphthonius' Progymnasmata*. Nya Doxa.
- Euripides (2001). *Cyclops, Alcestis, Medea*. Edited and translated by David Kovacs. Loeb Classical Library. Harvard University Press.
- Jacobson, Howard (1974). *Ovid's Heroides*. Princeton University Press.
- Kennedy, George Alexander (2003). *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*. Translated with Introductions and Notes by George A. Kennedy. Writings from the Greco-Roman World 10. Society of Biblical Literature.
- Kenney, Edward John. "Ovid" i *Encyclopedia Britannica*: http://global.britannica.com/EBchecked/topic/436057/Ovid/5427/Works_2015-01-12.
- Lanham, Richard A. (1974). *The Motives of Eloquence. Literary Rhetoric in the Renaissance*. Yale University Press.
- Ovidius, Publius Naso (1977). *Ovid: in six Volumes with an English Translation by Grant Showerman. 1. Heroides and Amores*, 2nd ed. Loeb Classical Library. Harvard University Press.
- Ovidius, Publius Naso (1977). *Ovid: in six Volumes with an English Translation by Frank Justus Miller. 3. Metamorphoses in two Volumes, Books I-VIII*. Revised by G. P. Goold. Third edition. Loeb Classical Library. Harvard University Press.
- Ovidius, Publius Naso (1984). *Ovid: in six Volumes with an English Translation by Frank Justus Miller. 4. Metamorphoses in two Volumes, Books IX-XV*. Second edition. Revised by G. P. Goold. Loeb Classical Library. Harvard University Press.
- Quintilianus (2001). *The Orator's Education (Institutio Oratori) .2. Books 3-5*. Edited and translated by Donald A. Russell. Loeb Classical Library. Harvard University Press.
- Schiesaro, Alessandro (2002). "Ovid and the professional discourses of scholarship, religion, rhetoric". I: Philip Hardie (red.) *Cambridge Companion to Ovid*. s. 62–75.
- Seneca, Lucius Annaeus (1974). *Declamations: in two Volumes. 1. Controversiae, books 1-6*. Translated by M. Winterbottom. Loeb Classical Library. Heinemann.
- Zeeberg, Peter (1994). *Tycho Brahes "Urania Titani": et digt om Sophie Brahe*. Renæssancestudier. Museum Tusulanum.

Dissoi logoi Logōn technē: argumentationskonsten före retoriken

Dimitrios Iordanoglou & Janne Lindqvist

De första retoriklärarna – det kan vi läsa i nästan vilken retorisk introduktionsbok som helst – var sofisterna. Problemet är bara att vår kunskap om vad de lärde ut är minst sagt begränsad. De flesta uttolkare har varit starkt negativa till deras lärdomar och dessutom finns det i stort sett bara mycket korta fragment bevarade av sofisternas skrifter. Ett undantag är en traktat från ungefär år 400 före vår tideräkning som i nio kapitel diskuterar några av den tidiga grekiska filosofins mest centrala problem: det goda och det onda, sanningen, varat, det skamliga och passande, vilka som bör styra staten, och framförallt: argumentationskonsten. Fragmentet saknar titel, men har blivit känt efter de två ord som inleder det: ”motsatta uppfattningar” – *Dissoi logoi*.

Så brukar det heta. Men strikt taget är *Dissoi logoi* en 1900-talsprodukt. Det glömmes man lätt. Texten härrör förvisso från den klassiska antiken, och den trycktes visserligen år 1570, men i detta första tryck gick texten under namnet *Dialexeis*.⁵⁸ Det var först år 1907, i och med den andra upplagan av Herman Diels *Die Fragmente der Vorsokratiker*, som texten bytte namn och därmed blev *Dissoi logoi* (Diels 1907).

⁵⁸ För en introduktion till texten se Lindqvist 2013. För handskriftsläget och textkonstitueringen, se Robinson 1979:1–33; Classen 2001 och 2004. Till antika verk hänvisas i bibliografin endast i de fall då de citeras i publicerade översättningar. Alla andra översättningar är våra egna.

Den nya titeln gjorde succé. På mindre än ett århundrade – över en natt, *mutatis mutandis* – kom två grekiska ord att nå stjärnstatus som reifierad devis för ett antal olika diskursiva, pedagogiska och epistemologiska strategier och modeller. Med titeln ökad popularitet följde emellertid en viss förvirring om ordens begreppsliga status och om själva begreppsinnehållet, det antika såväl som det moderna. I följande artikel kommer vi att presentera en ny läsning av texten som vi menar dels undviker de mest spekulativa och fantasifulle tolkningarna av texten som ett slags utläggning av en avancerad relativistisk epistemologi, dels visar att texten är betydligt mer komplex och stringent än vissa andra skeptiska läsare hävdar – och rentav spelar en viktig roll i logikens, retorikens och vad vi skulle kunna kalla rationalitetens historia.

I den moderna litteraturen tycks *dissoi logoi* kunna betyda en rad olika saker, inte sällan hos en och samma författare. Så skriver Susan C. Jarratt att "the sophists understood *dissoi logoi* to be a means of discovering a truth rather than the expression of a distance from a separate, single Truth within phenomena" (Jarratt 1991:49). Men Jarratt använder sig också av översättningen "contradictory positions" när hon talar om den tonvikt som sofisterna lade vid *dissoi logoi*, som hon i samma passage parafrazerar eller närmare förklarar som "the anti-foundations of any knowledge" (Jarratt 1991:70). William Grimaldi beskriver *dissoi logoi* som "a methodology generally related to eristics, that is to destructive argument" (Grimaldi 1996:29), och Stephen Gencarella Olbrys tror sig kunna "(re)turn to the Sophistic practice of *dissoi logoi*, a rhetorical and pedagogical strategy of arguing *many* sides of an issue that advances a particular relativism as constitutive of ethical action and a democratic polity" (Olbrys 2006:355). Byron Hawk talar istället om *dissoi logoi* som en "ancient practice of [...] making the weaker argument the stronger" (Hawk 2007:10). Exemplet kunde lätt göras fler.

Denna användning står i bjärt kontrast till de antika källornas. Det finns mycket litet som talar för att adjektivet *dissos* någonsin användes tillnärmelsevis så tekniskt under den klassiska perioden. Det är förvisso sant att *dissos* står som bestämning till substantivet *logos* i både vår text och i ett Euripidesfragment, men *dissos* kunde också stå – stod rentav oftare – som bestämning till helt andra substantiv, som *tyrannos* (härskare), *stratēgos*

(befäl), *gyps* (gam), *knödalon* (best), *leön* (lejon), *iatros* (läkare) och *dorea* (gåva).⁵⁹ Detta glöms nästan regelmässigt i de moderna pedagogier och epistemologier som saluförs under den förment antika förlagan.

Kritiken mot bristande historisering av antika begrepp och praktiker är naturligtvis inte ny, och den härmed förknippade frågan om hur sofistiska texter bör läsas aktualiseras med jämna mellanrum. Under 1990-talet utkämpades en smärre strid mellan två tolkningsriktningar, en historistisk och en teoretisk, som syftade till historisk rekonstruktion respektive teoretisk insikt (se, i tur och ordning, Schiappa 1990:2; Poulakos 1990; Schiappa 1990:3; Schiappa 1991; Consigny 1996; Schiappa 1996). Den historistiska ser som sin främsta uppgift att förstå sofisternas egna idéer och förklara vad dessa betydde i och för antikens olika skeden. Man drar en skarp skiljelinje mellan historisk och anakronistisk tolkning, och varnar för konsekvenserna av att oreflekterat applicera moderna begrepps- och frågeställningsvärldar på det antika materialet.

Med den språkliga vändning som sofisterna ansågs ha förebådat kom den historistiska tolkningens grundläggande antaganden och avgörande syften att ifrågasättas. Inom fält som kommunikationsvetenskapen, retoriken och språkämnen växte nya forskningsinriktningar fram, vars utövare skulle komma att kallas neo- eller nysofister. Enligt nysofisterna var varje läsning en konstruktion, partiell och kontingent. Hellre än en aldrig så kvalificerad gissningslek i fråga om vad sofisterna verkligen sade, och vad det kan ha betytt för en ursprunglig publik, undersökte nysofisterna vad de kan ha sagt, eller rentav vad vi kan få dem att säga – vad de skulle kunna betyda för oss. Vad sofisterna verkligen sade tedde sig här inte bara som en omöjlig fantasi, utan också som ett alltför antikvariskt tolkningsmål, utan tillräcklig samtidsrelevans.

Historiska och teoretiska målsättningar behöver förstås inte stå i motsättning till varandra, men de kolliderar nog så ofta på ett sätt som åter speglar vissa disciplinära spänningar mellan filologi/historia och filosofi/retorik. Dessa spänningar kommer sannolikt att bestå, både globalt och

⁵⁹ I tur och ordning: Aischylos, *Den fjättrade Prometheus*, v. 957; Sofokles, *Filoktetes*, v. 264; Euripides, *Andromache*, v. 75; Euripides, *De skyddssökande*, v. 146; Euripides, *Orestes*, v. 1555; Platon, *Lagarna*, 722b4; Sokrates, *Panegyrikos*, 28. Listan kan göras avsevärt längre.

lokalt, såväl inom traditionen som inom en och samma läsning. Att formulera övergripande kritik mot respektive inriktning är naturligtvis inte svårt. I deras karikerade versioner präglas den historistiska inriktningen av dess övertro på den filologiska kompetensens förmodade neutralitet, medan den teoretiska underskattar begreppsförskjutningar över tid, kulturer och rum. Och just när det gäller tolkningen av *Dissoi logoi* verkar insikterna från den ena sidan sällan nå den andra.

Titlar som ”Teaching the Ancient Technique of ‘dissoi logoi’ to Modern Students” och påståenden som att ”women’s rhetoric often begins in the *dissoi logoi*” skvallrar om att vissa grundläggande historiska insikter tål att återupprepas (Grapsy 2014; Daniell 2006:85). För – med undantag, möjligen, för den senmoderna akademien – ”*dissoi logoi*” tycks aldrig ha varit en metod eller ens en slogan för en relativistisk eller systematisk kritik av platonisk eller aristotelisk värde- och kunskapsobjektivism. Och oavsett kunskapssteoretisk hållning: en epistemologisk grundsyn blir knappast sannare av att den beläggs med hänvisning till något slags auktoritet, även om auktoriteten härstammar från det klassiska Grekland. I någon mån måste *Dissoi logoi* alltså återerövrats från den forskning, som förfar alltför selektivt med välgrundade filologiska omdömen, för att inte säga evidens, och som bortser från den nyansering och problematisering av de egna rönen, som historistiska läsningar ofta innebär.

Men detta räcker inte. Texten måste också befrias från den plats som anvisats av en mer traditionell forskningstradition, som aldrig försökt att ta texten och dess plats i den grekiska argumentationens och proto-logikens historia på allvar. Att häckla texten på lite oklara grunder – man kunde tala om att dessa *Dissoi* – kan närmast beskrivas som en akademisk sport, vars rötter går tillbaka till mannen som döpte texten: Hermann Diels. Diels kallade textens författare ”talentlos” (Diels 1907:635) och det har sedan dess sagts att texten har ”no literary or philosophical merit” (Guthrie 1969:316); den har kallats ”puerile” (Clay 2000:84) och dess argumentation har karaktäriserats som ”painfully inept” (Gibert 2003:84; jfr också Hietanen 2014).

Sådana omdömen frodas i läsningar som är inriktade på att finna felslut i texten, och som mot bakgrund av dessa vill benämna den som filosofisk eller retorisk, och bestämma dess filosofiska eller retoriska värde. Det kan

inte nog understrykas att dessa kategorier, i synnerhet i en så stereotyp och polariserad tappning, förblir meningslösa för ett försök att tolka *Dissoi logoi*. Ordet ”retorik” användes knappt när våra textbitar tillkom (Schiappa 1990:1), och varken ”retoriken” eller ”filosofin” hade ännu blivit avgränsade, autonoma fält (till exempel Schiappa 2003:54–58; Nightingale 1995; Enos 2012; Tell 2011; jämför Polakos 1995:18).⁶⁰ Tvärtom behandlar, rentav föregriper *Dissoi logoi* många av de problem som upptog Sokrates/Platon, Sokrates/Xenofon, Isokrates och många, många andra under 400- och 300-talet f.Kr., särskilt dem som vi kallar sofisterna.

Det är rimligt att fråga sig om inte vårt försök att återerövra texten styrs eller åtminstone åtföljs av en vilja att också återupprätta den. Sådana kors-tåg brukar inte bara vara vanskliga, utan också vila på grumliga kunskapsintressen. Filosofen och filologen Barbara Cassin har dessutom uttryckligen varnat för varje försök att återupprätta sofisterna, i alla fall som filosofi (och *Dissoi logoi* hör tveklöst till vad traditionen har kallat sofistisk) (Cassin 2014:15). För Cassin är sofisterna intressanta just för att de uteslöts från filosofin, inte för att de skall ha verkat i dess periferi. Istället formulerade de en motdiskurs till Parmenides berömda dikt och till platonsk och aristotelisk ontologi, där motsägelselagen upphöjdes till principernas princip. Cassin fokuserar härvidlag på Aristoteles klassiska formuleringar i *Metafysiken Gamma*, och på hur han utmålar alla tidigare grekiska vise (*sofoi*) – Homeros, ja, till och med Herakleitos – som beaktande motsägelselagen; alla utom sofisterna, därav deras filosofiska uteslutning (Cassin 2014:4 et *passim*).

Det ska nu sägas att Cassin talar om sofisterna i allmänhet, ofta om Gorgias i synnerhet, och att hon inte alls skiljer ut *Dissoi logoi*. Men det råder å andra sidan ingen brist på uttolkare som läser *Dissoi logoi* på mycket snarlika sätt. Vi såg det ovan i exemplet Susan Jarratt, och det finns ytterligare exempel: M. L. McPhail menar att ”[t]he *dissoi-logoi* [sic] call into question all of the fundamental assumptions of essential philosophy” (McPhail 1996:118). Likaledes skriver Charles Kimber Pearce att det fjärde kapitlet i texten *Dissoi logoi* ”denies the Aristotelian Law of Non-Contr-

⁶⁰ Tanken att filosofin som avgränsad disciplin är en skapelse av Platon går naturligtvis tillbaka längre än så (se till exempel Jaeger 1954).

diction”, och han talar om metoden *dissoi logoi* som en ”both/and logic” (Pearce 1994:7 resp. 16). Här måste man återigen invända att det *textuella* stödet för sådana tolkningar är oerhört svagt, och vi ska i det följande argumentera för en rad motsatta uppfattningar: för att texten helt föregår och delvis rymmer vad som senare skall bli dialektik, retorik, analytik, och faktiskt metafysik; att den långt ifrån att motsätta sig motsägelselagen tvärtom ger eko åt tidigare och föregriper senare formuleringar av densamma.⁶¹ Men för att kunna uppnå en ny förståelse för och av *Dissoi logoi* måste också vi börja om från början.

Texten: en kort presentation

De nio fragmenterade kapitel som kallas *Dissoi logoi* handlar om en mångfald ämnen: det goda och onda; det passande och skamliga; det rätta och orätta; det sanna och osanna; varat; frågan om man blir en bättre människa av att studera; tillsättningen av offentliga ämbeten; argumentationskonsten; minneskonsten: en veritabel *Absolute Music* över några av 400-talets typiska diskussionsämnen.

De inledande kapitlen har en säregen dispositionell struktur: Författaren nämner först ett motsatspar (som gott och ont), påpekar att det finns motsatta uppfattningar (*dissoi logoi*) om dem, och argumenterar sedan i jagform för att dessa motsatser egentligen är identiska. Därefter byter författaren ställningstagande och börjar istället argumentera för att de är skilda saker. Därefter avslutas diskussionen i ett slags *apori*, utan att författaren drar några slutsatser. I det första kapitlets inledning hävdas det således att det goda och det onda egentligen är ”samma sak”; sjukdom är ond för den sjuke, men god för läkaren som tjänar sitt levebröd på den. Det är en relativistisk ståndpunkt i elementär mening; vi kan med Thomas Robinson kalla det för en ”identitetstes” (Robinson 1979:73). Därefter presenteras ståndpunkten att det goda är motsatt det onda, att gott och ont alltså *skiljer* sig från varandra. Vi kan kalla det en ”differenstes” (Robinson

⁶¹ Man kan möjligen betrakta tolkningar som velat tona ned den förmodade relativismen i *Dissoi logoi* som avlägsna föregångare till de läsningar som företas här; se (särskilt) Bett 1989 samt Becker & Scholz 2004:113–142.

1979:59). Därefter tar diskussionen slut. Den övergripande strukturen, att argumenten för två motsatta teser presenteras efter varandra utan explicit slutsats, kommer vi att kalla för en ”dissologisk struktur”. Men termen dissologisk används då rent deskriptivt, utan anspråk på att den skulle vara en särskild metod med ett speciellt syfte, eller en teknik med specifika epistemologiska eller ontologiska anspråk.

Det är endast de första fyra kapitlen som har en strikt dissologisk struktur i ovannämnda bemärkelse. Det nionde kapitlet, som behandlar minneskonsten, ger bara en uppsättning tips för utantillinläring – vi känner igen dem från mängder av senare retorikhandböcker – och det är ingen ”fråga” som diskuteras alls. Inte heller kapitel åtta, som behandlar argumentationskonsten, har en dissologisk struktur: författaren lägger bara fram sin uppfattning och argumenten för den.

Kapitel sex och sju presenterar visserligen två motsatta teser vardera, men redan den första meningen i respektive kapitel gör klart att den första av dem måste tillbakavisas.⁶² Även i kapitel fem tycks sympatierna, som vi ska se senare, ligga på den tes som framförs sist. Det är sålunda endast de fyra första av textens nio kapitel som är dissologiska i egentlig mening. Sammantaget skulle man kunna säga att *Dissoi logoi* inte är en särskilt ”dissologisk” text – inte ens i vår deskriptiva mening av termen.

Dissoi logoi som *logŏn technĒ*

Möjligen är det samma grundläggande fakta som ligger både de kategoriska avfärdandena och de mer eller mindre fantasifulla approprieringarna av texten som anti-foundationalismens urtext: Den dissologiska strukturen i de inledande kapitlen gör det svårt att avgöra vilken av teserna (om nå-

62 ”Det framförs en viss ståndpunkt, som varken är sann eller ny, nämligen att man varken kan undervisa eller undervisas i vishet och förträfflighet.” (*DL* 6.1) ”Några av dem som debatterar i det offentliga hävdar att ämbeten borde tillsättas genom lottning, men det är inte någon vidare bra åsikt.” (7.1). Det inledande argumentet i dessa kapitel framförs i tredje person medan det andra argumentet framförs i jagform (6.7 respektive 7.5). För en nyanserad diskussion om detta se Robinson 1979:78–79 och Robinson 2010:78–90. Becker och Scholz menar att fler kapitel ursprungligen kan ha haft en liknande antitetisk struktur (2004:138).

gon) som textens författare ställer sig bakom (Lindqvist 2013:40–43). De flesta ämnen som behandlas i *Dissoi logoi* avhandlas dessutom, för att uttrycka det mildt, ganska översiktligt. Detta öppnar för båda de typiska textreaktionerna som vi tecknat här ovan: både för att texten anförts som auktoritet för i stort sett vilket epistemologiskt ställningstagande som helst och för att andra läsare alltså baxnar över vad de uppfattar som ytligheter och rena fallasier. Det är i och för sig kanske inte alldeles förvånande: det är inte var och en förunnat att lösa filosofins problem motsägelsefritt och djupsinnigt på en handfull sidor. Men ovanstående genomgång visar dessutom att ryktet om textens ”dissologiska” innehåll i varje fall måste beskrivas som överdrivet.

Redan en ganska snabb läsning visar dock att texten kanske inte primärt reser anspråk på att lösa de problem som behandlas i de enskilda kapitlen. Syftet tycks vara ett annat. ”Motsatta uppfattningar framförs...” Ungefär så inleds vart och ett av textens första fyra kapitel (ursprungligen kanske dess första fem). Sedan listas utgångspunkter eller premisser som *brukar* användas för att stödja dessa uppfattningar. De tycks alltså handla om hur argumentationer i dessa ämnen brukar se ut snarare än om ämnena i sig själva. Skillnaden är viktig eftersom det antyder att de fem kapitlen i en mening alltså har *samma* tema, snarare än fem skilda: argumentationskonsten. Temat är än mer explicit i de fyra följande kapitlen, som ger olika metaperspektiv på läran om argumentation: Kapitel sex till åtta behandlar i vilken mån studier kan frambringa bättre människor, hur ämbeten bäst bör tillsättas och argumentationskonsten som sådan. Det avslutande kapitlet anlägger ytterligare ett perspektiv och beskriver vilka tekniker som finns för att lära sig utantill. *Dissoi logoi* handlar alltså, lite förenklat, snarare om *konsten att diskutera* problemen än om problemen själva.

En sådan tolkning kan ganska lätt inordnas i det etablerade forskningsläget; den mest välkända aspekten av sofisternas tänkande är antagligen just deras upptagenhet vid talekonsten (Lindqvist 2013:25). Men ofta lyfts deras talekonst då fram som ett slags exempel på en retorik med epistemologiska anspråk, som en ”s sofistisk retorik” i John Poulakos mening (Poulakos 1999). Vi vill dock, i varje fall preliminärt, sätta en parentes kring textens eventuella epistemologiska eller ontologiska ställningstaganden, och fokusera på dess intresse för argumentationskonsten som konst: på

frågan om *hur* en argumentation utförs, snarare än på frågan om *vad* argumentationen mynnar ut i.

Naturligtvis kan vi inte fullständigt separera dessa aspekter: att beskriva argument för och emot en viss uppfattning innebär att själva problemet beskrivs – och när det gäller *Dissoi logoi* går det till och med att argumentera för att texten reser anspråk på att argumentationskonsten är vägen till kunskap. Men samtidigt är det självklart att vi läser texten annorlunda om vi förväntar oss en beskrivning av den generella konsten att argumentera snarare än djupa diskussioner om nio av filosofins svårare problem.

Vi föreslår att texten kan delas upp i tre huvuddelar: Den första består av kapitel 1-5 och listar utgångspunkter för argumentationer i ett antal olika ämnen (gott och ont; passande och skamligt; rätt och fel; sant och falskt; varat och icke-varat), den andra delen som består av kapitel 6-8 handlar om argumentationskonstens betydelse i stadsstaten (huruvida studier verkligen kan göra studenten till en bättre människa, hur politiska ämbeten bör tillsättas samt vilka slags kunskaper argumentationskonsten egentligen ger). Den tredje delen, som bara består av det fragmenterade nionde kapitlet, handlar om minneskonsten. Samtliga delar kan ses som väsentliga för argumentationskonsten uppfattad i vid bemärkelse. Argumentationskonsten skulle då vara förmågan att ”tala riktigt om allt”, som det står i textens åttonde kapitel.

Logōn technē: förmågan att ”tala riktigt om allt”

I textens åttonde kapitel diskuteras frågan om vad argumentationskonsten egentligen är. Kapitlet inleds med ett påstående om konstens generella karaktär:

Det hör <till samme> man och samma yrkeskonst, anser jag, att kunna diskutera kort och koncist, och veta sanningen om sakförhållandena, och processa på rätt sätt, och kunna tala offentligt, och kunna argumentationskonsten, och undervisa om alltings natur, hur det förhåller sig och hur det uppstod.

Den konst som beskrivs är alltså gemensam för en mängd olika typer av argumentationer: processer, undervisning, koncis diskussion och så vidare. De generella anspråken är typiska för sofisternas argumentationskonst. Det var först senare författare som upprättade distinktioner mellan olika typer av diskussionskonst (Schiappa 1990:2).⁶³ Vi minns hur Platon skiljer mellan förmågan att hålla långa utläggningar och att ge korta och koncisa svar (Platon *Protagoras*:329b; se Kerferd 1981:32). Aristoteles hävdar å sin sida att både retorik och dialektik ”handlar om sådant som på sätt och vis är allmängods, som alla känner till och som inte hör till någon separat vetenskap”, men att dessa konster ändå *skiljer* sig på centrala punkter. Dessutom påpekar han emfatiskt att ”vetenskaplig framställning är undervisning, och den kan omöjlig användas här [inom retoriken]” (Arist. *Rhet* 1.1.12, 1355a). Platon och Aristoteles ser skillnader där vår anonyme författare ser identitet; i *Dissoi logoi* är alla dessa förmågor uttryckligen ”samma yrkeskonst”.

Efter påståendet om konstens generella karaktär följer en diskussion om dess förhållande till kunskap: ”Den som kan argumentationskonsten kommer dessutom kunna tala riktigt om allt. För den som ämnar tala riktigt måste tala om det som han har kunskap om. Följaktligen kommer han ha kunskap om allt” (*DL* 8.3–4). Resonemang har drag av cirkelresonemang. Men problemet blir kanske mindre om vi inte tolkar denna typ av resonemang som argumentationer utan som definitioner.⁶⁴ Vad *Dissoi logoi* i så fall gör i den citerade passagen är att den stipulerar vad en sann argumentationskonst måste vara, och vilka kunskaper den förutsätter.⁶⁵

Resten av kapitel åtta består i att dessa generella påståenden konkretise-

63 Schiappas tolkning har dock ifrågasatts av Poulakos 1990.

64 Så kan likartade passager i andra samtida texter rentav framställas som särskilt högstående, exempelvis när Aristoteles i *Nikomachiska etiken* definierar dygden *megalopsychos* (stolthet eller storsinhet) som en som innefattar och förutsätter alla andra dygder (Arist. *EN* 1123b), en passage som Robert Sokolowski kommenterat så: ”Aristotle’s treatment of pride is a highpoint in the text of the *Nicomachean Ethics*, because it presupposes the other virtues and brings them to completion.” Sokolowski 200:356 (vår kursiv).

65 Sofisternas påstådda – och ofta skandaliserade – allvetarpretentioner skiljer sig inte väsentligen från de anspråk som många studenter i logik eller argumentationsteori matas med; jämför, t.ex. Talbot 2009: “[...] the thing about philosophy is, because it’s content neutral, logic, the methodology we use, it doesn’t matter in what area you use logic, [...]”.

ras och exemplifieras. Här påpekas exempelvis att den ”som kan processa måste ha riktig kunskap om det rätta, för om detta handlar alla rättstvister” (DL 8.9), att den ”som kan musikens regler” också ”kan musik” och omvänt (8.11), samt att för ”den som vet sanningen om sakförhållandena, är det lätt att argumentera, han kan allt” (8.12).

Vi befinner oss uppenbarligen på en plats innan vissa skillnader är etablerade. Nej, det är ett allt för starkt påstående: Vi befinner oss innan vissa skillnader begreppsliggjorts. Den konst som beskrivs i *Dissoi logoi* innefattar de andra, som skulle utmejslas alldeles snart eller rentav samtidigt som *Dissoi logoi* skrevs. Men samtidigt används faktiskt en pluralisform för dem: Den ”som ämnar tala riktigt [...] kan alla argumentationskonster” (8.4–5), står det. Ännu viktigare är att textens själva struktur kan förbindas med ett slags uppdelning i skilda typer av argumentationskonster, en uppdelning som på många sätt är analog med den uppdelning i tre ”separate but related methodologies for knowing and persuading” som James McBurney i en mycket inflytelserik artikel har urskilt hos Aristoteles (McBurney 1936:62):

Scientific demonstration is developed in the *Prior* and *Posterior Analytics*, as the method of discovering and demonstrating truth; dialectics is explained in the *Topics* as a method of discovering what is propable truth through special forms of dialogue; and rhetoric is understood as the method of discovering what are the available means of persuasion.

På många sätt är det, som vi ska se, möjligt att hävda att de tre eller fyra första kapitlen i *Dissoi logoi* motsvarar retoriken, och kapitel fyra och fem motsvarar analytiken och dialektiken (jämför McComiskey 1996:198).

Dissoi logoi som retorik

De tre första kapitlen behandlar i tur och ordning ”det goda och det onda”, ”det passande och skamliga” samt ”det rätta och det orätta” och följer alla den grundläggande dissologiska struktur som beskrevs här ovan. Huvudproblemen i vart och ett av kapitlen motsvarar de mål (*telos*) som hör till var och en av de tre retoriska genrer (*genos*) som Aristoteles skulle urskilja

– och behandla i exakt samma ordning – i *Retoriken*: rådgivande tal, juridiska tal och uppvisningstal (Arist. *Rhet.* 1.3.5, 1358b):

Rådgivarens mål är det fördelaktiga och det skadliga (den som tillråder råder till det som han uppfattar som det bättre, och den som avråder avråder från det som han uppfattar som det sämre). Annat – rätt eller orätt, ädelt eller skamligt – inkluderar han som stöd för dessa mål. De processandes mål är det rätta och orätta. Även de inkluderar annat som stöd för dessa mål. De lovtalandes och de klandrandes mål är det ädla respektive det skamliga. Även de förbinder annat med detta.

Själva terminologin skiljer sig något från *Dissoi logoi*, i och med att den första genrens mål sägs vara ”det fördelaktiga och det skadliga”, men på de flesta andra ställen är det just ”det goda och det onda” som används även i *Retoriken*.⁶⁶ Större delen av *Retorikens* första bok ägnas åt att räkna upp de utgångspunkter som kan användas för att argumentera i vart och ett av dessa tre ämnen. Det är alltså samma sak som *Dissoi logoi* gör i kapitel ett till tre – i samma ordning.⁶⁷

Likheterna mellan Aristoteles uppräknningar och de vi finner i *Dissoi logoi* är ibland påfallande, men här finns också viktiga skillnader. Vi ska se närmare på hur uppräknningen ser ut i det första kapitlet i *Dissoi logoi*, och låta detta representera de generella strukturella skillnaderna mellan alla de tre första kapitlen och *Retoriken*: Först beskriver identitetstesens hur det är möjligt att argumentera för att olika saker är både goda och onda, exempelvis att ”[j]ordbruk med god spannmålsproduktion är bra för jordbrukarna, men dåligt för köpmännen. Och att handels skepp kolliderar eller förstörs är dåligt för skeppsredaren, men bra för båtbyggarna” (1.4). Uppräknningen är till synes osorterad och utan begriplig struktur. Här behandlas i tur och ordning mat, dryck, sex, hälsa, döden, spannmålsproduktion, handels skepp som går under, trasiga verktyg, trasigt lergods och trasiga skor, idrottssegrar, krig och erövring. Allt detta är alltså gott ur ett perspek-

⁶⁶ Exempelvis i Arist. *Rhet.* 1.3.9, 1359a och den avgörande 1.4.1, 1359a (där han inleder hela diskussionen om just gott och ont).

⁶⁷ Jämför Cleary 2013, s. 28–35, som dessutom menar att de fjärde, femte och sjunde kapitlen i *Dissoi logoi* består av sådana utgångspunkter.

tiv, men ont ur ett annat. Därefter framförs argument för att ett antal saker bara kan vara antingen goda eller onda, nämligen det att man gör något gott för sina föräldrar eller släktingar, att man gör något ont mot sina fiender, samt Storkonungens och tiggarnas respektive tillstånd. Kritiken mot *Dissoi logoi* har bland annat tagit sin utgångspunkt i att differensesen egentligen inte svarar på identitetesen. Påpekandet är som synes trivialt korrekt; de två teserna behandlar skilda typer av frågor helt och hållet. Men om uppräknigen syftar till att demonstrera möjliga utgångspunkter för argumentationer om det goda och det onda så är påpekandet inte bara trivialt, utan irrelevant: de två teserna är inte avsedda att svara mot varandra på det sättet.

En jämförelse med Aristoteles framställning av rådgivande tal är belysande. De avhandlas i den första bokens kapitel 4–8. Först behandlar han frågan om vilka slags ämnen som rådgivaren ger råd om (Arist. *Rhet.* 1.4, 1359a–1360b). Därefter presenteras möjliga utgångspunkter för rådgivning: vad som är gott och ont för skilda typer av människor (1.5, 1360b–1362a) vad som är gott och ont i allmänhet (1.6, 1362a–1363b), vad som är gott och ont i jämförelse med annat (1.7, 1363b), samt vad som är gott och ont i skilda statsskick (1.8, 1365b–1366a).

Ämnena för rådgivande tal är enligt det inledande resonemanget fem till antalet: ”finanser, krig och fred, och, vidare, landets försvar, import och export, och lagstiftning” (Arist. *Rhet.* 1.4.7, 1359b). Men det centrala för vår del är att dessa ämnen urskiljs på basis av att de är föremål för diskussion (1.4.1–3, 1359a–b):

Först måste vi bestämma vad för slags gott eller ont rådgivaren ger råd om, eftersom han inte ger råd om allt utan om det som kan ske eller inte kan ske. Rådgivning är omöjlig om det som nödvändigtvis är eller kommer att vara eller som omöjlig är eller sker. Inte heller är rådgivning möjlig om allt som kan ske. Bland det som kan ske och inte ske finns somligt gott som uppstår av naturen eller av slumpen om vilket rådgivning inte lönar sig. Utan det är uppenbart om vad man kan rådgöra. Detta är sådant som vi människor naturligen bestämmer över och vars första tillkomst beror på oss. Vi brukar föra undersökningen så långt fram att vi upptäcker om det är möjligt eller omöjligt för oss att göra det.

Själva poängen – att rådgivande tal endast behandlar sådana frågor som ”kan ske eller inte kan ske” – känner vi igen från många andra ställen i texten. Retoriken handlar ju generellt om sådant som ”kan vara på andra sätt”.⁶⁸ I *Dissoi logoi* finns inga explicita reflektioner av det slaget, men i praktiken behandlas som vi har sett två typer av frågor i vart och ett av de dissologiska kapitlen: först sådana som kan vara på ”andra sätt”, och därefter sådana som endast kan vara på ett sätt.

Därefter skiljer Aristoteles mellan olika typer av ”källor” (Arist. *Rhet.* 1.7.41, 1365b) som kan användas i rådgivande tal (sådana som gäller för enskilda och kollektiv, sådana som gäller generellt och av nödvändighet, sådana som gäller i relation till annat respektive sådana som gäller i de skilda statskicken). Uppdelningen kan förefalla entydig och klar, men i praktiken finns här många upprepningar. Dygd diskuteras exempelvis både i avsnittet om vad som är gott för enskilda och kollektiv (Arist. *Rhet.* 1.5.4, 1360b), avsnittet om vad som är gott av nödvändighet (1.6.6, 1362b) och avsnittet om vad som är gott i jämförelse med annat (1.7.16, 1364a). Sammantaget skulle en lista över utgångspunkterna i varje fall kunna innefatta följande: ädel börd, många vänner, hedervärda vänner, rikedom, goda barn, många barn och en god ålderdom, kroppsliga dygder (till exempel hälsa, skönhet, kraft, storlek och tävlingsförmåga), anseende, ära, framgång och dygd (eller också dess delar: förnuft, mod, måttfullhet, rättvisa), välbehag, talförmåga och handlingsförmåga, gott sinnelag, minne, läroaktighet, kvickhet, vetenskaper och konster, att leva (det vill säga att inte vara död), rättvisa, det vars motsats är ont, det vars motsats är fördelaktigt för fienden, det som är lätt att göra. Säkert går listan att förlänga, men ovanstående är alltså i varje fall sådana källor för det onda och det goda som uttryckligen nämns minst en gång i kapitel 5–8. Den generella metoden är som synes en annan än den som präglar *Dissoi logoi*: Aristoteles skiljer mellan de diskutabla ämnena och de utgångspunkter som kan användas i diskussionerna. *Dissoi logoi* består av en uppräknings av argument och diskutabla ämnen sorterat och i kombination. Samtidigt är det inte svårt att

⁶⁸ I kapitel två påpekas exempelvis att de ”premissor som de retoriska syllogismerna utgår från är sällan ovedersägliga” utan det mesta som de ”har att göra med kan vara på andra sätt också” (Arist. *Rhet.* 1.2.14, 1357a).

se att texterna kan sägas svara mot samma ursprungliga problem: vilka utgångspunkter kan användas för att diskutera det goda och det onda? Nedanstående uppställning demonstrerar både likheterna och skillnaderna mellan de två texterna:

Som sagt: skillnaderna är uppenbara, men att det finns djupa likheter är också tydligt. Huvuddelen av det goda och onda som är ”samma sak” i *Dissoi logoi* har i vid mening något slags motsvarighet bland de ämnen som enligt *Retoriken* har det goda och det onda som mål och ”som kan ske eller inte kan ske” (Arist. *Rhet* 1.4.1–3, 1359a–b) eller bland de källor som kan tas som utgångspunkter i diskussioner om dessa ämnen. Därmed kan argumenten i *Dissoi logoi* jämföras med vad som hos Aristoteles, Cicero, Quintilianus och rader av senare retoriker skulle komma att kallas för *topoi* (sing. *topos*) eller på latin *loci* (singularis *locus*) – alltså de ”platser” där ta-

Dissoi logoi,
kapitel 1

• Sådant som kan vara både gott och ont:

- mat,
- dryck
- sex
- hälsa
- döden
- spannmålsproduktion
- handelskepp som går under
- trasiga verktyg
- trasigt lergods
- trasiga skor
- idrottssegrar
- krig
- erövring

• Sådant som endast är gott eller ont:

- att göra gott mot sina föräldrar
- att göra gott mot sina släktingar
- att göra ont mot sina fiender
- Storkonungens tillstånd
- tiggarnas tillstånd

Aristoteles *Retoriken*,
bok 1, kapitel 4-8

• Ämnen som är föremål för rådgivning (och alltså kan vara på bägge sätten):

- finanser
- krig och fred
- landets försvar
- import och export
- lagstiftning

• Källor för argument i rådgivning:

- ädel börd
- många hedervärda vänner
- rikedom
- många goda barn
- en god ålderdom
- kroppsliga dygder (hälsa, tävlingsförmåga med mera)
- anseende
- ära
- framgång
- karaktärsdygderna
- välbehag
- gott sinnelag (minne, läraktighet, kvickhet etc.)
- vetenskaper och konst
- att leva
- rättvisa
- det vars motsats är ont
- det vars motsats är fördelaktigt för fienden
- det som är lätt att göra

laren kunde hämta sina argument.⁶⁹ En genomgående insikt i närmast all klassisk retorisk teori är att argumentationer måste ta sin utgångspunkt i sådana föreställningar som publiken *håller* för sanna – inte i det som *verkligen* är sant. Aristoteles talar om sådana uppfattningar som *ta endoxa*, alltså sådant som alla, de flesta, de främsta eller de flesta av de främsta håller för sant (Arist. *Rhet.* 1.1.11, 1355a och 1.2.11–14, 1356b–1357a). Att *Dissoi logoi* utgår från just sådana utgångspunkter utsägs redan i dess allra första mening: De ståndpunkter som framförs i dess inledande kapitel – exempelvis om det goda och det onda – är just sådana som ”framförs av de intellektuella i Hellas”. Den italienske filosofihistorikern Mario Untersteiner har också framhållit – visserligen utan att nämna just *Dissoi logoi* i sammanhanget – att *koinoi topoi* (allmänna topiker eller allmänplatser) ofta var antitetiskt strukturerade så att de erbjöd argument för att tala både för och emot en given tes (Untersteiner 1954:29). De motsatta uppfattningar som *Dissoi logoi* laborerar med skulle alltså kunna tolkas just som sådana allmänna topiker.

Utrymmet tillåter inte en noggrann studie av parallellerna mellan de två följande kapitlen i *Dissoi logoi* och de två övriga retoriska genrererna i Aristoteles *Retoriken*. Men att sådana finns torde vara tydligt redan av att de, som vi har sett ovan, behandlar samma huvudteman. De strukturella likheterna – och skillnaderna – tycks också vara av samma slag som de vi uppmärksammat här ovan: de följande kapitlen i *Dissoi logoi* har samma struktur som det första, och uppräknningen av källorna för argument i de två övriga genrererna i *Retoriken* har en likartad struktur som för den första.

De två viktigaste skillnaderna mellan *Dissoi logoi* och Aristoteles *Retoriken* är således strukturella. Aristoteles upprättar för det första en distinktion mellan de ämnen som rådgivaren kan tala om och de utgångspunkter

69 Kerferd gör en analog tolkning av vissa andra sofistiska texter och hävdar exempelvis att Protagoras *Antilogiai* och *Antilogikoi* kan ses som samlingar av antitetiska loci communes eller ”commonplaces” (Kerferd 1981:33–34). En kortfattad introduktion till topikerna hos Aristoteles finns i Lindqvist Grinde 2012:52–56. En svenskspråkig presentation av toposlärans framväxt i Grekland finns i Wolrath Söderberg 2012:27–66. Wolrath Söderberg hävdar också att ett topiskt tänkande ligger till grund för framställningen om minneskonsten i det nionde kapitlet i *Dissoi Logoi* (38), dock utan att nämna de inledande antitetiska kapitlen i sammanhanget.

som argumentationerna kan ta som utgångspunkt – vilka dessutom behandlas en typ i taget – medan *Dissoi logoi* till synes oordnat räknar upp ett antal exempelargumentationer. För det andra begränsar Aristoteles uttryckligen framställningen till att endast behandla sådana ämnen som kan vara på annat sätt, medan *Dissoi logoi* visserligen dispositionellt antyder en distinktion mellan sådant som kan vara på bägge sätten och sådant som bara kan vara på ett sätt, men alltså tar upp ämnen av båda slagen som om de hörde till ”samma yrkeskonst”. Där Aristoteles ser skillnader ser *Dissoi logoi* identitet. Därför är det inte heller förvånande att det följande kapitlet i *Dissoi logoi* behandlar ett tema som Aristoteles hänförde till andra, ”bättre” konster än retoriken: det sanna och det osanna.

Dissoi logoi som dialektik och analytik

Frågan om det sanna och det osanna hörde enligt Aristoteles inte till retoriken utan till dialektiken, och däri ligger därmed en av de viktigare distinktionerna mellan dessa två konster:⁷⁰ Visserligen handlar både retorik och dialektik om att ”dra slutsatser om motsatser”, men medan retoriken handlar om att uppfatta det som kan vara övertygande behandlar dialektiken ”sanningen och det som av naturen är bättre” (Aristoteles *Retoriken* I.I.12; 1355a), eller som det formuleras i hans text om dialektiken, *Topikerna*: ”att välja något eller inte eller [...] sanning och kunskap” (Aristoteles *Topikerna* I.II, 104b).

I *Dissoi logoi* görs ingen sådan skillnad: här handlar det oavsett ”argumentens ämne” alltså uttryckligen om ”samma yrkeskonst”: skillnaden mellan retorik och dialektik är ännu inte etablerad. De ämnen som Aristoteles skulle räkna till retoriken – det goda och onda, det passande och skamliga och det rätta och orätta – behandlas i de tre första kapitlen

⁷⁰ Det betyder inte att vi uppfattar den aristoteliska distinktionen (så som den upprättas i just denna passage) som den ”korrekta” eller ens den historiskt sett mest inflytelserika. Senare retoriker skulle exempelvis snarare dra skiljelinjen så att dialektiken behandlade det generella, *thesis*, medan retoriken behandlade det enkilda, *hypothesis*, (Leff 2002:53–63). Den aristoteliska distinktionen kan också, som framgår av nyssnämnda artikel, tolkas på andra sätt än som ovan.

av *Dissoi logoi*, medan det ämne som enligt Aristoteles hörde till dialektiken – ”sant och osant” – framförallt avhandlas i det fjärde kapitlet.

Vi menar nu inte att det fjärde kapitlet motsvarar Aristoteles dialektik på punkt efter punkt: vissa av de ämnen som Aristoteles tar upp i *Topikerna* behandlas på andra ställen i *Dissoi logoi*, och ett av de mest genomförda exemplen i kapitel fyra utgörs av ett (påkittat) rättegångsfall – alltså något som Aristoteles snarare skulle räkna till en av de retoriska genrerna. Vår poäng – och den är tillräckligt intressant i sig själv – är att *Dissoi logoi* även behandlar vad Aristoteles skulle kalla för dialektiska problem. Dessa koncentreras till textens fjärde kapitel.

En likartad poäng kan göras om textens femte kapitel. Det saknar, till skillnad från de fyra föregående, rubrik, men handlar framförallt om ”tingen, huruvida och på vilket sätt de är eller inte är”. Här behandlas problem som hos senare tänkare skulle föras till skilda kunskapsdiscipliner. Vissa av resonemangen syftar till att presentera olika typer av mer generella argumentationstekniker som skulle kunna jämföras med sådana allmänna *topoi* som presenteras i Aristoteles *Topiken* och i den andra boken av *Retoriken* (Lindqvist 2013:52–53). Men kapitlets huvudtema är alltså snarast olika betydelser av verbet *einai* – alltså ”att vara”. Frågan om vad som kan prediceras om något (alltså vad vi kan säga om något annat) spelar en huvudroll i flera av Aristoteles logiska skrifter: *Analytikerna*, *Topiken*, *Om sofistiska vederläggningar* och inte minst *Kategorierna*. Dessa delar av det femte kapitlet motsvarar således snarast de av Aristoteles skrifter som behandlar olika typer av grundläggande, primära och sanna påståenden som kan göras om verkligheten – och inte minst frågan om hur sådana påståenden kan upprättas. Men inte bara det: Här närmar vi oss framförallt vad som kallats för ”the central topic in Greek philosophy from Parmenides to Aristotle” (Kahn 2009:1); alltså det ontologiska problemet, frågan om varat. Det betyder att kapitlet skulle kunna tolkas som (proto-)ontologiskt och tematiskt jämföras med Aristoteles *Metafysik*.

Dissoi logoi som (onto-)logiko-metafysik

Vi kan inte vara helt säkra på hur det femte kapitlet egentligen började. Här saknas både titel och de tidigare kapitlens karaktäristiska jingel – *dissoi logoi* – men den övergripande strukturen är väsentligen densamma. Vi erbjuds en identitetstes, här i två delar, av vilka den första hävdar att människor som besitter konträra egenskaper kan göra och säga samma saker, medan den andra säger att samma sak eller person kan besitta konträra egenskaper. I den version som nått oss inleds alltså kapitlet direkt med själva identitetssatsen: ”De vansinniga och de förnuftiga och de visa och de okunniga både säger och gör samma saker” (*DL* 5.1).

Varför väljer texten att konfrontera oss just med de vansinniga och förnuftiga och de visa och okunniga av alla till buds stående motsatspar? En möjlighet är förstås att visdom/okunnighet uppfattades som tematiskt passande i en text som på ett eller annat (och förmodligen flera) sätt har med utbildning att göra. Men hur passar då vansinne/förnuft in i bilden, och hur förhåller sig de två motsatsparen till varandra? Frågorna kan tyckas långsökta, men vi kommer faktiskt att tvingas ställa dem, eftersom förnuft och okunskap snart nog försvinner ur ekvationen, och bara vansinnet och visdomen blir kvar.

Vansinne och visdom skulle komma att bli ett celebert par i den antika filosofin. De spelar huvudrollen i den så kallade fjärde stoiska paradoxen, enligt vilken de som inte är visa inte bara är o-visa eller dumma utan vansinniga. Om vi får tro Cicero hade stoikerna plockat upp tanken från Sokrates (Cicero, *Samtal i Tusculum*, 3.10–11).

Helt visst intresserar sig både Platons och Xenofons Sokrates för vansinnet och de vansinniga (se vidare Voigt 2013). De mest kända utläggningarna återfinns i *Faidros*, *Staten* och *Ion*, men ämnet dyker också upp i andra dialoger. I *Timaios*, till exempel, får Sokrates höra att alla själssjukdomar är oförnuft, och att det av oförnuftet finns två sorter: vansinne och okunnighet. Den som är vansinnig kan varken se eller höra rätt, och är ”ur stånd att resonera förnuftigt” (Platon, *Timaios*, 86b–c; se vidare Sassi 2013). Vad innebär det? Hur känner man igen en vansinnig människa, och vore det möjligt att bestämma några av de uttryck som hennes oförmåga att reso-

nera förnuftigt kan ta sig? Vi får en fingervisning i Xenofons *Memorabilia* (1.1.13) där det återberättas hur Sokrates påvisade att de som ägnade sig åt naturfilosofisk spekulatio n var vansinniga:

Han häpnade över att det inte föreföll dem uppenbart att människan inte kan nå kunskap om sådana ting, eftersom inte ens de mest självsäkra talarna i ämnet höll med om varandras åsikter, utan förhöll sig till varandra som vansinniga människor. För bland de vansinniga finns vissa som inte fruktar faror, medan andra fruktar det ofarliga, vissa kan säga och göra vad som helst offentligt utan att skämmas, medan andra inte kan vistas bland människor, vissa håller varken tempel, altare eller någon annan klenod för heligt, medan andra dyrkar vanliga stenar och träbitar och vilda djur. På samma sätt är det bland dem som grubblar om alltets natur: vissa tror nämligen att det varande är ett enda, medan andra tror att det är oändligt i antal; vissa tror att allt är i rörelse, medan andra att inget någonsin kan sättas i rörelse; vissa att allt föds och dör, andra att inget någonsin kan uppstå eller förgås.

Två saker står ut i denna karaktärisering av naturfilosoferna som vansinniga: de försöker sig på det omöjliga och de intar motsägelsefulla ståndpunkter (se också *Memorabilia* 3.9.6.). Associationen mellan vansinne och motsägelse är förvisso lös, men också omiskännlig, och den ger oss en ingång till den vidare uttolkningen av identitetstesens öde.

I det femte kapitlets sjätte avsnitt presenteras så den motsatta uppfattningen, den förmodade vederläggningen av tesen om att vansinniga och förnuftiga och visa och okunniga både säger och gör samma saker. Vi är som sagt förberedda på denna struktur, men något har likväl hänt i förhållande till de fyra tidigare kapitlen. Där mottesen tidigare inletts med neutrala uttryck som ”en annan uppfattning” (*DL* 1.11), ”det hävdas också” (2.21), ”mot detta framförs en motsatt uppfattning” (3.13) och ”men det hävdas också” (4.6) går texten här i uttalad polemik: ”De som hävdar detta, att de vansinniga och de visa och de okunniga gör och säger samma saker, och allt annat som följer ur resonemanget, de har inte rätt” (5.6). Översättningen gör inte grekiskan rättvisa här. I frasen ”de har inte rätt”, *ouk orthōs legonti*, som också kunde översättas ”de säger inte rätt” eller ”de resonerar inte på ett korrekt sätt”, förtjänar ordet ”rätt”, *orthōs*, att särskilt

kommenteras, inte bara eller ens främst för att det är samma ord som Platon använde i *Timaios* i den ovan citerade passagen, där det sades att galningar varken ser eller hör rätt. Adjektivet *orthos*, ”rak”, ”riktig”, ”korrekt”, var faktiskt mer tekniskt än vad svenskans ”rätt” implicerar, ännu hos Platon. Det var vanligt förekommande i kombinationer som *onomatōn orthotēs* och *orthoepēia* som samlingsnamn för intellektuella verksamheter inom områden som vi idag skulle kalla grammatik, semantik, semiotik och logik. *Orthos* kunde användas om allt ifrån det enskilda språkljudet, till det enskilda ordet, och ända till den hela frasen i undersökningar om sådana saker som korrekt uttal och böjning, korrekt språkbruk, konceptuell klarhet och pålitlighet i förhållandet mellan tecken och referent. I kombination med *logos* eller *legein*, där *orthos/orthōs* alltså används om ett resonemang eller själva resonerandet, är det emellertid något annat som står i förgrunden: att tala eller tänka *orthōs*, på ett korrekt sätt, innebär att tala och tänka utan att motsägelser uppstår (jämför Rademaker 2013:100–101 samt Valiavitcharska 2006).

Vi anar med detsamma varför tonen skruvats upp i detta kapitel. Till skillnad från de tidigare kapitlen finns här ett tillägg. Här är det nämligen inte bara identitetstesen som explicit angrips, utan också ”allt annat som följer ur resonemanget”. Vad är då det? Texten fortsätter kryptiskt: ”För om man skulle fråga dem om vansinne skiljer sig från förnuft och visdom från okunnighet svarar de ja. Och det är ju helt uppenbart att de kommer hålla med, även mot bakgrund av hur var och en agerar. Följaktligen är inte de visa vansinniga eller de vansinniga visa (även om de gör samma saker) eller allt störtat i förvirring”.

Det är inte alldeles klart vad detta tilltrasslade argument egentligen går ut på. Det fortsätter något ytterligare utan att egentligen underbyggas, men ett är säkert redan nu: om vi accepterar identitetstesen blir ”allt störtat i förvirring.” Det är en ovanligt stark reaktion. Betydligt starkare än textens tidigare reaktioner på till synes kontroversiella argument, som hittills sträckt sig till ”besynnerligt” samt ”jag skulle häpna” (*DL* 1.11 resp. *DL* 2.26). Det är också starkare än det sedvanliga omdömet gällande ett ohållbart argument, som ofta förklaras för helt omöjligt, *adunaton*.

Verbet *syntarassein* kunde användas om olika sorters virrvarr, ett hushålls

eller en armés, men också om omstörtandet av hela samhällsordningar.⁷¹ Här är insatserna likaledes de yttersta, bokstavligt talat – om vi accepterar att de visa är vansinniga och de vansinniga visa störtar *allt* samman. Kaos.

Vad är det som kan framkalla en så alarmistisk reaktion? Ja, givet (i) att vi här konfronteras både med tanken om att människor som besitter konträra egenskaper kan göra och säga samma saker, och att en och samma person kan besitta konträra egenskaper, (ii) att de vansinniga tycks ha kommit att förknippas med motsägelsefullhet, och (iii) att de inte har rätt eller talar på ett korrrekt sätt mer än bara implicerar ett självmotsägande resonerande, ligger det nära till hands att jämföra med hur Aristoteles skulle komma att argumentera emot motsägelser simultana sanning. Det finns flera exempel, varför vi här nöjer oss med ett enda, från *Metafysikens* fjärde bok (1007b18–20):

Vidare, om alla motstridiga utsagor om en och samma sak är sanna samtidigt, är det uppenbart att allting i själva verket kommer att vara ett. För om det är möjligt att hävda lika väl som förneka något i varje enskilt fall, såsom de som argumenterar som Protagoras måste göra, så kommer en och samma sak att vara både en trirem och en vägg och en människa.

Precis här, vill vi hävda, finns ett antal paralleller mellan *Dissoi logoi* och *Metafysiken*, inte bara i termer av den situation som tecknas, utan också i termer av hur man reagerar inför tanken på motsatsers och motsägelser förenlighet eller simultana giltighet. Förhållandet mellan motsats och motsägelse måste naturligtvis kommenteras något ytterligare, men låt oss först bara understryka att vi naturligtvis inte menar att Aristoteles här (eller annorstädes) specifikt alluderar till *Dissoi logoi*, eller att det föreligger en direkt koppling mellan dessa två textpassager. Vi har snarare med lösare samband att göra. Dessa två texter kommer kanske alltid att stå på var sin sida om argumentationernas disciplinering. Det handlar alltså inte om avståndet mellan filosofi eller retorik, utan snarare om avståndet mellan

⁷¹ Möjligen hörde det hemma i den sofistiska argumentationsarsenalen. Vi bör i alla fall notera förekomsten i duellen mellan Rätt och Orätt i Aristofanes *Molnen*, v. 1037, där Orätt talar just om lusten att med ”med motsatta argument störta allt i förvirring”.

dem båda och det disciplinära ingenmanslandet innan -logierna och -iker-
na; före retoriken och filosofin.

Med dess tal om vansinniga och förnuftiga och visa och okunniga tycks kanske *Dissoi logoi* tassa runt vissa hugskott om motsatsers (o)förenlighet snarare än argumentera för (eller emot) lagar om motsägelser och utslutna tredjen. Det må så vara, men härvidlag liknar *Dissoi logoi* andra för-aristoteliska texter, där motsatsers ömsesidiga oförenlighet framställs som så absolut, att varje brott mot en motsatslag, så att säga, tycks implicera ytterligare brott, brott mot något annat, något mycket snarlikt en motsägelselag, i synnerhet innan – eller samtidigt som – en sådan hade artikulerats (jfr Miller 1993:93 samt Rosen 2005:152). I Platons *Staten*, till exempel, ges argumentet för själens tredelade struktur med följande övergripande princip (436b8–c1): ”Det är uppenbart att ett och samma ting aldrig samtidigt kan utföra eller bli föremål för motsatta ting i samma del av sig själv och i förhållande till samma föremål.” *Staten* är inte den enda dialog i vilken vi finner sådana här frön till en proto-motsägelselag. I *Gorgias* diskuteras motsatsparet hälsa och sjukdom i liknande ton- och tankegångar (495e–496a), och i *Apologin* avfärdar Sokrates Meletos åtal som ”rena skämtet” av den anledningen att det är självmotsägande (27a).

Filosofihistorien lär oss att det var Parmenides som tog det första steget mot motsägelselagen. Det var han som först skall ha anat ”deep logical flaws in the very foundations of earlier thought” och som därför påbörjade det mödosamma arbetet med att blottlägga dem (Barnes 1982:122). Detta arbete vändes snart nog mot Parmenides själv – inte minst av Gorgias, som märkligt nog förblir en försummad för-aristotelisk utforskare av det konträra och det kontradiktoriska (se dock Castelnérac & Marion 2013:8–9; Thom 1999). I Sextus Empiricus parafra av den förlorade skriften *Om det icke-varande eller om naturen* får Gorgias formulera flera kandidater till

korta, ofullständiga proto-motsägelselagar.⁷² Så gör han även i *Palamedes försvarstal*, en skrift som var samtida med *Dissoi logoi*, och som möjligen komponerades som en antilogi till en lika fiktiv anklagelseakt författad av Alkidamas (utgiven av Muir 2001). I försvarstalet låter Gorgias den för landsförräderi åtalade Palamedes argumentera för sitt frikännande på en rad olika sätt, och det är främst hans bruk av så kallade *eikos*-argument (alltså argument som bygger på sannolikhet och rimlighet) som har fångat forskningens intresse. Vi bör emellertid notera att Palamedes ställer upp ytterligare försvarslinjer, och att vissa av dem antar proto-logiska former (Gorgias, *Palamedes försvarstal*, 25):⁷³

Du har i din talan anklagat mig för två högst motstridiga saker, som en och samme man inte kan besitta: visdom och galenskap. För där du säger att jag är förslagen, skicklig och sinnrik, anklagar du mig för visdom, men där du säger att jag förrådade Hellas, för galenskap. Det är ju galenskap att försöka göra det omöjliga, det ofördelaktiga, det otillbörliga, sådant som leder till att vänner skadas och fiender gynnas, och som gör ens eget liv förkastligt och farligt. Nej, hur kan man lita på en sådan man, som i ett och samma tal inför en och samma publik säger helt motsägelsefulla saker om samma saker?

Vi känner omedelbart igen den sokratiska diagnosticeringen av varje försök att göra det omöjliga som vansinne, och det sokratiska avfärdandet av ett åtal på grundval av självmotsägelse. Vid det här laget är vi helt hemma

72 Se Sextus Empiricus, *Mot logikerna*, 1.67 ("Naturligtvis är inte det, som inte är. För om det som inte är är kommer det både att vara och inte vara på samma gång. I så måtto som det tänks som det som inte är kommer det inte att vara, men i så måtto som det är det som inte är, kommer det å andra sidan att vara. Men det är fullständigt omöjligt att något är och samtidigt inte är") samt 80 ("Än vidare, om det som tänks är det som är, kommer det som inte är inte att tänkas. För motsatser har motsatta egenskaper, och det som inte är, är motsatt det som är. Och om att tänkas är en egenskap för det som är, kommer därför otvivelaktigt att inte tänkas vara en egenskap för det som inte är. Men det är omöjligt. För både Skylla och Chimaira och mycket sådant som inte är tänks ju. Alltså tänks inte det som är"). Jfr nu Platon, *Sofisten* 240b5; 240d6–8; 257b3–4; 258e6.

73 Att argumentet här har att göra med motsatser snarare än sannolikheter har förstås noterats tidigare, se t.ex. Spatharas 2001:398–402.

i försöken att via vansinnets och visdomens bildkomplex vinna en ingång till, formulera och framförallt hitta ut ur motsättningarnas, motsatsernas och kontradiktionernas konceptuella labyrinter. Men här, liksom delvis hos Platon, läggs tonvikten tydligare vid kravet på omständigheternas likhet – ”samma tal, samma publik, samma saker”. Härmed knyts dessa enskilda exempel och det femte kapitlet i *Dissoi logoi* samman med de aristoteliska diskussionerna i det sjätte kapitlet i *Metafysiken Kappa* och – naturligtvis – i *Metafysiken Gamma*, där motsägelselagen slutligen skulle komma att formuleras (Aristoteles *Metafysiken* 1005b19–20):

Det är omöjligt för en och samma sak att samtidigt både höra och inte höra till en och samma sak i ett och samma hänseende.

I vår läsning ingår *Dissoi logoi* fullt ut i den traditionsgemenskap som långt innan motsägelselagen formulerades tycks ha använt sig av topiska motsatspar för att uttrycka eller i alla fall laborera med liknande idéer. I dess första kapitel bjuder texten in till samtal med den mest sokratiske av alla gester, genom att poängtera att den faktiskt inte vill slå fast vad det goda är (bara att det goda skiljer sig från det onda). Spelad eller inte, i detta femte kapitel saknas en sådan öppenhet. Det innebär inte att argumentationen leder till nihilistiska absurditeter, som någon har hävdat (Gagarin & Woodruff 1995:xxiv). Tvärtom (och som Tim Robinson redan påpekat) kan vi läsa slutet på kapitlet som ett föregripande, om två generationer, av Aristoteles distinktion mellan att ”en viss sak utsägs utan inskränkning eller i något viss avseende” (Aristoteles, *Sofistiska vederläggningar*, 166b37–167a1; Robinson 2010:80). Bara det är anmärkningsvärt ur ett argumentationshistoriskt perspektiv. Anmärkningsvärd är också kapitlets avslutande argumentation, bakom vilken man anar följande (och förstås haltande) syllogism eller kanske snarare enthymem: (i) alla är i varje eller i något visst avseende, men (ii) ingen är i varje avseende, varför (iii) alla är i något visst avseende (*DL* 5.15). Varken här eller tidigare i kapitlet står någon både-och-logik att finna. Istället börjar kapitlet med att etablera motsatsen, nämligen att det vore vansinne att anamma en både-och-logik.

Nu framträder i *Dissoi logoi* en alldeles fantastiskt fascinerande text.

Liksom hos Platon behandlas här sådana problem som senare ska kallas för ”retoriska” sida vid sida med dem som behandlar sådana problem som senare ska kallas för ”dialektiska”, ”analytiska” och så vidare. Distinktionen mellan dessa skilda discipliner och praktiker är ännu inte gjord. Men kanske ännu mer centralt: eftersom texten inte erkänner eller i varje fall inte tematiserar den grundläggande åtskillnad som senare ska ligga till grund för distinktionerna mellan retoriken och andra kunskapsfält – mellan sådant som bara kan vara på ett sätt och sådant som verkar kunna vara på bägge sätten – så kommer ”retoriska” teman alltid att stå sida vid sida med ”dialektiska”, ”analytiska” och rentav det mest grundläggande ”metafysiska” temat – motsägelselagen. Därför måste också på motsvarande sätt varje *historisk* läsning av texten företas på samma sätt, genom att litterära, retoriska och filosofiska register tillåts samexistera och ömsesidigt belysa varandra. *Dissoi logoi* är nämligen en *logōn technē*, en ordets, argumentets och rationalitetens konst, snarare än en ”*dissoi logoi*” i uttryckets moderna tolkning. Det är därför vi väljer den lätt okonventionella överstrykningen av textens titel som rubrik till vår artikel. Och det är därför de vansinniga snarare än de visa försöker neka *Dissoi logoi logōn technē* dess plats i argumentationens historia.

*

Vi vill rikta ett tack till Mats Persson och Johan Tralau samt till det alinska seminariet.

Referenser

- Aristoteles, *Retoriken* (2012). Retorikförlaget.
- Aristoteles, *Om sofistiska vederläggningar* (2000). I: Aristoteles *De Interpretatione. Om sofistiska vederläggningar*. Thales.
- Barnes, Jonathan (1982). *The Presocratic Philosophers*. Rev. ed. Routledge.
- Becker, Alexander & Peter Scholz (2004). *Dissoi Logoi. Zweierlei Ansichten. Ein Sophistischer Traktat. Text – Übersetzung – Kommentar*. Hrsg. Alexander Becker & Peter Scholz. Akademie Verlag.
- Bett, Richard (1989). ”The Sophists and Relativism”. *Phronesis* 34, s. 139–169.
- Cassin, Barbara (2014). *Sophistical Practice: Toward a Consistent Relativism*. Fordham University Press.
- Castelnérac, Benoît & Marion, Mathieu (2013). ”Antilogic”. *The Baltic Yearbook of Cognition, Logic and Communication* vol. 8, s. 1–31.

- Classen, C. Joachim (2001). "Zum Text der Dissoi Logoi (1–4)". *Eikasmos* 12, s. 107–127.
- Classen, C. Joachim (2004). "Zum Text der Dissoi Logoi (5–9)". *Eikasmos* 14, s. 101–124.
- Clay, Diskin (2000). *Platonic questions: dialogues with the silent philosopher*. Pennsylvania State University Press.
- Cleary, John J. (2013). "The *Paideiai* of the Historical Protagoras". In: John Dillon, Brendan O'Byrne & Fran O'Rourke (ed.) *Studies on Plato, Aristotle and Proclus. Collected Essays on Ancient Philosophy of John J. Cleary*. Brill, s. 28–35.
- Consigny, Scott (1996). "Edward Schiappa's Reading of the Sophists". *Rhetoric Review* vol. 14, s. 253–269.
- Daniell, Beth (2006). "Women's Rhetoric and Classroom Practice". In: Kate Ronald & Joy S. Ritchie (ed.) *Teaching Rhetorica. Theory, Pedagogy, Practice*. Boynton/Cook, s. 82–91.
- Diels, Hermann (1907). *Die Fragmente der Vorsokratiker: griechisch und deutsch*. 2te Auflage, Band II. 1. Weidmannsche Buchhandlung.
- Dissoi Logoi. Zweierlei Ansichten. Ein Sophistischer Traktat. Text – Übersetzung – Kommentar* (2004). Hrsg. Alexander Becker & Peter Scholz. Akademie Verlag.
- Dissoi logoi. Motsatta uppfattningar* (2013). Övers. Dimitrios Iordanoglou. Retorikförlaget. [*Dissoi logoi*] *Contrasting Arguments. An Edition of the Dissoi Logoi* (1979). Ed. and transl. Thomas M. Robinson. Arno Press.
- Gagarin, Michael & Woodruff, Paul (1995). *Early Greek Political Thought From Homer to the Sophists*. Cambridge Univ. Press.
- Gibert, John (2003). "The Sophists". In: Christopher Shields (ed.). *The Blackwell Guide to Ancient Philosophy*. Blackwell Publishing, s. 27–50.
- Grapsy, Ronald (2014). "Teaching the Ancient Technique of 'dissoi logoi' to Modern Students: Bridging the Ideological Gap While Assessing Civic Engagement". *Paper presented at the annual meeting of the NCA 96th Annual Convention, Hilton San Francisco, San Francisco, CA, 2014-11-27*, http://citation.allacademic.com/meta/p426479_index.html, (2015-03-12).
- Grimaldi, William M. A. (1996). "How Do We Get From Corax-Tisias to Plato-Aristotle in Greek Rhetorical Theory". I: Christopher Lyle Johnstone (ed.) *Theory, Text, Context: Issues in Greek Rhetoric and Oratory*. State University of New York Press, s. 19–43.
- Guthrie, William Keith Chambers (1969). *A History of Greek philosophy. Vol. 3, The Fifth-Century Enlightenment*. Cambridge Univ. Press.
- Hawk, Byron (2007). *A Counter-History of Composition: Toward Methodologies of Complexity*. University of Pittsburgh Press.
- Hietanen, Mika (2014). Retorikbloggen. "Ny retorikbok: Dissoi logoi, Motsatta uppfattningar". 19 maj, <http://retorik.fi/Retorikbloggen/ny-retorikbok-dissoi-logoi-motsatta-uppfattningar/> (2015-03-09).
- Jaeger, Werner (1954). *Paideia. Die Formung der Griechischen Menschen*. Erster Band. 3:e utg. Walter de Gruyter & Co.
- Jarratt, Susan C. (1991). *Rereading the Sophists. Classical Rhetoric Reconfigured*. Southern Illinois University Press.
- Kahn, Charles H. (2009). *Essays on Being*. Oxford University Press.

ΔΙΣΣΟΙ ΛΟΓΟΙ ΛΟΓΩΝ ΤΕΧΝῆ

- Kerferd, C.B. (1981). *The Sophistic Movement*. Cambridge University Press.
- Leff, Michael (2002). "The Relation between Rhetoric and Dialectic in a Classical and a Modern Perspective". In: Frans van Eemeren & Peter Houtlousser (ed.) *Dialectic and Rhetoric*. Kluwer Academic Publishers, s. 53–63.
- Lindqvist Grinde, Janne (2012). "Introduktion". I: Aristoteles *Retoriken*, Retorikförlaget, s. 31–61.
- Lindqvist, Janne (2013). "Inledning till Dissoi logoi". I: *Dissoi logoi. Motsatta uppfattningar*, Retorikförlaget, s. 7–76.
- McBurney, James H. (1936). "The Place of the Enthymeme in Rhetorical Theory", *Speech Monographs* vol. 3, s. 49–74.
- McComiskey, Bruce (1996). "Dissoi Logoi (Dialexeis)". In: Theresa Enos (ed.) *Encyclopedia of Rhetoric and Composition. Communication from Ancient Times to the Information Age*. Routledge, s. 197–198.
- McPhail, Mark Lawrence (1996). *Zen in the Art of Rhetoric: An Inquiry Into Coherence*. State Univ. of New York Press.
- Miller, Fred D. Jr. (1999). "Plato on Parts of the Soul". I: Johannes M. van Ophuijsen (ed.) *Plato and Platonism*. Catholic University of America Press, s. 84–101.
- Muir, John Victor (2001). *Alcidamas: The Works & Fragments*. Bristol Classical Press.
- Olbrys, Stephen Gencarella (2006). "Dissoi Logoi, Civic Friendship, and the Politics of Education". *Communication Education* vol. 55, s. 353–369.
- Pearce, Kimber Charles (1994). "*Dissoi Logoi*" and Rhetorical Invention: Contradictory Arguments for Contemporary Pedagogy. ERIC Clearinghouse.
- Platon *Skrifter. Bok 1–6* (2000–2009). Översättning, förord och noter av Jan Stolpe, Atlantis.
- Poulakos, John (1990). "Interpreting Sophistical Rhetoric: A Response to Schiappa". *Philosophy & Rhetoric* vol. 23, s. 218–228.
- Poulakos, John (1995). *Sophistical Rhetoric in Classical Greece*. University of South Carolina Press.
- Poulakos, John (1999). "Toward a Sophistic Definition of Rhetoric". In: John Louis Lucaites, Celeste Michelle Condit & Sally Caudill (ed.) *Contemporary Rhetorical Theory. A Reader*. The Guilford Press, s. 25–34.
- Rademaker, Adriaan (2013). "The Most Correct Account: Protagoras on Language". In: Johannes M. van Ophuijsen, Marlein van Raalte & Peter Stork (ed.) *Protagoras of Abdera: The Man, His Measure*. Brill, s. 87–111.
- Robinson, Thomas M. (1979). "Introduction" och "Commentary". In: T.M. Robinson (ed. & transl.) *Contrasting Arguments. An Edition of the Dissoi Logoi*. Arno Press. s. 1–97 resp. 147–240.
- Robinson, Thomas M. (2010). *Logos and Cosmos. Studies in Greek Philosophy*. Academia Verlag.
- Rosen, Stanley (2005). *Plato's Republic: A Study*, Yale University Press.
- Sassi, Maria Michaela (2013). "Mental Illness, Moral Error and Responsibility in Late Plato". In: William V. Harris (ed.) *Mental Disorders in the Classical World*. Brill, s. 413–426.

- Schiappa, Edward (1990:a). "Did Plato Coin *Rhetorikē*?" *The American Journal of Philology* vol. 111, s. 457–470.
- Schiappa, Edward (1990:b). "Neo-Sophistic Rhetorical Criticism or the Historical Reconstruction of Sophistic Doctrines?" *Philosophy & Rhetoric* vol. 23, s. 192–217.
- Schiappa, Edward (1990:c). "History and Neo-Sophistic Criticism: A Reply to Poulakos". *Philosophy & Rhetoric* vol. 23, s. 307–315.
- Schiappa, Edward (1991). "Sophistic Rhetoric: Oasis or Mirage?" *Rhetoric Review* vol. 10, s. 5–18.
- Schiappa, Edward (1996). "Some of My Best Friends Are Neosophists: A Response to Scott Consigny", *Rhetoric Review* vol. 14, s. 272–279.
- Schiappa, Edward (2003). *Protagoras and Logos. A study in Greek Philosophy and Rhetoric*. 2:nd ed. The University of South Carolina Press.
- Sokolowski, Robert (2001). "Friendship and Moral Action in Aristotle". *Journal of Value Inquiry* 35, s. 356.
- Spatharas, D.G. (2001). "Patterns of Argumentation in Gorgias". *Mnemosyne* vol. 54, s. 393–408.
- Talbot, Marianne (2009). "Philosophy of Language and Mind". *iTunes U: Philosophy for Beginners*. Oxford University, 9 Jan. 2009 (2015-06-24).
- Tell, Håkan (2011). *Plato's Counterfeit Sophists*, Hellenic Studies 44, Harvard University Press.
- Thom, Paul (1999). "The Principle of Non-Contradiction in Early Greek Philosophy". *Apeiron* vol. 33, s. 153–170.
- Untersteiner, Mario (1954). *The Sophists*, transl. Kathleen Freeman, Basil Blackwell
- Valiavitcharska, Vessela (2006). "Correct Logos and Truth in Gorgias' Encomium of Helen". *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* vol. 24, s. 147–161.
- Voigt, Katja Maria (2013). "Plato on Madness and the Good Life". In: William V. Harris (ed.) *Mental Disorders in the Classical World*. Brill, s. 177–192.
- Wolrath Söderberg, Maria (2012). *Topos som meningsskapare. Retorikens topiska perspektiv på tänkande och lärande genom argumentation*. Örebro Studies in Rhetoric 7. Södertörn Doctoral Dissertations 70 (diss. Örebro). Retorikförlaget.

Ansvar

'Dette er ikke en pibe' – rationalitet og affekt i dansk EU-debat

Sine Nørholm Just

Fornuft og følelse hænger sammen. For en retoriker er der næppe noget nyskabende eller kontroversielt ved den påstand. Pathos er en anerkendt appelform på linje med ethos og logos, for følelserne, siger Aristoteles, påvirker vores dømmekraft (Aristoteles 1378a20–23, se også Nussbaum 1996:304). Alligevel er det langt fra et alment accepteret synspunkt i den politiske debat, hvor holdninger tværtimod ofte forkastes, hvis og når de bundes i følelser. Der er da også ved nærmere eftertanke et stykke fra at anerkende, at følelser påvirker vores dømmekraft på en måde, der gør det berettiget at appellere til dem i et vist mål, og til at påstå, at man ikke kan tænke fornuft(igt) uden følelser. Det er den sidste position, der udgør den teoretiske præmis for nærværende artikel. Mere præcist vil jeg argumentere for, at man ikke skal skelne mellem *fornuft* og *følelse*, men i stedet bør se *rationalitet* og *affekt* som hinandens forudsætning.⁷⁴ Eller rettere, som konkrete sproglige udtryk kan appellere til henholdsvis fornuft og følelse tage sig vidt forskelligt ud, men som generelle potentialiteter for meningsdannelse er de intimt forbundne. Det er denne pointe, jeg her søger at tydeliggøre med det analytiske skel mellem specifik fornuft og generel ra-

⁷⁴ Janne Lindqvist (2014) har ydet et vigtigt bidrag til denne diskussion ved at påvise den aristoteliske pathos-appels enthymemiske struktur. Hvor Lindqvist så at sige fokuserer på følelsernes rationalitet, koncentrerer jeg mig her om fornuftens affektivitet.

tionalitet på den ene side og konkrete følelser og abstrakt affekt på den anden.

Jeg vil søge at udfolde og understøtte den teoretiske pointe gennem et studie af den såkaldte 'lakridspibesag', der fyldte en del i de danske medier i en kort, men intens periode i august–september 2013. Kort fortalt var sagens omdrejningspunkt, om EU i forbindelse med sin vedtagelse af tobaksdirektivet ville forbyde en særlig form for slik, nemlig lakridspiben, der inden sagens udbrud nød en vis popularitet som et lidt pudsigt slikprodukt til børn, men i løbet af sagen antog kultagtig status blandt en større gruppe af den voksne danske befolkning. Om morgenen den 29. august 2013 bragte de første medier historien om, at et forbud var på vej, og sagen gik øjeblikkeligt viralt med over 65.000 delinger, kommentarer og 'likes' i løbet af den første dag (Jørgensen 29/8 2013). Mange danskere var oprørte over tanken om et forbud, som de så som (endnu) et udtryk for, at EU's institutioner blander sig i medlemslandenes konkrete forhold og borgernes liv og levned på uhensigtsmæssige og unødigt detaljerede måder. Denne følelse kom blandt andet til udtryk med oprettelsen af flere 'bevar lakridspiben'-communities på Facebook, som fik stor opbakning.⁷⁵ Her skrev medlemmerne ting som "HOOOLD KÆÆÆÆFTTT NUUUU - EEUUUUUUU! hold kæft!" og "var det ikke bedre og komme ud af United states of europe ? EU er latterlig."⁷⁶ Det viste sig imidlertid hurtigt, at sagen ikke havde meget på sig. Der var tale om et forslag fra enkelte medlemmer af EU-parlamentet, ikke om en lov, der var på kanten af vedtagelse. EU-kommissionens repræsentantskab i Danmark skød derfor hurtigt sagen ned som en 'fjøllet historie': "Tror folk virkelig, vi spilder tid på lakridspiber i EU," lød det blandt andet (Ritzau 29/08 2013).

Man kan være tilbøjelig til at give EU-kommissionen ret – lakridspibesagen er en fjøllet historie. Alligevel illustrerer sagen fint diskrepansen mellem et praktisk ideal om offentlig debat, der bortdømmer følelser og hylder fornuften, og en teoretisk position, der ser affekt og rationalitet som hinandens forudsætning. Denne diskrepans, vil jeg mene, kan ses som en

⁷⁵ Siderne eksisterer stadig, og i dag har den første side 7.166 likes, mens den største har 49.744 likes.

⁷⁶ Begge 'plukket' fra <https://www.facebook.com/bevarlakridspiben>.

alment forekommende hæmsko for den sunde offentlige meningsdannelse. Når det affektive grundlag for rationel indsigt ikke anerkendes – hvilket i fornuft/følelse-terminologien svarer til, at følelser anses for at være ufornuftige og dermed uvelkomne i den offentlige debat – forringes vores mulighed for at nå til fælles holdnings- og handlingspositioner. Diskrepansen er særligt tydelig i den offentlige debat om EU-forhold, da det europæiske projekt i endnu højere grad end andre politiske fællesskaber stræber mod at legitimere sig via idealet om fornuftig offentlig meningsdannelse (se inter alia Eriksen (red.) 2005 og Fossum & Schlesinger (red.) 2007).

Jeg vil i det følgende først præsentere den teoretiske baggrund for idealet om fornuftig debat om og i EU, da dette altså tjener som et særligt prægnant eksempel på et alment forekommende fænomen. Dernæst udfolder jeg analysen af, hvordan dette ideal i praksis fører til en usund debatkultur, hvor synspunkter og argumenter bortdømmes, hvis de er (for) følelsesbetonede. Altså undersøger jeg, hvad der faktisk skete i den udvalgte sag om EU og lakridspiberne. På den baggrund vender jeg mig mod den alternative konceptualisering af forholdet mellem affekt og rationalitet og viser, hvordan lakridspibesagen kan forklares ud fra dette perspektiv, for endelig at pege på det uudnyttede potentiale i sagen – og i den offentlige debat mere generelt.

Idealet om et fornuftsfællesskab

Spørgsmålet om, hvordan fornuft og følelse forholder sig til hinanden, er et genkommende stridspunkt i den europæiske idéhistorie. Fra et retorik-historisk perspektiv kan dønningerne i diskussionen muligvis kobles på retorikkens såkaldte op- og nedgangsperioder; når følelserne dømmes ude, gør retorikken det groft sagt også og vice versa.

Vi skal dog ikke opholde os ved de større historiske linjer og mulige sammenhænge her, men i stedet forholde os til den specifikke version af kontroversen, der knytter sig til EU's grundrationale og legitimeringsmekanismer. Her er det først og fremmest relevant at minde om den historiske kontekst for det europæiske samarbejde: projektet groede ud af 2. verdenskrigs ruiner, og det oprindelige rationale for den europæiske kul-

og stålunion var således at sikre fred gennem økonomisk samarbejde.⁷⁷ Både i teori og praksis var der en udpræget mistro til nationalisme og alle dermed forbundne følelsesfællesskaber. Man havde set, hvor galt det kan gå, når følelserne får frit spil, og søgte derfor efter mere fornuftige alternativer (Cederman 2001).

Imidlertid er der i den gradvise opbygning af EU som et fornufts-fællesskab opstået en stadigt større kløft mellem princip og praksis – og dermed mellem forestillingen om EU's legitimering gennem borgernes fornuftsbase-rede tilslutning til projektet og samme borgeres følelsesmæssige afkobling, endda afstandtagen, fra projektet (Follesdal 2006). Svaret på denne stadigt mere tydelige legitimitets- og legitimeringskrise har – igen både i teori og i praksis – været at opfordre borgerne til øget deltagelse i den offentlige debat om og i EU (Just 2005). De praktiske initiativer finder ofte teoretisk belæg hos Jürgen Habermas (2001:17–18), der præsenterer grundproblematikken således:

There will be no remedy for the [EU's] legitimation deficit [...] without a European-wide public sphere – a network that gives citizens of all member states an equal opportunity to take part in an encompassing process of focused political communication.

I Habermas' optik kan EU altså legitimeres – og idealet om et fornuftigt fællesskab realiseres – gennem offentlig debat. Imidlertid binder Habermas sin vision op på en særlig forståelse af offentlig debat, hvor der gælder visse regler for, hvordan man kan og bør gebærde sig. Målet er at nå til enighed, og det kan kun ske, hvis alle anerkender 'det bedre arguments besynderligt tvangfrie tvang' (Habermas 1993:163). Teorien siger ikke noget om, hvad man skal nå til enighed om, men opstiller procedurer for, hvordan enighed kan opnås – procedurer, der bundes i Habermas' forståelse af henholdsvis den konkrete kommunikation mellem mennesker og den samfundsmæssige organisering af kommunikationen.

I forhold til den interpersonelle kommunikation opstilles tre såkaldt

⁷⁷ At EU i høj grad er lykkedes med og blevet anerkendt for sin fredsskabende mission kan blandt andet udledes af det faktum, at det netop var begrundelsen for, at Unionen i 2012 modtog Nobels Fredspris (Den Norske Nobelkomite 12/10 2012).

diskursetiske principper: 1) Alle må deltage i diskurser. 2) Alle påstande må fremsættes og problematiseres. Og 3) Ingen må hindres i dette (Habermas 1996:81). Principperne forudsætter på et mere overordnet eller strukturelt niveau, at den offentlige sfære, dvs. rummet for den fornuftige debat, er baseret på og organiseret ud fra fire præmisser: 1) Sociale uligheder sættes i parentes, 2) der argumenteres ud fra det fælles bedste, 3) den offentlige sfære udgør et samlet hele, og 4) den offentlige sfære er skarpt adskilt fra staten (Fraser 1992:117–118). Det leder frem til krav om, at deltagere i offentlig debat samlet set accepterer og overholder på forhånd etablerede normer om inklusivitet, lighed og neutralitet (Habermas 2006), og alle bidrag til debatten må kunne testes i forhold til deres sandfærdighed, normgyldighed og sandhedsværdi (Habermas 1987:26). Kun hvis det sker, kan deltagerne i debatten nå til den form for enighed, der legitimerer det fornuftige fællesskab.

Selvom det umiddelbart kan synes svært at erklære sig uenig i Habermas' ideal for den fornuftige offentlige debat og det heraf følgende legitime fællesskab, så er idealet ved nærmere eftersyn ikke helt så inkluderende, som det foregiver – og foreskriver – at være. Habermas' kriterier for fornuftig offentlig debat er især blevet kritiseret for at privilegere en særlig subjektposition. Kriterierne kan ses som stand-in for en vestlig, akademisk uddannet mand af middelklassen (Mouffe 1996:252, Young 1996:123). En mand, der minder mistænkeligt meget om Habermas selv (Thompson 2012:30).

Med andre ord har idealet om et fornuftsfællesskab i almindelighed – og den udgave af det, der knytter sig til EU, i særdeleshed – den indbyggede svaghed, at det udelukker visse debatformer; nemlig dem, der udspringer af følelsesbånd og benytter sig af følelsesappeller. For EU-debatten har det den særligt uheldige konsekvens, at selvom politikere og andre officielle instanser ofte inviterer borgerne til at deltage i debatten, så har de lige så ofte svært ved at anerkende borgernes faktiske bidrag, fordi disse typisk er mere følelsesbårne end idealet tilsiger. Ja, til tider kommer det så vidt, at EU-repræsentanter søger at lukke borgerdrevne diskussioner, inden de overhovedet er kommet i gang. Det er det, vi nu skal se et eksempel på i og med sagen om EU's påståede forslag om at forbyde lakridspiber.

Stik piben ind

Som nævnt udsprang hele sagen af en misforståelse. Lakridspiben var aldrig i reel fare, men i forbindelse med, at man under vedtagelsen af EU's tobaksdirektiv diskuterede et forbud af slik, der imiterer tobaksprodukter og er målrettet børn, blev lakridspiben nævnt af enkelte EU-parlamentarikere. I de danske mediers indledende dækning af sagen var budskabet dog noget mere ildevarslende for de, skulle det vise sig, lakridspibeelskende danskere.

Det var efter alt at dømme online-mediet *Altinget*, der tidligt om morgenen den 29. august 2013 under overskriften "EU vil forbyde lakridspiber" fik sat gang i mediemøllen – og bragt danskernes følelser i kog (Lange 29/8 2013, se også Hansen 30/8 2013). I den tidligste dækning af sagen agerede politikere og andre deltagere i debatten da også, som om forbudet allerede var en realitet. For eksempel udtalte Morten Messerschmidt, medlem af EU-parlamentet for Dansk Folkeparti, til *Altinget*, at "det er både en arrogant nedvurdering af forbrugernes intelligens og et udtryk for, at man i EU blander sig i alt muligt, der er et eller andet sted imellem ligegyldigt og dybt latterligt" (Lange 29/8 2013). Den holdning så man også afspejlet hos Flemming Østergaard, der i Danmark er bredt kendt som tidligere direktør for fodboldklubben FC København, men nu i *Ekstra Bladet* meldte sig som politisk kommentator og fortaler for lakridspiben: "Jeg føler det er fuldstændigt latterligt. Før i tiden talte vi om forbuds-Sverige. Nu taler vi efterhånden om forbuds-Danmark og forbuds-Europa. Folk kan vel tænke selv. Har politikerne ikke andet at lave dernede?" (Jensen & Børjesen 29/8 2013). Følelsen af, at der var tale om et overgreb på danskernes personlige frihed og dømmekraft foretaget af en formynderisk politisk magt, vandt øjeblikkelig genklang blandt befolkningen, hvad de allerede citerede kommentarer på Facebook og størstedelen af den øvrige aktivitet på de sociale medier vidner om.

Her er da også tale om en fast topos i EU-debatten: EU som det fjerne og ofte fraværende politiske organ, der med jævne mellemrum og tilsyneladende helt umotiveret kaster sig ud i detailregulering af det ene eller andet aspekt af borgernes hverdag – det være sig agurkers krumningsgrad eller sækkepipers lydstyrke for blot at nævne to klassiske eksempler. Og det

er endvidere et synspunkt, som man fra EU-institutionernes side har vist en vis forståelse for. Således lød det i Laeken-erklæringen (2001), der var et oplæg til debat om EU's fremtid, at "mange mener også, at EU skal tage sig mere af de konkrete ting, der optager borgerne, og ikke i detaljer gribe ind i anliggender, som det ifølge sagens natur er bedre at overlade til medlemsstaterne og regionernes valgte repræsentanter." Der er med andre ord fra politisk hold en ambition om, at EU udelukkende skal tage sig af de væsentligste og egentligt overnationale forhold. Danskernes reaktion på lakridspibesagen viser dog, at borgerne har svært ved at tro på denne ambition og i hvert fald ikke finder, at den er blevet realiseret. I stedet opfatter man EU som i bedste fald latterlig og i værste fald direkte illegitim.

Interessant nok var EU-kommissionens officielle reaktion på sagen også at latterliggøre den (Ritzau 29/0 2013). Hvor borgerne kunne siges at anvende en slags rebelsk humor i mødet med en (over)magt, hvis formynderi de grinte af (måske for ikke at græde), var kommissionens latterliggørelse vendt mod borgerne og af disciplinerende karakter; borgerne blev nu skoset for at kunne have troet på, at der var hold i sagen.⁷⁸ I lakridspibesagen var der altså ikke fra officiel side nogen anerkendelse af det berettigede i borgernes følelse af frustration over, hvad de oplevede som EU's unødige indgreb. Man ønskede derimod fra EU-hold at opklare sagens rette sammenhæng og lukke diskussionen ned; kort sagt: "Stik piben ind: Intet forbud mod lakridspiber på vej" (Ritzau 29/8 2013).

Anlægger man det habermasianske syn på, hvordan den offentlige debat bør foregå, giver det da også god mening at standse debatten i opløbet i stedet for at komme borgerne i møde. Der var jo intet indgreb, så borgernes følelsesudbrud var uberettigede og skulle korrigeres. Men er det muligt at sætte sagen og dens forløb i et andet og måske mere gunstigt lys? Er det muligt at se det potentielt gavnlige i følelsesudbrud, selv når baggrunden for dem er tvivlsom? Det er disse spørgsmål, jeg nu vil tage op til diskussion.

⁷⁸ For en diskussion af henholdsvis rebelsk og disciplinerende humor se Billig (2005).

Affektive alternativer

Som nævnt har Habermas' ideal om et fællesskab, der er baseret på fornuftig debat, været genstand for en del kritik, og flere af hans skarpeste kritikere opstiller alternative idealer, som netop åbner op for mere følelsesfulde debatformer. For eksempel ser Chantal Mouffe (fortløbende) konflikt snarere end (midlertidig) konsensus, som målet for debat, hvilket skaber grundlag for en positiv vurdering af konfliktoptrappende – og dermed ofte følelsesfulde – indlæg i debatten (Mouffe 1996:225). Og Iris Maion Young er endnu mere specifik og specifikt imødekommende overfor følelsesfuld tale, når hun foreslår, at blandt andet hilsner, retoriske virkemidler og narrativer skal betragtes som legitime debatformer (Young 1996:129).

Mit ærinde her er dog et andet end at rehabilitere følelsesappeller som legitime bidrag til den offentlige debat. Den pointe er som nævnt relativt ukontroversiel ikke bare i retoriske sammenhænge, men også blandt de samfundsforskere, der har blik for, hvordan offentlig debat faktisk udfolder sig (Chambers 2009). I stedet vil jeg undersøge, hvad det har af teoretiske og analytiske konsekvenser, hvis man går ud fra, at rationalitet og affekt ikke står i modsætning til hinanden, men derimod er hinandens forudsætning. Eller som Catherine Malabou (2012:22) formulerer det: "One cannot be without being affected. [...] Reason and cognition cannot develop or exercise their functions normally if they are not supported by affects. Reasoning without desiring is not reasoning." Hvordan kan man anskue den offentlige debat i almindelighed og lakridspibesagen i særdeleshed, hvis man går ud fra, at rationalitet altid allerede er affektiv? Jeg vil her kort opridse tre grundtræk ved en sådan teori om affektiv rationalitet:

For det første må man gå ud fra, at affekt er en fundamental drivkraft for den offentlige meningsdannelse. Hvis vi ikke påvirkes – altså, bringes i affekt – af det, vi hører og ser, opstår der simpelthen ingen debat. Forestillingen om en neutral position, hvorfra man ytrer sig, forekommer fra dette perspektiv helt absurd. Hvis man ikke var partshaver i en sag og dermed (følelsesmæssigt) berørt af den, hvorfor skulle man så bruge tid og kræfter på at forholde sig til sagen, endsige deltage i debatten om den? Affekt er altså en nødvendig betingelse for udøvelse af (retorisk) handlekraft (Bennett 2010:24).

For det andet er det afgørende, at affektive tegn – symboler, der potentielt kan vække følelser – er selvforstærkende. Eller som Sara Ahmed (2004:45) siger det: "Signs increase in affective value as an effect of the movement between signs: the more signs circulate, the more affective they become." Det er i den forstand, at affekt ikke bare giver anledning til debat, men også former meningsdannelsesprocessen i den ene eller den anden retning. Jo mere intenst og bredt cirkuleret et affektivt tegn bliver, jo større bliver tegnets evne til at skabe det, det henviser til – og dermed til at etablere offentlig mening.

For det tredje er det en grundlæggende antagelse, at affektive tegn kan cirkulere på forskellig og mere eller mindre hensigtsmæssig vis. Catherine Chaput taler om negative og positive affektive energier, hvor de negative opstår af den entydige cirkulation, der låser vores syn på, holdninger til og følelser for en sag fast, mens de positive energier åbner op for og befordres af nye vinkler og perspektiver. I denne model for retorisk cirkulation af affektive tegn opnår man succes gennem "...a better understanding of differently situated positions and an enhanced ability to engage differently situated people, processes that open dialogue rather than win debates" (Chaput 2010:19).

Giv piben en anden lyd

Ser man lakridspiben som et affektivt tegn, forstår man umiddelbart, hvorfor det falske rygte om et forbud fik så stor kraft; det skyldtes simpelthen tegnets intense cirkulering og den energi, der dermed blev opbygget omkring det. Det gør ikke lakridspibesagens faktiske forløb bedre og fører hverken til en mere positiv vurdering af mediernes, borgernes eller de politiske aktørers ageren i den. Men det peger på, at sagen rummer et urealiseret potentiale for alternative cirkuleringer af de dominerende affektive tegn (lakridspiben og EU) og for introduktion af nye tegn i cirkulationsprocessen.

Der var faktisk tilløb til begge dele. For eksempel kan de forskellige Facebook-sider for lakridspibens bevarelse ses som kreativ aktivisme (Harrebye 2013); via ustabile, ofte ironiske udtryksformer søgte disse siders ophavspersoner og bidragsydere 'at give piben en anden lyd' – altså, at lege

med sagen, se den fra nye vinkler og måske ligefrem vende den på hovedet.⁷⁹

Hvor borgerne primært stod for denne første form for recirkulering, tog enkelte kommentatorer og politiske aktører tilløb til introduktionen af andre tegn. For eksempel forsøgte Europabevægelsen, en EU-positiv interesseorganisation, at få sagen 'tilbage på sporet' ved at arrangere en offentlig debat om tobaksdirektivet, der udnyttede interessen for lakridspiben til at gøre opmærksom på direktivets faktiske indhold (Europabevægelsen udateret). Og den i Danmark kendte EU-ekspert (nu prorektor ved Københavns Universitet) Lykke Friis benyttede anledningen til at rejse et endnu bredere spørgsmål: "Hvor sikker kan man være på, at nærhedsprincippet bliver overholdt, og at EU's dagsorden faktisk afspejler de allervigtigste udfordringer, når EU-landene aldrig afholder en principdrøftelse af Kommissionens arbejdsprogram?" (Friis 11/09 2013).

Der var imidlertid ingen af EU's officielle repræsentanter, der greb lejligheden til at cirkulere dominerende tegn på alternative måder eller introducere nye tegn, hvorfor 'lakridspibesagen' kom til at bekræfte en eksisterende (hvis ikke ligefrem dominerende) negativ cirkulering af EU som affektivt tegn. Et tegn forbundet med følelser som ligegyldighed og afmagt, hvilket gør mistro og afstandtagen til rationelle reaktioner.

Affektiv rationalitet

Hvis man accepterer, at affektive tegn er fundamentale bestanddele af og drivkræfter i alle meningsdannelsesprocesser, er man på ingen måde nødsaget til også at hævde, at den offentlige debat nødvendigvis er irrationel eller ufornuftig. Tværtimod bliver affekt i dette perspektiv en forudsætning for rationalitet, hvilket muliggør en gentænkning af eksisterende debatformer og en introduktion af nye – måske bedre – former for debat.

Vi kan for eksempel forestille os mere medfølelse principper for offentlig debat, der ikke på forhånd udelukker nogle debatformer eller pri-

⁷⁹ Lakridspiben blev for eksempel helt bogstaveligt vendt på hovedet og dermed gjort til en 'lakridsbruser', hvormed problemet jo var løst, som de, der delte billeder af 'bruseren', ikke var sene til at påpege.

viliger andre, men heller ikke overlader den enkelte i sine egne følelsers vold. I stedet må vi se den offentlige meningsdannelse som en helt igennem kollektiv læringsproces, hvor kontinuerlig refleksion over meningsdannelsens affektive tilstand – hvilke tegn cirkuleres på hvilke måder? – kan føre til livligere og mere engagerende debatter. Det kan ikke bare øge den enkeltes følelsesmæssige engagement, men også pege frem mod en egentlig affektiv rationalitet og dermed mod meningsfællesskaber, der i lige mål og til gensidig gavn er baseret på fornuft og følelse.

Referencer

- Ahmed, Sara (2004). *The Cultural Politics of Emotion*. Routledge.
- Aristoteles (1983). *Retorik*. Oversat af Thure Hastrup. Museum Tusulanums Forlag.
- Bennett, Jane (2010). *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Duke University Press.
- Billig, Michael (2005). *Laughter and Ridicule. Towards a Social Critique of Humour*. Sage.
- Cederman, Lars-Erik (2001). "Nationalism and Bounded Integration: What it Would Take to Construct a European Demos". *European Journal of International Relations* vol 7, nr 2, s. 139–174.
- Chambers, Simone (2009). "Rhetoric and the Public Sphere: Has Deliberative Democracy Abandoned Mass Democracy?" *Political Theory* vol 37, nr 2, s. 323–350.
- Chaput, Catherine (2010). "Rhetorical Circulation in Late Capitalism: Neoliberalism and the Overdetermination of Affective Energy". *Philosophy and Rhetoric*, vol 43, nr 1, s. 1–25.
- Den Norske Nobelkomite (12/12 2012). "Kunngjøring". http://nobelpeaceprize.org/nb_NO/laureates/laureates-2012/announce-2012/ (2015-03-01).
- Eriksen, Erik Oddvar (ed.) (2005). *Making the European Polity. Reflexive Integration in the EU*. Routledge.
- Europabevægelsen (udateret). "Europabevægelsen: lakridspiben er røget af sporet". <http://eubev.dk/nyheder/nyheder-2/327-europabevaegelsen-lakridspiben-er-roget-af-spoet.html> (2015-03-01).
- Follesdal, Andreas (2006). "EU Legitimacy and Normative Political Theory". In: Michelle Cini & Angela K. Bourne (ed.), *Palgrave Advances in European Union Studies*. Palgrave, s. 151–173.
- Fossum, John Erik & Philip Schlesinger (ed.) (2007). *The European Union and the Public Sphere. A Communicative Space in the Making?* Routledge.
- Fraser, Nancy (1992). "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy." In: Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*. The MIT Press, s. 109–142.
- Friis, Lykke (11/09 2013). "Lakridspibe-gate". *Berlingske*, <http://www.b.dk/kommentarer/lakridspibe-gate> (2015-03-01).

'DETTE ER IKKE EN PIPE'

- Habermas, Jürgen (1987). *The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Beacon Press.
- Habermas, Jürgen (1993). *Moral Consciousness and Communicative Action*. The MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1996). *Diskursetikken*. Det Lille Forlag.
- Habermas, Jürgen (2006). "The Public Sphere. An Encyclopedia Article", In: M. G. Durham & D. M. Kellner (ed.) *Media and Cultural Studies. Key Works*. Blackwell Publishing, s. 73–78.
- Habermas, Jürgen (2001). "Why Europe Needs a Constitution". *New Left Review*, nr. 11, n.pag.
- Hansen, Per Lysholt (30/08 2013). "To EU-parlamentarikere: Vi sagde ikke, at lakridspiber bliver forbudt". *Journalisten*, <http://journalisten.dk/eu-parlamentarikere-vi-sagde-ikke-lakridspiber-bliver-forbudt> (2015-03-01).
- Harrebye, Silas (2013). "The Ambivalence of Creative Activism as a Reorganization of Critique". *Culture and Organization*, vol 21, nr 2, s. 126–146.
- Jensen, Jacob H. & Jesper R. Børjesen (29/08 2013). "Don Ø om lakridspibe-forbud: Det hjælper ikke en hønsefis". *Ekstrabladet*, <http://ekstrabladet.dk/nyheder/samfund/artikle4532001.ece> (2015-03-01).
- Just, Sine Nørholm (2005). *The Constitution of Meaning – A Meaningful Constitution?* Samfundslitteratur.
- Jørgensen, Sune (29/08 2013). "Så vilde var lakridspiberne på Facebook og Twitter". *TV2*, inans.tv2.dk/nyheder/article.php/id-71053849%3As-vilde-var-lakridspiberne-p-facebook-og-twitter.html (2015-03-01).
- Laeken-erklæringen om Europas fremtid (2001). http://www.eu.dk/dokumenter/der/2001/der_1415122001 (2015-03-01).
- Lange, Lasse (29/08 2013). "EU vil forbyde lakridspiber". *Altinget*, <http://www.altinget.dk/artikel/eu-vil-forbyde-lakridspiber> (2015-03-01).
- Lindqvist, Janne (2014). "Känslans syllogistik". *Rhetorica Scandinavica*, nr. 68, s. 54–82.
- Malabou, Catherine (2012). *Ontology of the Accident*. Polity Press.
- Mouffe, Chantal (1996). "Democracy, Power, and the 'Political'". In: Sheyla Benhabib (ed.). *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press, s. 245–256.
- Nussbaum, Martha C. (1996). "Aristotle on Emotions and Rational Persuasion". In: Amélie Oksenberg Rorty (ed.) *Aristotle's Rhetoric*. University of California Press, s. 303–323.
- Ritzau (2013). "Stik piben ind: Intet forbud mod lakridspiber på vej". *Børsen*, 29/08. http://borsen.dk/nyheder/politik/artikel/1/264590/stik_piben_ind_intet_forbud_mod_lakridspiber_paa_vej.html (2015-03-01).
- Thompson, Grahame F. (2012). *The Constitutionalization of the Global Corporate Sphere?* Oxford University Press.
- Young, Iris M. (1996). "Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy". In: Sheyla Benhabib (ed.) *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press, s. 120–135.

Vid den politiska debattens gräns: attityd, hegemoni och frågan om volymer i den svenska invandringsdebatten

Jon Viklund

I den politiska debatten uppstår emellanåt oenigheter om vad som är en legitim fråga eller vad som över huvud taget bör tas upp som en fråga. I den allmänna debatten talar man tillspetsat, med ett ord myntat av Henrik Oscarsson, om ”åsiktskorridoren”, om att utrymmet för antalet ämnen som kan diskuteras mera förutsättningslöst är begränsat.⁸⁰ Inom statsvetenskapen finns mycket forskning om den så kallade åsiktsöverensstämmelsen, *issue congruence*, mellan väljare och politiker, vilket tangerar frågan (Brothén & Holmberg 2010), men forskningen om begränsningar i debatten, om den makt som utövas i det offentliga samtalet och de givna föreställningar som styr vårt tänkande kring den politiska agendan är närmast obefintlig. Det följande är emellertid ett försök att undersöka hanteringen av sådana doxiska gränsmarker i debatten. Närmare bestämt vill jag inrikta mig på en fråga där det finns en hegemonisk ståndpunkt, och undersöka de attityder som kommer till uttryck när denna ståndpunkt utmanas.

Materialet för undersökningen hämtas från den svenska invandringsde-

⁸⁰ Det är i *Politologerna*, en blogg för statsvetenskaplig forskning, som Oscarsson 2014 lite skämtsamt definierar termen som ”den buffertzonen där du fortfarande har visst svängrum att yttra en åsikt utan behöva ta emot en dagsfärsk diagnos av ditt mentala tillstånd”.

batten under åren 2010–2014. Perioden sammanfaller med Sverigedemokraternas intåg i riksdagen och den därpå följande valrörelsen som resulterade i en väsentlig ökning av partiets röster (från 5,7 till 12,86 %) – SD blev därmed Sveriges tredje största parti. Jag vill fokusera på ett särskilt tema i debatten: flyktingmottagandets storlek, en sakfråga som har accentuerats i och med SD:s framgångar den senaste mandatperioden. Här har nämligen en gräns synliggjorts i debatten och i anslutning till frågan: i vilken mån ska flyktingmottagandets omfattning styra debatten om invandring?⁸¹

Ett faktum som aktualiseras i debatten är att det kan vara problematiskt att över huvud taget resa en fråga, oavsett svaret. Som Kenneth Burke påpekar definieras den kritiska ståndpunkten inte i första hand av svaren man ger utan av de frågor som ställs, det vill säga det perspektiv som anläggs på en sakfråga (Burke 1973:66ff.). Alla frågor är i någon mening ledande frågor, och alla problemformuleringar sätter på samma sätt agendan för det som ska diskuteras i och med att de sätter ramen för ett visst svar. Vi är intuitivt medvetna om det, och därför kan redan frågeställandet vara kontroversiellt.

Frågan om invandringens omfattning är en sådan fråga. Under 2014 års eftervalsdebatt har i viss mån ”volymfrågan” kommit upp på agendan igen, främst – men inte enbart – av liberala och konservativa debattörer och politiker, och ofta med utgångspunkt i den påstådda svårigheten att diskutera frågan och vad det kan få för följder för väljarsympatierna (t.ex.

81 I den debatten kan man iakttä en glidning i användningen av ord som migration, invandring, flyktinginvandring, asylinvandring, flyktingmottagande m.fl., uttryck som betecknar olika saker och har olika ramar, varför de också låter sig brukas retoriskt för skilda syften. Sammansättningar med asyl- fokuserar således t.ex. den rätt med vilken en flykting mottas enligt vissa konventioner som Sverige förbundet sig vid; ordet invandrare betecknar bara det faktum att personen fått möjlighet att flytta till ett nytt land, medan flykting sätter fokus på orsaken. I den främlingsfientliga diskursen används ofta en generell beteckning som invandring, ibland hyperboliskt förstärkt som ”massinvandring” m.m. När Migrationsverket i en nyhetsartikel ska beskriva invandringen till Sverige 2014, då 110 000 personer fick uppehållstillstånd, är graden av exakthet i termerna förstås högre. Där skiljer man på asylsökande, anhöriginvandring, arbetskraftsinvandring, kvotflyktingar, ensamkommande barn och studerande; man gör också en skillnad mellan permanent och tillfälligt uppehållstillstånd. Se Migrationsverket 2015.

Lifvendal 2014, Dahlberg 2014a & 2014b, *Studio ett* 2014).⁸² Under den aktuella perioden var det emellertid endast ett fåtal debattörer, vid sidan av SD och dess sympatisörer, som utmanade konsensus kring flyktingmottagningen, och jag kommer att diskutera de mest uppmärksammade av dessa. Syftet är att beskriva hur denna fråga har bemötts i svensk debatt, liksom hur det har skapats ett slags ”godhetens hegemoni” i debatten som påverkar attityderna i inläggen. Gränsen synliggörs på två sätt. Dels genom att debattörer explicit ifrågasätter frågans giltighet eller moraliska halt. Dels genom de attityder som visas upp i debatten.

Attityd som ett retoriskt begrepp

Inom socialpsykologin och kognitivt inriktad forskning om persuasion är attityd ett grundbegrepp. Attityder formas långsiktigt och grundas tidigt i barndomen, men de kan också omformas kontinuerligt, eller rent av konstrueras spontant i givna situationer.⁸³ I svensk retorisk forskning har begreppet fått ett uppsving de senaste åren. Brigitte Mral har diskuterat attitydbegreppet och prövat det som analysinstrument inom ramen för sin forskning om kriskommunikation (Mral 2010:6–30). Därutöver har till exempel Marie Gelang och Waldemar Petermann påbörjat forskningsprojekt om begreppet, med fokus på ickeverbal kommunikation respektive Kenneth Burkes retoriska teori (t.ex. Gelang & Petermann 2014).

En attityd är ett uttryck för en talares positivt eller negativt laddade inställning i en fråga visavi en person, en händelse eller något annat objekt. Det är en teoretiskt svårdefinierad kategori, eftersom den tycks beskriva något som ligger någonstans mellan åsikt och argument. Vi läser in attityder hos en person genom dennes sätt att använda uttrycksmedel som gester och tonfall, genom ordval och retoriska figurer, eller genom val av ar-

82 För ett exempel på kritik som framfördes mot dessa inlägg, se Larsson 2014.

83 Vad gäller socialpsykologin är George Herbert Meades *Mind, Self, and Society* (1934) en central referens. Meade talade t.ex. om de ”sociala attityder” som kommer till uttryck i kommunikationen genom gester, och han lyfte fram betydelsen av omvärldens attityder för konstruktionen av individens identitet och kommunikativa kompetenser. För en sammanfattning av attitydforskningen inom socialpsykologin – som efter Meade f.ö. i hög grad tagit en vändning mot inre, mentala processer – se Fishbein & Ajzen 1975.

gument. En konstruktiv attityd kan exempelvis uttryckas genom ett välviljigt tonfall, saklig stil eller allmänt talat med en argumentation som öppnar för en pragmatisk debatt och som inte utesluter invändningar från motparten. Attityder – som jag använder begreppet – kommer alltså i regel till uttryck i undertexten till ett yttrande, och står inte nödvändigtvis i samklang med det explicita budskapet. En debattör som säger sig förespråka en konstruktiv dialog men vars argument samtidigt försvårar alla former av kompromisser ger i regel uttryck för en icke-konstruktiv attityd.

I en tolkning av attityder bör man vara medveten om att dessa inte kan likställas med intention. Vi har ofta svårt att avgöra vilka åsikter och motiv en person *egentligen* har bakom en visad attityd. Man kan lätt se att attityder kommer till uttryck oöverlagt, eller att en talare i olika sammanhang ger uttryck för varierande attityder till samma fråga av beräkning eller som en eftergift till det socialt förväntade.⁸⁴ I tolkningen av attityder måste man därmed skilja mellan de betydelse som skapas genom attitydyttringen, såsom den framträder i en viss kontext, och talarens mer eller mindre explicit uttalade avsikt.

Som Michael Billig har påpekat är attityder ett slags social representation. Ursprungligen användes termen om teatrala poser i bild- eller scenkonsten (Billig 1996:207). Det rörde sig om fasta kroppsliga uttryck för vissa känslolägen, bundna till en litterär eller bildkonstnärlig kanon. Idag refererar attityd till tankemönster och värderingar som vi ger uttryck för i argumentativa kontexter. Enligt Billig kommer de till uttryck som ställningstaganden i kontroversiella frågor. En förutsättning är i vilket fall frågan i någon mening är socialt debatterad: många har i dag en attityd till kött som diet, men det är nog inte meningsfullt att tala om attityder till kossor. Eller rättare sagt: det uppstår nog en komisk effekt om någon visar upp en attityd för eller emot kossor, eftersom extremt få uppfattar enskilda nötdjur som kontroversiella. Liksom med de teatrala poserna karak-

⁸⁴ Som Mral 2010 påpekar ligger det en svårighet i tolkningen av attityder i det att vissa uttryck kan uppfattas som t.ex. avståndstagande från ett perspektiv samtidigt som dessa kan förklaras på ett helt annat sätt. När dåvarande statsministern Göran Persson vände ryggen åt centerledaren Maud Olofsson i riksdagens plenisal uppfattades det av många som en härskarstrategi, men handlingen att röra sig fram och tillbaka kunde lika gärna förklaras av statsministerns nyopererade fot: han behövde röra på sig.

täriseras attityder ofta av att de rör ställningstaganden som visas upp, i det senare fallet som ett slags representationer av en kollektiv hållning, som ett ställningstagande i frågor där åsikter och ett försanthållande står i ett konfliktförhållande. Vid arbetsplatsens fikabord tycks det ibland uppstå ett behov att tala om någon händelse ur nyhetsflödet, men utan att gå på djupet med de olika åsikterna som arbetskollegorna bär på. Snarare brukar sådana samtal – i vilken form de än må ha – många gånger handla om att allmänt spegla varandras moraliska, politiska eller smakmässiga hållning i frågan, till exempel genom att skämta om en ministers uttalande för att ge uttryck för en eventuell åsiktsgemenskap.

Även Kenneth Burke har diskuterat attityden som en central social funktion i kommunikationen. En attityd – till exempel det att man vill visa upp ett principiellt motstånd – uttrycker inte bara hur man på ett grundläggande plan ställer sig till en fråga, utan också hur man så att säga *skulle handla* i ett skarpt läge. Attityder är därmed alltid befästade med en ambivalens. Motståndets attityd kan ersätta en verklig handling (i sämsta fall som ett slags ”spel för gallerierna”) eller den kan vara första steget mot en handling (Burke 1969a:236–247; Burke 1969b:90). Som Burke påpekar handlar retorik kanske oftare om ”persuasion to attitude” än till ”persuasion to out-and-out action” (Burke 1969b:50). Därav betydelsen av att förändra attityder, snarare än att övertyga i vissa sakfrågor. Om man väl har en positiv attityd i en viss sakfråga ligger steget till handling eller beslut nära till hands.

En annan av Burkes poänger är att attityden i regel fungerar antingen identifikatoriskt eller splittrande; demonstrationen av en attityd – och för Burke är attityd alltid något man *gör*, det vill säga någon form av symbolisk handling – är ett slags inbjudan till dans, som han uttrycker det. Denna inbjudan gäller endast för dem som delar samma grundläggande inställning till en fråga. I övrigt fungerar attityden som en markering som snarast förtydligar fundamentala skillnader mellan människor (Burke 1973:9; Burke 1969b:55 och passim).

I Brigitte Mrals undersökning ses attityder som retoriska medel, i likhet med till exempel argument, berättelser och retoriska figurer, och de analyseras i första hand utifrån sin kommunikativa funktion att antingen underbygga eller undergräva ett budskap eller en dialog: attitydyttringar ”kan

vara gemenskapsskapande, förtydligande, understryka ett i övrigt logosbaserat budskap eller en värdering”, eller de kan vara problematiska ”när de motverkar budskapets syfte” (Mral 2010:29:8). Jag är också intresserad av attityders funktion i debatt, men väljer att se attityderna som ett slags sociala representationer. Jag inriktar mig snarast på attityders förankring och funktion i ett slags konsensuskultur som alltså utmanas av oförenliga uppfattningar.

Detta perspektiv på attityder ger inte bara en möjlig ingång till att diskutera debattklimatet i allmänhet, utan det möjliggör också en diskussion av hur attityder i debatten speglar uppfattningar om vad man, som det heter, får och inte får säga. I båda fallen kan man utgå från frågor som: Ger debattörer uttryck för öppenhet att diskutera en viss sakfråga eller inte? Eller: Ger debattörer uttryck för en respekt för meningsmotståndaren eller inte? Man kan också tänka sig att utvidga ramen för frågeställningen i linje med en idé om demokratisk etik: Ger debattören uttryck för respekt mot andra grupper i det kollektiv som utgör den medborgerliga ramen för debatten?

Lundberg och Neuding och den ”försåtliga” argumentationen

Med anledning av SD:s främlingsfientliga historia och starkt invandringskritiska politik har det sedan partiets inträde i riksdagen skapats en konsensus kring hur man politiskt ska förhålla sig till partiet: de ska inte få inflytande, och de ska uteslutas från alla förhandlingar. Frågan om hur SD ska bemötas medialt har också debatterats och ett antal strategier har ventilerats, från ”att ta debatten” till att ”tiga ihjäl dem”, och allt däremellan (Bjereld 2008 & 2009, Lewin 2009, Ruin 2010, Ljunggren & Nordstrand 2010, Oja 2015). Men troligen har debattens former skapats av en annan logik än de strategiska övervägandenas. I debatten upprättas ständigt nya gränser vad gäller sakfrågor och deras politiska färgning. Men *en* sådan gräns har varit relativt stabil. SD har succesivt mutat in problemet med flyktingmottagandets storlek som sin fråga, och tillspetsat beskrivit ”massinvandringen” som den stora ”ödesfrågan”, orsaken till stora sociala spänningar och ekonomiska problem i det svenska samhället (Löfving 2010,

Åkesson 2014). De övriga partierna har följaktligen valt att definiera sina positioner i kontrast mot SD, och gränsen mellan dessa positioner har blivit angelägen att synliggöra och vidmakthålla, och i högsta grad så när frågan om mottagandets storlek har tagits upp av journalister eller politiker från just de etablerade partierna.

I eftervalsdebatten 2010 publicerade *Dagens nyheter* en debattartikel av de liberala debattörerna Johan Lundberg och Paulina Neuding. SD måste motarbetas genom att debatten på ett seriöst sätt också tar upp de problem som följer med ett stort flyktingmottagande, liksom att ge bättre åtgärdsförslag än dem SD lanserar. Dessutom menade författarna att det stora flyktingmottagandet måste motiveras bättre. ”Vi efterlyser en debatt om invandringens problem” (Lundberg och Neuding 2010). Artikeln ådrog sig hård kritik från en rad debattörer. En vanlig invändning var att skribenterna köpte SD:s problemformulering, varför artikeln beskrevs som såväl ”försätlig” som ”felaktig”. Jesper Strömbäck menade till exempel att ”artikeln överlåter problemformuleringsprivilegiet till Sverigedemokraterna, och implicit accepterar Sverigedemokraternas gestaltning av verkligheten. Om man följer skribenternas analys handlar ’problemet’ om invandringen, och inte om främlingsfientlighet och främlingsrädsla” (Strömbäck 2010). Kritiken, som delades av många,⁸⁵ var alltså hård: författarna går SD:s ärenden. Här framkommer en typisk tankefigur. Invandringen ska inte beskrivas som ett ”problem”, utan debatten bör ta en annan utgångspunkt – enligt Strömbäck i frågan om ”främlingsfientlighet och främlingsrädsla”. Han vill, som det heter, ”ta debatten”, men gör det genom att flytta över ”problemet” från invandrare till SD-sympatisörerna.

Historikern Mattias Tydén, som också lyfte fram invändningen kring problemformuleringen, liknar Lundbergs och Neudings argumentation med argumentet under andra världskriget att man bör stoppa invandringen av judar för att förhindra spridning av nazism och antisemitism (Tydén 2010). Analogin lyfter fram en strukturlikhet, med poängen att det äldre exemplet för de flesta i dag framstår som absurt och inhumant, men valet av analogi verkar främst retoriskt genom *guilt by association*, eftersom vi då associerar Lundberg och Neuding med antisemitiska krafter i Sverige

85 Jfr t.ex. beskrivningen av debatten i tidskriften *Fokus* (Ritter 2010).

under andra världskriget. Samma typ av direkta eller indirekta anklagelser blev allt vanligare under perioden och kommer i dagen också i den aktuella debatten, som när vänsterpartisten Ali Esbati beskriver artikeln som en ”förbruning” (Esbati 2010). Sådana anklagelser, som utgår från ideologiskt starkt negativt laddade tillvitelser om rasism och fascism vilket drabbar individen hårt, har de senaste åren blivit vanligare, och de riktas inte bara mot personer som uppenbart kommit med till exempel rasistiska påståenden, utan används också mot individer vars utsagor i någon mån kan kopplas till strukturell diskriminering i samhället – jämför exempelvis debatten kring Stina Wirséns tecknade figur Lilla Hjärtat (Hornscheidt & Landqvist 2014:194–195).⁸⁶ Detta innebär att debatten i högre grad behäftats med ett syndabockstänkande, där den kritiserade individen får klä skott för problem som snarast är att betrakta som strukturella. Dessa allt frekventare utpekanden ger uttryck för en avståndstagande attityd – utpekandet av meningsmotståndaren som en icke rumsren person – och har bidragit till polariseringen i debatten.

En annan figur är utpekandet av dolda, mörka motiv mellan raderna, vad någon *egentligen* står för, en retorisk strategi med stor utbredning. Det handlar alltså återigen om beskrivningen av en diskurs som försåtlig. Esbati utvecklar sitt resonemang i beskrivningen av Lundberg och Neudings:

Det är insinuant och försåtligt. Det främlingsfientliga perspektivet normaliseras, medan de lösa påståendena blir självförstärkande. Kritiken mot att det är frågan om etablerande av felaktiga tankebilder och utgångspunkter kan avfärdas med att man bara efterlyst ”debatt”. Detta är det yppersta av högerpopulistisk retorik. Det är Neudings och Lundbergs artikel mer än risken för tokiga SD-förslag i riksdagen som är det högerpopulistiska genombrottet. (Esbati 2010)

Artikeln legitimerar främlingsfientliga perspektiv, enligt Esbati, och de två författarnas goda intentioner är endast svepskäl för en egentligen restriktiv, högerpopulistisk invandringspolitik. Normaliseringsanklagelsen rör i det-

⁸⁶ Debatten bröt ut hösten 2012 med anledning av premiären på Wirséns tecknade barnfilm *Liten Skär och alla små Brokiga*. Filmen innehöll en stiliserad svart figur som flera debattörer kopplade till rasistiska stereotypa bilder av svarta (s.k. ”minstrel”).

ta fall det faktum att flyktinginvandringen över huvud taget ramas in som ett potentiellt problem. Endast att aktualisera en frågeställning, som märk väl Esbati definierar som främlingsfientlig, är att göra den till norm. På ett språkligt plan laddas dessutom inlägget av hyperbolen. Esbati kritiserar inte bara Lundberg och Neuding för sluttande-planet-problematiken (börjar vi besvara SD:s frågor blir Sverige snart som Danmark, där Dansk Folkeparti övertagit problemformuleringsprivilegiet), utan deras artikel karaktäriseras dessutom som något av ”det yppersta av högerpopulistisk retorik”.

Artikeln stod i kontrast till en annan strategi under hösten 2010, som *Aftonbladet* lanserade för att bemöta SD: ”Vi gillar olika”, en kampanj som betonade värden som öppenhet, solidaritet och mångfald, och som fick ett stort genomslag. Den retoriska effekten hade två komponenter. Den bestod dels av manifestationen av en överväldigande opinion, vilken mobiliserades genom *likes*, knappar på klädseln och annat; dels av vi:et som upprättade en gemenskap bland alla som ville samlas kring dessa positiva och goda värderingar, och samtidigt en skillnad gentemot ”de” som sympatiserade med SD.⁸⁷ Statsvetaren Anders Hellström har diskuterat liknande fenomen i medierapporteringen kring SD, där partiets ideologiska position i mycket konstruerats genom ett ställningskrig kring vad som är en god svensk, en god demokrat, etc. (Hellström 2010:111–134). Med hänvisning till den belgiska statsvetaren Chantal Mouffe lyfter han därmed fram ett typiskt drag i den samtida politiska debatten. Polariseringen mellan de skilda ståndpunkterna definieras i lägre grad genom politiskt definierade skillnader, utan snarast genom moraliska (Mouffe 2008; Hellström 2010:18–20). *Aftonbladets* strategi var utmärkande för försöken att marginalisera SD och deras sympatisörer genom att hävda de goda värderingarnas övervalde, den så kallade tysta majoritetens vilja. Denna och liknande solidaritetskampanjer bidrog till den allt tydligare markeringen av gränsen mellan vi och de i debatten, och det var i frågan om ”volymen” som denna gräns blev mest märkbar.

87 En liknande kampanj lanserades av *Aftonbladet* också efter 2014 års val: ”Vi är 87 procent”, en slogan som skulle demonstrera den stora majoritet som inte hade röstat på SD i valet.

Tobias Billström och volymerna

Det första exemplet på detta är från februari 2013, när den moderata migrationsministern Tobias Billström gjorde ett utspel om att man bör diskutera en ”sänkning av volymer” av invandrare, delvis mot bakgrund av de stora kostnaderna för asylmottagande. Moderaterna hade tillsatt en arbetsgrupp som skulle se över partiets invandringspolitik. En del av det moderata partiet har traditionellt företrätt en restriktiv hållning i fråga om flyktingmottagandet, och det låg nu nära till hands att se utspelet som ett försök att ta tillbaka initiativet i debatten. Reaktionen mot utspelet blev dock kraftig. Flera debattörer motsatte sig ordvalen ”flöden” och ”volymer” för flyktingar, två uttryck som uppfattades som alltför tekniska och avhumaniserande; ett språkbruk som kunde beskrivas som ”oanständigt” (cit. Löfven 2013; jfr också Poohl 2013, Wikström 2013). Men Billström ställdes därtill inför en rad anklagelser som alla gick ut på att frågan om ”volymer” i grunden var felaktigt ställd, rent av djupt oetisk. Han ställdes inför anklagelser som i grunden ifrågasatte hans utgångspunkt i debatten. De tyngst vägande invändningarna gällde:

- Populism: M flirtar med invandringsfientliga grupper (t.ex. Persson & Stadig 2013, Wikström 2013; Rosén 2013)
- Inhuman politik: M betänker inte den svåra situationen som driver på flyktingströmmar (t.ex. Persson & Stadig 2013, Wikström 2013; Ander 2013)
- Ministerstyre: M försöker lägga sig i Migrationsverkets arbete (t.ex. Persson & Stadig 2013)
- Rättsvidrighet: M försöker inskränka asylrätten (t.ex. Persson & Stadig 2013)
- Bryter mot linjen att inte formulera flyktinginvandringen som ett problem: M lägger sig för nära SD (t.ex. Wikström 2013, Ander 2013)

Dessa är som synes argument som inte bara allmänt för fram ståndpunkten att frågan om ”volymer” är felställd; de ger därutöver etiska, politiska och juridiska skäl till att frågan alls inte bör resas. De anförda exemplen präglas av en vilja att sätta upp tydliga gränser, gränser som nu uppenbarligen är passerade. SSU:s Gabriel Wikström beskriver så Moderaternas förslag som ett öppnande av Pandoras ask och som ett ”systemsifte” (Wikström

2013). Reaktionerna på Billströms utspel gav bilden av en stor grundläggande åsiktsgemenskap hos debattörerna, där de likartade argumenten, förstärkta av tydliga uttryck för avståndstagande, demonstrerade en gemensam attityd till frågan om volymerna. Var och en av dessa invändningar må vara berättigad, men det sammantagna intrycket av debatten var att frågan om volymer över huvud taget inte var en legitim fråga, och att Billström gått över gränsen för det tillåtna.

Statsministern Fredrik Reinfeldt var i de första uttalandena lojal med partikamraten, men markerade sedan tydligt mot *hur* Billström talade om saken. Storleken på asylinvandringen och kostnaden ”kan inte vara utgångspunkten”:

I partistyrelsens uppdrag till den här arbetsgruppen *så pratar vi inte på det sättet*. Invandring berikar Sverige och ett ansvarsbärande parti som Moderaterna vill bli en balanserande röst mellan de som aldrig ser några problem och de som aldrig ser andra människor. (SVT Nyheter 2013. Min kurs.)

Det är uppenbart att Reinfeldt, liksom Strömbäck ovan, ställer två utgångspunkter mot varandra: ”invandring berikar Sverige” mot ”invandringen bör minska”, och den ena tycks utesluta den andra. Men vad som är mer intressant: han läxar upp sin minister ifråga om den attityd man bör ha i debatten: I partistyrelsens uppdrag ”så pratar vi inte på det sättet”, vilket nog ska tolkas som att man inte bör prata om invandring som ett negativt problem, utan som något positivt.

Billströms tal om volymer fick på så vis en avsevärd effekt på debatten, och reaktionen på utspelet satte normen för attityden till frågan, det vill säga normen för den som önskade stå på rätt sida om gränsen. Det var egentligen inte förrän i 2014 års valrörelse som frågan togs upp igen på allvar.

Fredrik Reinfeldt om öppna hjärtan

Inför riksdagsvalet 2014 stod de etablerade partierna enade mot SD, och det rådde i stort sett konsensus kring hur frågan om invandringen skulle debatteras, vilket också avspeglades i den allmänna debatten. Den typiska

partipolitiska strategin var, liksom många gånger förr under den förevarande mandatperioden, att framhäva SD:s och den invandringsfientliga väljarkårens brist på humanism och solidaritet genom att understryka den egna medvetenheten om krigets fasor och flyktingarnas svåra situation. Samtidigt kom frågan om kostnaden upp på dagordningen. I juli uppdaterade Migrationsverket sin prognos över asylsituationen, och betonade att kraftigt ökade asylärenden skulle medföra stora kostnader (Migrationsverket 2014). Reinfeldt tog upp frågan i sitt sommartal den 16 augusti, och utvecklade då en tankefigur som redan hade etablerats: problemet att större asylinvandring ger högre kostnader bör inte bemötas med en minskning av flyktingmottagandet, utan med att svenskar borde, som han uttryckte det, ”öppna sina hjärtan”, visa tålmod och generositet. Mot den ekonomisk-politiska realiteten uttryckt med siffror och allvarliga prognoser, ställdes en humanistisk appell, uttryckt som en uppmaning till ett stärkande av en allmän solidarisk inställning.⁸⁸

Likafullt var utgångspunkten för frågan densamma som i fallet Billström – mottagandets kvantitet – och utspelet fick stor kritik. Många debattörer menade följaktligen att Reinfeldt anammade SD:s problembeskrivning: asylinvandringen kostar samhället stora summor, och är alltså definitionsmässigt en kostnad, och därmed ett problem (t.ex. Lapidus 2014, Bjereld 2014a, *Värmlands folkblad* 2014). Rent krasst var ju också frågan om den ökade asylmottagningen ett av argumenten för att reformutrymmet under den kommande mandatperioden var starkt begränsat. Vi har alltså här ett exempel på en högst ambivalent *framing*: frågan om mottagandets storlek ramas å ena sidan in som en fråga om solidaritet (och inte ett problem), men samtidigt ramas frågan om solidaritet med flyktingarna in som en ekonomisk fråga i och med att den sätts i relation till det minimala reformutrymmet (och är därmed ett problem).

Enligt ett gängse tankemönster gick det rent av att påstå att den bakomliggande frågan till Reinfeldts utspel var direkt rasistisk, i och med att invandrare som grupp på detta sätt definierades som ett problem (t.ex. Bergström 2014). Trots budskapet att Sverige bör vara *mer* solidariskt, markerar

⁸⁸ Tidigare samma dag den 16/8 2014 hade Reinfeldt en pressträff där han först gjorde uppmaningen om öppna hjärtan. Se SVT Nyheter 2014.

alltså flera debattörer med starka attitydyttringar mot hur statsministern retoriskt ramar in frågan.

Sara Skyttedal och känslorna

Ett av de få debattinläggen inför valet 2014 där flyktingfrågan togs upp som ett ekonomiskt problem, utan en medföljande uppmaning till solidaritet, var KDU:s ordförande Sara Skyttedals hett diskuterade artikel i *Dagens nyheter* ”Vi måste börja diskutera gräns för antalet flyktingar”, ett par veckor efter Reinfeldts tal. Dess utgångspunkt var just statsministerns utspel, men Skyttedal menade att ”positiva attityder” inte räcker, och hon ställde den ökade kostnaden för flyktingmottagandet mot bostadsbristen i Sverige. ”Vi måste på ett seriöst och faktabaserat sätt börja diskutera var gränsen går för hur många asylsökande Sverige kan ta emot på kort sikt. Utifrån detta måste vi sedan sätta press på andra länder inom Europeiska unionen” (Skyttedal 2014).

Artikeln fick stark kritik särskilt från de etablerade partiernas ungdomsförbund, och reaktionerna från det egna partiet var överlag negativa och tydligt laddade med affekt. KD-riksdagsledamoten Caroline Szyber säger i en kommentar till artikeln: ”Jag fick huvudvärk. Det var mycket känslor. Jag blev både arg och besviken och irriterad” (cit. från Holmqvist et al. 2014). Tidigare KDU-ordförande Ella Bohlin skriver på Twitter: ”Förmodligen det sämsta jag läst. Jag skäms” (Bohlin 2014). Flera andra debattörer uttryckte obehag, till exempel riksdagsledamoten Désirée Pethrus i ett svar på en fråga från politiska kommentatorn Ewa Stenberg: ”Spontant? Jag mår illa...” (Pethrus 2014). Det är förstås legitimt att uttrycka känslor i debatten; vi är alla kännande subjekt och det framstår som naturligt att känslor, som uppenbart styr våra åsikter, också kommer till uttryck. Samtidigt är sådana uttryck för känslor socialt determinerade och därmed meningsskapande. Affekterna som riktades mot Skyttedal gav uttryck för en närmast kroppslig reaktion som signalerade avsmak. Överträdelsen av gränsen bemöttes med attityder som inte bara avfärdade meningsmotståndaren intellektuellt utan också på ett personligt, ja rent av fysiologiskt plan varigenom bortstötningen blir mer stigmatiserande, och därmed framstår som desto mer kännbar.

En orsak bakom de starka känslorna är uppenbarligen den moraliska laddning som frågan har. Magda Rasmusson, språkrör för Grön ungdom, menade att Skyttedals artikel var unik i svensk politik, och att dess argumentation härrörde ”från den politiska sfär som de rasistiska och främlingsfientliga krafterna rör sig i”. Liksom många andra debattörer ger Rasmusson flyktingpolitiken en särställning där de starka humanitära motiven skiljer denna fråga från de flesta andra politiska frågor: ”Mänskligt liv går det inte att sätta siffror på. Den enda gränsen som hör hemma i den här diskussionen är den moraliska” (Rasmusson 2014).

På den obundet moderata ledarsidan i *Svenska Dagbladet* konstaterar Sanna Rayman om debatten: ”För många är detta helt enkelt ett samtalsämne bortom det tillåtnas gräns” (Rayman 2014). Och det är onekligen ett intryck som de negativa reaktionerna förstärker. Godhetens hegemoni föreskriver *ett visst sätt* att tala om invandringen, och den föreskrivna attityden tycks rimma illa just med frågan om en eventuell begränsning av invandringens storlek. Jag ska med det sista exemplet försöka förklara detta närmare.

Hur mycket invandring tål Sverige? Den laddade frågans problematik

Med mitt sista exempel återgår jag till valåret 2010. I SVT:s Agenda hölls i oktober det året en partiledardebatt, och journalisterna hade formulerat en tillspetsad rubrik: ”Hur mycket invandring tål Sverige?” Rubriken var ett slags parafraas av den fråga som SD-politikern Erik Almqvist ställde till finansministern rörande invandringens kostnader vid Riksdagens frågestund den 4 oktober 2012 (Riksdagens protokoll 2012). Än idag brukar Agendas rubrik av många debattörer beskrivas som ett bottennapp, närmast i likhet med *Expressens* ökända löpsedel ”Kör ut dem!” från 1993. Men vari ligger frågans problem?

Den grundläggande invändningen mot SVT:s fråga gäller dess *framing*. I och med ordet ”tål” får frågan en negativ ram. Därmed ges initiativet till SD, påpekade många debattörer. SVT bröt så mot det hegemoniska problemformuleringsprivilegiet, att formulera invandringens fråga utifrån utgångspunkter som alls inte kunde förväxlas med SD:s. Jag återkommer till

denna grundfråga, men dessförinnan kommer invändningarna mot formuleringen att beskrivas, invändningar som alla är avsedda att diskvalificera frågan som utgångspunkt i debatten.

En återkommande invändning är att frågan om invandringens storlek kan ifrågasättas på relevansgrunder. Är detta verkligen den viktigaste frågan i invandringsdebatten? Med tanke på att inställningen till invandring har blivit gradvist mer positiv i Sverige, och att mer än hälften av svenskarna är positivt inställda till den förda politiken, så finns det mer relevanta frågor att ställa om invandring och integration (Priftis 2012, Bjereld 2012). Även här handlar alltså invändningen underförstått om att det finns angelägnare frågor att diskutera än storleken på invandringen.

Av större intresse är att många debattörer kritiserar frågans form. Frågan och dess negativa ram beskrivs av flera debattörer som ett slags fallasi, i likhet med frågan ”har du slutat slå din fru?” Den senare är som bekant typexemplet på en så kallad laddad eller komplex fråga. Vare sig du svarar ja eller nej på frågan innebär det att du accepterar premissen att du någon gång har slagit din fru. På samma sätt här, menar flera debattörer, då man tvingas acceptera att invandringen är en belastning för samhället. Obestridligen innehåller frågan ett implicit påstående, och ett enkelt svar – som inte ifrågasätter frågans premisser – blir ett erkännande av ståndpunkten att invandring är en belastning.

Men i sin argumentation vill flera av kritikerna gå ännu längre. Jag vill beskriva dessa invändningar eftersom de är exempel på ett slags försök att på logisk väg avfärda den aktuella frågan, och därmed generellt misskänna frågor vars premisser ogillas. Dess tillspetsade formulering fungerar ju som en utmaning av en position i debatten som tas för given, och flera kritiker ställer därför upp ett slags substitutionstest, en sorts fallasitest, för att visa hur exceptionellt missriktad frågan är (Bjereld 2012, Priftis 2012, Pettersson 2012).

Det första ”testet” som lanseras är att se om samma fråga kan ställas inom andra politikområden. En debattör menar att den aktuella frågan är unik för invandringsdebatten, för kan man tänka sig frågor som ”hur mycket jämställdhet tål Sverige?” eller ”hur mycket klimatåtgärder tål Sverige?” (Bjereld 2012). Här har debattören alltså valt positivt laddade områden för att visa att invandring skjuts fram som något negativt. Men hur

hållbart är detta test? Det är uppenbart att man kan tänka sig olika realistiska situationer där dessa frågor skulle kunna ställas. Poängen är inte desto mindre att kritikern vill *visa upp* frågans exceptionella natur.

Det andra testet som lanseras – och det är förstås jag och inte debattörerna själva som beskriver dessa invändningar som tester – känner vi igen från många sammanhang: vad händer om vi till exempel byter ut generaliserande uttalanden som ”alla män är...” mot ”alla judar är...”? Testet har sina uppenbara risker, men kan i vissa fall visa upp värderingsskillnader i ett uttalande. Vi kan svårigen fråga hur många gamla tål Sverige, och inte heller hur många judar, ”bögar” eller romer Sverige tål (Lodenius 2012; Pettersson 2012). Det ligger något i att ”invandring” i frågeställningen är en kategori som i högre grad låter sig diskuteras kvantitativt till skillnad från de andra analogierna, men det beror väl i första hand på att det är fråga som också regleras politiskt (Sverige har en reglerad invandring). Och eftersom ingen i den offentliga debatten skulle komma på tanken att ifrågasätta antalet judar i Sverige så blir jämförelsen problematisk. Det *finns* däremot många som ställer frågan ”hur mycket invandring tål Sverige”, och det *finns* alltså många möjliga svar; det vill säga det finns en åsiktsvariation i detta fall, men inte vad gäller till exempel judar eller gamla. Man frågar kort sagt i regel bara om saker där man kan tycka på minst två olika sätt.

SVT:s försvar för användandet av den polemiska frågan som rubrik för debatten handlade också om detta. Man anförde dels att denna fråga ändå hade ställts i riksdagen och borde alltså också kunna ställas i SVT, dels att frågan ju var öppen för olika svar. Den kunde besvaras med ”Hur mycket som helst! Ingen alls! Eller allt däremellan!”⁸⁹ I vilken mån frågan är öppen kan diskuteras, men vad som bör framhållas är att valet mellan dessa tre svar i viss mån definierar partiledarnas relation till SD. Svarar man hur mycket som helst så råder det en *art- eller klasskillnad* mellan SD och de andra partierna, men så fort man börjar diskutera hur stor begränsningen av invandringen bör vara så visar det sig att det i denna fråga snarast handlar om en *gradskillnad* mellan SD och de andra partierna. Därmed riskerar gränsen, åtskillnaden som blivit så viktig, att suddas ut.

⁸⁹ Artikeln, som skrevs av Agendas Pia Bernhardson och Eva Landahl, har tagits bort från SVT:s hemsida. Citatet kan läsas exempelvis i Bjereld 2012.

Avslutning

Jag har alltså velat visa hur den strategiska manövreringen bort från SD har skapat en debatt som präglas av attitydyttringar. Det räcker inte med att föra fram argument, utan det finns också ett uppenbart behov av att demonstrera det personliga moraliska och emotionella avståndstagandet till frågan, ett slags attitydyttringar som visar upp hur man uppfattar de grundläggande gränserna i samhällsdebatten. Detta har i materialet visat sig på tre skilda sätt:

- Dels genom känslomässiga eller rent av fysiologiska responser: skribenterna uttrycker illamående eller huvudvärk, alternativt genom beskrivningar av vändan av att över huvud taget ge sig in i en debatt som man uppfattar som ovärdig;
- Dels genom moraliskt stigmatiserande benämningar som ”rasism”, ”förbrunad retorik” och liknande;
- Dels genom en implicit argumentation som utgår från ett slags toposförskjutning: skribenter säger inte att frågan om volymer inte bör ställas men de menar att den inte ska ställas på just det sättet och med sådana termer.

Dessa attityder fungerar delvis som en sorts vakthållning, men de ger också intryck av ett syndabockstänkande. Det som utmärker de två första punkterna är att de är behäftade med just ett skuldbeläggande som kommer till uttryck genom att man tydligt visar att den andra positionen inte är riktigt rumsren. Det som utmärker alla tre typer av attitydyttringar är att kritikern med sina kategoriseringar upprättar en moralisk skillnad mellan den egna och den andra gruppen.

Artikeln har också ur en specifik synvinkel lyft fram betydelsen av *framing* i debatten. Många av de upprörda känslorna och de starka attityderna har sin grund i en utpräglad medvetenhet och känslighet kring hur frågor ramas in i debatten. Merparten av exemplen handlar om en rädsla för att ett visst perspektiv eller en viss typ av fråga ”normaliseras” eller allmänt tas för den givna utgångspunkten för en debatt. Dessa invändningar är lätta att förstå, men de medför också en utbredd intolerans för alternativa frågeställningar.

Problemet är att den hegemoniska kulturen strängt taget producerar

endast två positioner: å ena sidan medhållspositionen, som vilar på en moralisk-politisk konsensus, och som stöds av argument om vad som är sunt förnuft, och å andra sidan ”de andra” som företräder en omoralisk position. Reaktionen av den typ som här diskuterats bjuder så att säga upp till dans, till identifikation hos redan övertygade, men riskerar att fjärma inte bara åsiktsmotståndare, utan också de som tidigare varit neutralt inställda till frågan. Upplever man dessa beskrivningar som överdrifter, eller upplever man att debattkulturen har repressiva drag, kan det leda till missräksamhet och misstro mot den politiska kulturen i stort.

Referenser

- Ander, Tomas (2013). Nyhetstidningen Inblick. ”Volymen’ Billström!” Bloggpost 20/2. <http://www.inblick.se/Default.aspx?ID=63&PID=760&Action=1&NewsId=1040> (2014-08-22).
- Bergström, Jonas (2014). ”Rasistiska frågor har inga antirasistiska svar”. Bloggpost 17/8. <http://bergstromjonas.se/2014/08/rasistiska-fragor-har-inga-antirasistiska-svar/> (2014-08-22).
- Billig, Michael (1996). *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge University Press.
- Bjereld, Ulf (2008). ”Hur bemöta Sverigedemokraterna?”. Bloggpost 19/1. <http://ulfbjereld.blogspot.se/2008/01/hur-bemota-sverigedemokraterna.html> (2014-08-22).
- Bjereld, Ulf (2009). ”Fyra enkla regler för att motverka Sverigedemokraterna”. Bloggpost 20/10. <http://ulfbjereld.blogspot.se/2009/10/enkla-regler-for-att-motverka.html> (2014-08-22).
- Bjereld, Ulf (2012). ”Sverigedemokraternas framgång och mediebevakningen av integrationspolitiken”. Bloggpost 14/10. <http://ulfbjereld.blogspot.se/2012/10/sverigedemokraternas-framgang-och.html> (2014-08-22).
- Bjereld, Ulf (2014[a]). ”Varför väljer Fredrik Reinfeldt att ställa flyktingmottagning mot sociala reformer?” Bloggpost 17/8. <http://ulfbjereld.blogspot.se/2014/08/varfor-valjer-fredrik-reinfeldt-att.html> (2014-08-22).
- Bohlin, Ella (2014). Twitter bloggpost 29/8. <https://twitter.com/ellabohlin/status/505248810809843712> (2014-11-30).
- Brothén, Martin & Sören Holmberg (red.) (2010). *Folkets representanter. En bok om riksdagsledamöter och politisk representation i Sverige*. Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- Burke, Kenneth (1973). *Philosophy of Literary Form* [1941]. University of California Press.
- Burke, Kenneth (1969a). *A Grammar of Motives* [1945]. University of California Press.
- Burke, Kenneth (1969b). *A Rhetoric of Motives* [1950]. University of California Press.

- Dahlberg, Anna (2014a). "Nivån kan inte vara tabu i flyktingdebatten", *Expressen* 9/11. <http://www.expressen.se/ledare/anna-dahlberg/nivan-kan-inte-vara-tabu-i-flyktingdebatten/> (2014-11-30).
- Dahlberg, Anna (2014b). "Vänstern har bara drömmar att erbjuda", *Expressen* 15/11 2014. <http://www.expressen.se/ledare/anna-dahlberg/vanstern-har-bara-drommar-att-erbjuda/> (2014-11-30).
- Esbati, Ali (2010). "Jag efterlyser en debatt om högerns förbruning". Esbatis kommentarer. Bloggpost 24/9. <http://esbati.blogspot.se/2010/09/jag-efterlyser-en-debatt-om-hogerns.html> (2014-08-22).
- Fishbein, Martin & Ajzen, Icek (1975). *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Addison-Wesley.
- Gelang, Marie & Petermann, Waldemar (2014). "Conflict Escalation by Attitude". Föredrag presenterat vid Nordisk konferens för retorikforskning, Lunds universitet.
- Hellström, Anders (2010). *Vi är de goda: den offentliga debatten om Sverigedemokraterna och deras politik*. Tankekraft.
- Holmqvist, Anette, et al. (2014). "Kritikstormen mot KDU:s flyktingutspel". *Aftonbladet* 29/8. <http://www.aftonbladet.se/nyheter/article19444841.ab> (2014-11-30).
- Hornscheidt, Lann & Landqvist, Mats (2014). *Språk och diskriminering*. Studentlitteratur.
- Lapidus, Arne (2014). "Reinfeldts tal är jackpot för SD". *Expressen* 16/8. <http://www.expressen.se/nyheter/val2014/reinfeldts-tal-ar-jackpot-for-sd/> (2014-08-22).
- Larsson, Petter (2014). "Därför gör högern en sväng mot avgrunden", *Aftonbladet* 20/11. <http://www.aftonbladet.se/kultur/article19888688.ab> (2014-11-30).
- Lewin, Leif (2009). "Kräv SD på svar om hela politiken", *Svenska Dagbladet* 30/12. www.svd.se/opinion/brannpunkt/krav-sd-pa-svar-om-hela-politiken_4009073.svd (2014-08-22).
- Lifvendal, Tove (2014). "Volymfrågan finns på riktigt", *Svenska Dagbladet* 9/11. http://www.svd.se/opinion/ledarsidan/volympfragan-finns-pa-riktigt_4084377.svd (2014-11-30)
- Ljunggren, Stig-Björn & Nordstrand, Jonas (2010). *Sverigedemokraterna och medierna: Valet 2010 och den mediala målkonflikten*. <http://www.timbro.se/bokhandel/pdf/9175667898.pdf> (2014-08-22).
- Lodenius, Anna-Lena (2012). "SVT Gör sig till redskap för främlingsfientlighet". Bloggpost [artikel ursprungligen publicerad på SVT Debatt]. <http://al-lodenus.com/artiklar-2/artiklar-om-svenskhet-migration-och-framlingshat/svt-gor-sig-till-redskap-for-framlingsfientlighet/> (2014-08-22).
- Lundberg, Johan & Neuding, Paulina (2010). "Vi efterlyser en debatt om invandringens problem". *Dagens nyheter* 22/9. <http://www.dn.se/debatt/vi-efterlyser-en-debatt-om-invandringens-problem/> (2014-08-22).
- Löfven, Stefan (2013). Facebook bloggpost 4/2. <https://www.facebook.com/stefanlofven/posts/525987960775436> (2014-08-22).
- Löfving, Christina (2010). "Massinvandring är en ödesfråga". *Arbetarbladet* 14/3. <http://www.arbetarbladet.se/gastrikland/gavle/massinvandring-ar-en-odesfraga> (2014-08-22).

VID DEN POLITISKA DEBATTENS GRÄNS

- Meade, George Herbert (1934). *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. University of Chicago Press.
- Migrationsverket 2014. "Migrationsverket höjer asylprognosen till 80 000". 24/7. <http://www.migrationsverket.se/Om-Migrationsverket/Nyhetsarkiv/Nyhetsarkiv-2014/2014-07-24-Migrationsverket-hojer-asylprognosen-till-80-000.html> (2014-08-22).
- Migrationsverket 2015. "Fler fick skydd under 2014". 2/1. <http://www.migrationsverket.se/Om-Migrationsverket/Nyhetsarkiv/Nyhetsarkiv-2015/2015-01-02-Fler-fick-skydd-under-2014.html> (2015-01-07).
- Mouffe, Chantal (2008). *Om det politiska*. Tankekraft.
- Mral, Brigitte (2010). "Attitude matters'. Attitydyttringar som retoriska medel", *Rhetorica Scandinavica* nr 56, s. 6–30.
- Oja, Simon (2015). *Sverigedemokraternas budskap 2005–2010: En retorisk studie av ett annorlunda parti*. Diss. Örebro Studies in Rhetoric No 9. Örebro universitet.
- Oscarsson, Henrik (2013). "Väljarna är inga dumbomar". *Politologerna*. Bloggpost 10/12. <http://politologerna.wordpress.com/2013/12/10/valjare-ar-inga-dumbommar/> (2014-08-22).
- Persson, Emma & Stadig, Per (2013). "Billström tangerar gräns för ministerstyre", *Svenska Dagbladet* 7/2. http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/billstrom-tangerar-grans-for-ministerstyre_7896580.svd (2014-08-22).
- Pethrus, Desiree (2014). Twitter bloggpost 29/8. <https://twitter.com/Desireekd/status/505255702479523840> (2014-09-05).
- Pettersson, Karin (2012). "Sluta gömma er bakom Sverigedemokraterna". *Aftonbladet* 16/10. <http://www.aftonbladet.se/ledare/ledarkronika/karinpettersson/article15613868.ab> (2014-08-22).
- Poohl, Daniel (2013). "Avgå Billström". Expo idag bloggpost 20/3. <http://expoidag.blogspot.se/2013/03/avgå-billstrom.html> (2014-08-22).
- Priftis, Marcus (2012). "Hur mycket invandring tål Sverige". Bloggpost i *Dagens arena* 8/10. <http://www.dagensarena.se/opinion/marcus-priftis-hur-mycket-invandring-tal-sverige/> (2014-08-22).
- Rasmusson, Magda (2014). "Enda gränsen som hör hemma i asylpolitiken är den moraliska". *Dagens nyheter* 29/8. <http://www.dn.se/debatt/enda-gransen-som-hor-hemma-i-asylpolitiken-ar-den-moraliska/> (2014-09-05).
- Rayman, Sanna (2014). "Biblar och huvudvärk i migrationsdebatten". *Svenska Dagbladet* 29/8. http://www.svd.se/opinion/ledarsidan/sara-skyttedal-hett-om-oronen-nar-hon-vill-diskutera-flyktingmottagande_3866826.svd (2014-09-25).
- Riksdagens protokoll (2012). 13:8. 4/10 2012: http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Kammaren/Protokoll/Riksdagens-snabbprotokoll-2012_H0098/ (2014-08-22).
- Ritter, Anna (2010). "Splittrad borgerlighet". *Fokus* nr 39. <http://www.fokus.se/2010/09/splittrad-borgerlighet/> (2015-07-23).

- Rosén, Eric (2013). "Vad menade Reinfeldt egentligen?". *Dagens arena*. Redaktionsbloggen 8/2. <http://www.dagensarena.se/redaktionen/vad-menade-billstrom-och-reinfeldt-egenligen/> (2014-08-22).
- Ruin, Olof (2010). "De etablerade partierna bemötte SD på fel sätt". *Dagens nyheter* 19/9. www.dn.se/debatt/de-etablerade-partierna-bemotte-sd-pa-fel-satt-1.1173254 (2014-08-22).
- Skyttedal, Sara (2014). "Vi måste börja diskutera gräns för antalet flyktingar". *Dagens nyheter* 29/8. <http://www.dn.se/debatt/vi-maste-borja-diskutera-grans-for-antalet-flyktingar/> (2014-09-25).
- Strömbäck, Jesper (2010). "Felaktig och försätlig analys". Bloggpost 24/9. <http://jesperstromback.wordpress.com/2010/09/24/felaktig-och-forsatlig-analys/> (2014-08-22).
- Studio ett* (2014). "Ska vi prata om flyktingvolymen?" Sveriges radio 10/11. <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=1637&artikel=6014414> (2014-11-30).
- SVT Nyheter (2013). "Reinfeldt går emot Billström i invandringsfrågan". 20/3. <http://www.svt.se/nyheter/sverige/reinfeldt-gar-emot-billstrom-i-invandringsfragan> (2014-08-22).
- SVT Nyheter (2014). "Reinfeldts vädjan till svenska folket: 'Öppna era hjärtan'". 16/8. <http://www.svt.se/nyhetsklipp/nyheter/article2248087.svt> (2014-09-05).
- Tydén, Mattias (2010). "Tankefel i debatten om Sverigedemokraterna". *Dagens nyheter* 28/9. <http://www.dn.se/debatt/tankefel-i-debatten-om-sverigedemokraterna/> (2014-08-22).
- Värmlands folkblad* (2014). "Reinfeldts katastrofala grepp". 25/8. <http://www.vf.se/asikter/ledare/reinfeldts-katastrofala-grepp> (2014-11-30).
- Wikström, Gabriel (2013). "Ett oerhört svek av moderaterna". *Svenska Dagbladet* 7/2. http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/ett-oerhort-svek-av-moderaterna_7894810.svd (2014-08-22).
- Åkesson, Jimmie (2014). Jimmie Åkessons sommartal i Sölvesborg. Youtube 2/8. <https://www.youtube.com/watch?v=Egt6oYvbc4s> (2014-08-22).

Psykiatriens stemmer: den danske psykiatris handlekraft i samtidens offentlighed

Jette Barnholdt Hansen & Kristine Marie Berg

I denne artikel gøres der først rede for forskningsprojektet ”Psykiatriens stemmer”. Dernæst præsenteres en retorisk kritik af Milos Formans film *One Flew Over the Cuckoo’s Nest* (*Gøgereden*) fra 1975, en analyse der indgår i et underprojekt om æstetiske repræsentationer af psykisk sygdom og psykiatriske institutioner. En af kritikken pointer er, at film som *Gøgereden*, der reproducerer antipsykiatriske hjemler i kraft af en særlig brug af metaforer, stadig kan påvirke psykiatriens handlekraft i dag.

Projektets motivation

Psykiatrien står svagt i Danmark, selvom antallet af mennesker med en psykisk lidelse er konstant, nemlig cirka 20% (Dansk psykiatrisk selskab, Dansk psykologforening og Danske regioner 2009:1). Nogle politikere har derfor gjort psykiatrien til en mærkesag: Den tidligere sundhedsminister Astrid Krag etablerede for eksempel et psykiatriudvalg i 2012, og psykiatrien har også siden fået flere midler. På trods af denne øgede politiske opmærksomhed er der stadig stor forskel på, hvordan man bliver mødt i sundhedsvæsenet som for eksempel kræftpatient og psykiatrisk patient (Carlson og Dahl-Hansen 2012). Der er for få psykiatere og mange ubesatte uddannelsesstillinger, fordi unge læger vælger psykiatrien fra. Der er også mangel på sengepladser på de psykiatriske afdelinger og lange vente-

lister – selv ved akut psykisk sygdom (Dansk psykiatrisk selskab 2009). Denne politiske *exigence* (Bitzer 1968) udgør motivationen for vores forskningsprojekt, som har til formål *at beskrive, analysere, fortolke og evaluere den danske psykiatris agency*, altså dens evne til og mulighed for at handle i samtidens offentlige debat.

Forskningsspørgsmål

Grundlæggende forskningsspørgsmål er:

- Hvem repræsenterer den danske psykiatri, og hvad karakteriserer disse retoriske aktører?
- Hvilke retoriske forhold påvirker dem, når de debatterer?
- Og hvilke retoriske platforme har de at kommunikere fra?

Hypoteser

Vi antager, at psykiatrien er begrænset af en række omstændigheder, som påvirker dens handlekraft og -mulighed: 1) *Uenigheder blandt psykiatere*, som ofte bliver forstørret af medierne, hvilket svækker psykiatriens troværdighed som institution.⁹⁰ 2) *Fordomme og myter*, som indvirker på psykisk syges og deres pårørendes motivation til at deltage aktivt i debatten om psykiatri. Pårørende til psykisk syge kan for eksempel føle sig direkte eller indirekte anklaget og tillagt skyld i forbindelse med årsagen til den psykiske sygdom.⁹¹ Og psykisk syge kan opleve, at der bliver stillet spørgsmålstegn ved deres evne til at tænke og debattere rationelt.⁹² 3) Endelig har psykiatrien en *historie*, der i højere grad end hvad gælder for andre områder

⁹⁰ Ifølge den svenske psykiater Johan Cullberg vil psykiatri altid være et disharmonisk område, fordi det bygger såvel på et naturvidenskabeligt som et humanistisk paradigme. Og det er umuligt klart at fastlægge, hvornår og i hvilket omfang de to forskellige optikker skal benyttes (Cullberg 1994:29–30).

⁹¹ Interesseorganisationen *Bedre psykiatri* har derfor som et af deres mål at tale de pårørendes sag over for politikere og fagfolk inden for psykiatrien (*Bedre Psykiatri* udateret).

⁹² Interesseorganisationen *Landsforeningen af nuværende og tidligere psykiatribrugere* (LAP) har derfor som et af deres mål at bekæmpe diskriminationen af psykiatribrugere og sikre politisk indflydelse på beslutninger, der træffes lokalt, nationalt og internationalt (LAP udateret).

inden for sundhedsvæsenet, bliver genfortalt både i sagprosa og fiktion. Selvom danske psykiatere for eksempel helt stoppede behandling med *lobotomi* (det hvide snit) i 1983 (Middelfart Museum, udateret), er film som *Gøgereden*, der ofte genudsendes på dansk fjernsyn, med til at gøre historien om denne behandlingsform nærværende.

Agency som teoretisk kernebegreb

Den teoretiske ramme om projektet udgøres af retorisk kritik med vægt på *agency*-begrebet. *Agency*, retorisk handlekraft, omfatter både en afsenders retorik i en given situation og hans mulighed for at handle. Begrebet er påvirket af postmodernismens dekonstruktion af begrebet *subjekt*, som medførte diskussioner blandt retorikere om afsenderpositioner. Michael Leff (2003) og Karlyn K. Campbell (2005) plæderede for, at retorisk handling kan initieres uden for en retor, og at retorer derfor mere er ”points of articulation” end ”originators” (Campbell 2005:5). *Agency*-begrebet forholder sig således både til en retors kommunikative virkemidler og hans mulighed for at handle, hvilket kan være påvirket af situationelle, kulturelle og sociale faktorer (Isager 2009, Jasinsky 2001, Miller 2009, Hoff-Clausen, Isager og Villadsen 2005).

Agency-begrebet er valgt som teoretisk kernebegreb på grund af dets *dobbelthed*, der motiverer retorisk kritik, som dels 1) fokuserer på de forskellige psykiatriske agenter og deres retorik, og samspillet mellem deres respektive ytringer, og dels 2) kortlægger de retoriske platforme, som agenterne bliver tildelt til at ytre sig fra og disses begrænsninger. At vægte såvel agenternes retoriske midler som deres handlemulighed er oplagt i forbindelse med den aktuelle psykiatridebat, hvor mange forskellige forhold kan virke begrænsende. De psykiatriske patienter og deres pårørende kan for eksempel blive mødt af fordomme og manglende viden om psykisk sygdom og psykiatriske behandlingsformer, og psykiaterne er i mange sammenhænge underlagt mediernes strategiske valg og fravalg. Et illustrativt eksempel på dette er tv-debatten om SSRI-præparater (’lykkepiller’), der udspillede sig i foråret 2013. Den var direkte foranlediget af dokumentarudsendelsen *I pillens mørke skygge* af Poul-Erik Heilbuth, som blev sendt d. 13. april på DR1. Patienters og pårørendes personlige historier om mord

og selvmord, som angiveligt var forårsaget af brug af SSRI-præparater, var her i fokus. Både udsendelsen og de efterfølgende debatter blev senere kritiseret af psykiatere som Thomas Middelboe og Poul Videbech, der mente, at psykiaterne som faggruppe havde fået alt for få muligheder af medierne til at deltage i debatten på fjernsyn (*Kristeligt Dagblad* 2013). De var altså ikke blevet tildelt en talerplatform, hvor de på baggrund af deres faglighed kunne informere borgerne om depression og antidepressiv medicin. Debatten havde derimod været ensidigt domineret af talere, som var kritiske over for medicinsk behandling med SSRI-præparater. Psykiaterne frygtede derfor, at nogle depressive patienter ville stoppe med at tage deres medicin på grund af dokumentaren og de ensidige debatter. Dette kunne i værste fald lede til selvmord (Ibid.).

Psykiatridebatten er desuden præget af, at de deltagende agenter underminerer hinandens troværdighed, hvilket også kan have direkte betydning for deres handlekraft. Dette er tydeligt i debatten om anvendelse af tvang i psykiatrien. Her først udtalelser fra to psykiatere:

Tidligere havde politikerne en grundlæggende forståelse for, at nogle mennesker er så forstyrrede i deres oplevelse af verden, at de har krav på den redning, en tvangsindlæggelse og -behandling vil give dem. Nu giver stadig flere – både lægfolk, patientforeninger og politikere – udtryk for, at tvang er ondskab og overgreb, som burde forbydes (Ockelmann 2014).

Lykke Pedersen, overlæge på Psykiatrisk Center Hvidovre og næstformand i Dansk Psykiatrisk Selskab:

I medierne støder man ofte på beskrivelser, som efterlader læseren med det indtryk, at dansk psykiatri er forældet og helt ude af trit med udviklingen i den øvrige vestlige verden. Og man ser udtalelser som, at 'vi her i Danmark bruger langt mere tvang og medicin i psykiatrien end i mange andre lande' (i Søgaard 2014).

Fra disse psykiateres perspektiv er det problematisk, at patientforeninger, politikere og borgere i almindelighed sætter spørgsmålstegn ved psykiatrisk praksis uden nødvendigvis at vide nok. Det er ligeledes problematisk, at

medierne fremstiller psykiatrien som havende et for afslappet forhold til brug af tvang, eller kort sagt som dårligt fungerende. I første citat omtales nogle psykiatiske patienter desuden som værende ”forstyrrede i deres oplevelse af verden”, hvilket kan være med til at underminere psykiatribrugernes troværdighed som debattører, idet der stilles spørgsmål ved deres evne til at tænke rationelt.

Hernæst to citater om brug af tvang fra en interesseorganisation og en kampagne, der repræsenterer psykiatribrugere:

Vi finder det problematisk at, på den ene side taler regionerne om nedbringelse af tvangsforanstaltninger og på den anden side anker de en retsafgørelse der er i linie med international opfattelse af bæltefiksering (LAP, Landsforeningen af nuværende og tidligere psykiatribrugere, udateret).

Det er klart en udfordring, at medierne så ofte vælger en sensationspræget vinkel, når en person med en psykiatrisk diagnose har været involveret i kriminalitet. Historierne citeres så bredt i medierne, at befolkningen let kan få det indtryk, at omfanget er langt større end der reelt er tale om (Bratbo, udateret).

Fra psykiatribrugernes perspektiv er det alarmerende, at afgørende aktører inden for psykiatrien (her regionerne, der forvalter de danske sygehuse) på den ene side siger, at de arbejder på at nedbringe brugen af tvang, og på den anden side ikke vil kritisere psykiatrisk praksis i forhold til brug af tvang. Psykiatribrugere fremstiller her psykiatrien som et hyklerisk system, der siger ét og gør noget andet, hvilket kan være med til at underminere hele områdets troværdighed. Det er ligeledes problematisk, at medierne ofte fokuserer specifikt på de psykisk syge, der også er kriminelle.

Hvis man sammenstiller de fire citater, bliver det hurtigt svært at afgøre hvis udlægning af sagernes tilstand, vi bør regne med. Citaterne er aktuelle og var ikke svære at finde. På hver sin måde peger de på en kamp, der udkæmpes i Danmark mellem psykiatere, psykiatribrugere, politikere og medier. Vi kan nok med rimelighed antage, at psykiatere og psykiatribrugere sådan set er interesserede i det samme, nemlig et velfungerende psy-

kiatrisk system. Men som det fremgår af disse få og korte citater, kan den måde, de forskellige agenter omtaler hinanden på være med til at hæmme mulighederne for retorisk handlen. Vi ved, at fælles politiske mål kan skabe overraskende alliancer. I dette tilfælde ser vi det modsatte, nemlig agenter, som – på trods af et fælles mål – undergraver hinandens taleposition. ”Politics make strange bedfellows”, siges det. Politik kan altså også lede til mærkværdige opdelinger af sengepladser.

Eksempel på et delprojekt: Holder kunst antipsykiatrien i live?

Jette Barnholdt Hansens delprojekt handler om æstetiske repræsentationer af psykiatri og psykisk sygdom. Hun vil analysere oplagte artefakter med henblik på at afdække, hvordan disse forholder sig til den psykiatriske diskurs, som præger deres samtid, og diskutere deres betydning for nutidens offentlige debat om psykiatri.

Filmen *Gøgereden* (1975) er et oplagt artefakt. Filmen, som blev instrueret af Milos Forman, er baseret på en bestseller fra 1962 med samme titel af Ken Kesey. Filmen forårsagede intens debat om psykiatrien som institution i USA og Europa og genudsendes stadig i dansk fjernsyn: i 2014 blev den for eksempel vist på DR1 d. 4. april og på DRK d. 16. december i forbindelse med en filmfestival. Filmen er kraftigt inspireret af antipsykiatrien, en teori om psykisk sygdom, der fremstår som en kritik af psykiatrien som institution og dens behandlingsmetoder.

Antipsykiatri

Antipsykiatri er både et teoretisk manifest og en politiske bevægelse, som blev formet i 1960erne af bl.a. David Cooper og Ronald D. Laing. Selve betegnelsen ’antipsykiatri’ blev formuleret retrospektivt af Cooper i 1967 (Burns 2006:93–99). Disse psykiatere forholdt sig kritiske til samtidens psykiatriske praksis med hjemmel i konstruktivistisk filosofi af blandt andet Michel Foucault. Antipsykiatrien som politisk bevægelse kæmpede for at opløse distinktionen mellem behandler og patient. Man ville desuden støtte, hvad man formulerede som ’rejsen gennem galskab’. Rejsen skulle

gennemleves, ikke afbrydes – som i den traditionelle psykiatri. Antipsykiatriens fortalere stod også for egentlige happenings i USA, hvor man tvang sig adgang til de psykiatriske afdelinger og 'befriede' patienterne. I 1971 tog Thomas Szasz således initiativ til at stifte *American Association for the Abolition of Involuntary Mental Hospitalization* (AAAIMH), der kæmpede aktivt mod indlæggelse af psykisk syge (Torrey 1988:315). I *The Myth of Mental Illness* fra 1961, der kan fortolkes som en teoretisk hjemmel for AAAIMH, argumenterede Szasz for, at psykisk sygdom var en metafor. Sygdom var udelukkende et somatisk fænomen: "Strictly speaking, disease or illness can effect only the body; hence there can be no mental illness" (Szasz 1961:275). Når der ikke fandtes psykiske sygdomme, gav hospitalsindlæggelser og behandling heller ikke mening: "There is no medical, moral, or legal justification for involuntary psychiatric interventions, such as 'diagnosis', 'hospitalization', or treatment'. They are crimes against humanity" (Ibid. 1961:276). Ifølge Szasz var psykiatrisk behandling derfor *tortur*, de psykiatriske hospitaler var fængsler, og personalet var dommere og fangevogtere (Ibid. 1961:12). Den antipsykiatriske diskurs dekonstruerer altså det konventionelle psykiatriske sprog og opbygger samtidig et nyt *antipsykiatrisk sprog*, som er kendetegnet ved en række effektfulde metaforer. Disse metaforer, særligt 'fængslet', implicerer flere underordnede metaforer som for eksempel 'fangevogter' og 'indsat'. Såvel den overordnede metafor som de underordnede gøres nærværende i kraft af *evidentia* i *Gøgereden*, blandt andet i indledningen, hvor man følger Nurse Ratched, der møder på arbejde en morgen, og hvor der i den filmiske skildring fokuseres indgående på tremmer, gitre, raslende nøgler og bæltefiksering. Hospitalet, der udgør scenen for filmen, bliver på den måde italesat som et fængsel, patienterne som indsatte og personalet som fangevogtere – allerede inden selve handlingsforløbet går i gang.⁹³

93 *Gøgereden* er tidligere blevet analyseret ud fra en retorisk optik af Kris Rutten, Griet Roets, Ronald Soetaert og Rudi Roose (2012), som tager afsæt i Kenneth Burkes teori om dramatisme. I artiklen plæderer de for retorikkens relevans i forbindelse med uddannelse af personale inden for handicapområdet (herunder psykiatrien). Også Edward Shorter bruger *Gøgereden* som et illustrativt eksempel i en redegørelse for debatten om ECT i anden halvdel af det 20. årh. (1997:281-87).

Gøgereden

Hovedpersonen Randle McMurphy, der bliver indlagt på et psykiatrisk hospital i 60ernes Oregon, spilles af Jack Nicholson. I tråd med den anti-psykiatriske diskurs er han en utilpasset mand, der "har problemer med at leve", men som ikke er egentlig psykisk syg. Dette udsiges eksplicit i filmen i en dialog mellem den ledende psykiater på hospitalet og McMurphy: Patienten er kun indlagt 'til observation' efter at have siddet i fængsel for en række mindre kriminelle forhold. Filmen er bygget op omkring en dikotomi mellem det syge og det raske, som også afspejler de antipsykiatriske manifester. Det syge og det raske bytter i flere tilfælde plads, hvilket synes at sætte de konventionelle kategorier til diskussion: De raske behandlere repræsenterer på paradoksal vis et sygeliggørende system, der gør patienterne endnu mere syge og fratager dem både handlekraft og handlemulighed. Og patienterne viser sig i flere tilfælde at være bedre i stand til at forbedre hinandens sindstilstand og tildele hinanden handlekraft end personalet på hospitalet. For eksempel lykkes det McMurphy at få selv meget introverte patienterne til at samarbejde, når de spiller basketball udenfor i kraft af pædagogiske instruktioner. McMurphy er intelligent, observerende og kritisk men er ikke egentlig obstruerende i første halvdel af filmen. Han spiller for eksempel kort med de øvrige patienter, som tydeligvis lever op i hans selskab. Han tilskynder dem også til at udvise retorisk handlekraft ved at udfordre hospitalets regler og rutiner som for eksempel udlevering af medicin og gruppeterapi, der på trods af, at der opfordres til patienternes spontane deltagelse, styres strengt af filmens anden hovedperson Nurse Ratched, der spilles af Louise Fletcher. Hendes moralske normer har karakter af et freudiansk overjeg, som i flere sammenhænge hæmmer patienterne i stedet for at frisætte dem. Magtkampen mellem McMurphy og Nurse Ratched er central for filmens plot og progression og kan fortolkes som det normale subjekts kamp mod det disciplinerende system, der her repræsenteres af og virker gennem Nurse Ratched.

Også den præskriptive 'rejse gennem galskab' bliver afsat for et lukket, episk forløb: I midten af filmen bryder McMurphy ud af hospitalet, kaprer en skolebus og tager alle sine medpassagerer på havudflugt i en fiskerkutter med replikken: "You're not nuts, you're fishermen!" Også Szasz' påstand

om, at psykiatrisk behandling er tortur, afspejler sig til sidst i filmen: det er således oplagt at fortolke behandlingerne med ECT (elektrochok) og McMurphys lobotomi som en straf for patienternes oprør mod hospitalets disciplinerende systemer.

Filmen har tydelige satiriske elementer, der udstiller psykiatriens laster. Hvis man tager udgangspunkt i John Meyers fire former for humor i det offentlige rum (Meyer 2000), dominerer *differentiation* i form af en polarisering, hvor patienter stilles over for behandlere, syg versus rask, og *clarification*, der kommer til udtryk i kraft af spidsformuleringer, som tydeliggør paradokser og uretfærdigheder. Særlig grotesk er hospitalets medicinuddeling, der rummer både *clarification* og *differentiation*. Medicinen uddeles fra et åbent vindue i en lukket boks, som kan fortolkes som en metaforisk grænse mellem de syge og de raskes verden, der også synes at beskytte de raske mod de syge. Uddelingen udføres til beroligende klassisk strygermusik i tre fjerdedele og i dur – en manipulerende brug af musik, der har karakter af muzak, altså funktionel baggrundsmusik, som her har til formål at sikre, at patienterne tager deres medicin uden at sætte sig til modværge. Scenen gentages flere gange i filmen, hvilket understreger, at der er tale om et mekanisk og rutinepræget ritual. Det parodieres da også af patienterne under den afsluttende julefest, hvor de uddeler alkohol til hinanden. Ritualet får her status af grotesk karneval, idet magtforholdet ændres i i bakhtinsk forstand.

Filmens reception og virkning

I forhold til det overordnede psykiatriprojekt er det oplagt at diskutere narrativets retoriske funktion. Hvilken virkning har den fiktive fortælling om McMurphys liv og endeligt på en psykiatrisk afdeling i Oregon i 60'ernes USA sammenlignet med andre antipsykiatriske diskurser? Jeg vil argumentere for, at filmens narrativ fremstår som et klassisk aristotelisk *paradeigma*. Fortællingen giver desuden antipsykiatrien *nærvær* i perelmansk forstand (Perelman 1990:1088) ved at præsentere et eksempel, der gør den abstrakte teori konkret, tilføjer den *pathos* og gør identifikation med psykiatriske patienter mulig. Som Lennart Hellspong har beskrevet, kan en fortælling desuden hævde en tese *indirekte* uden at appellere til modargu-

mentation til forskel fra en eksplicit argumenterende diskurs (Hellspong 2000). I dette tilfælde er det svært at argumentere mod det fiktive hændelsesforløb i *Gøgereden*, der er inspireret af den antipsykiatriske diskurs, hvorimod den antipsykiatriske diskurs *selv* i langt højere grad appellerer til modargumentation. På den måde kan antipsykatrien stadig påvirke psykiatriens omdømme og handlekraft mange år efter, at denne teori om psykisk sygdom og psykiatrisk behandling har mistet indflydelse i psykiatrien.

Gøgereden modtog 5 *oscars* i 1975. Filmen var med til at skabe debat om psykiatri og har siden fået en næsten ikonisk status. Dens karakterer og de metaforer, som den overtager fra den antipsykiatriske teori, reproduceres derfor i nyere film om psykiatri i kraft af enten implicite eller eksplicite intertekstuelle referencer. Et eksempel er James Mangolds film *Girl Interrupted* fra 1999, som er bygget over Susanna Kaysers selvbiografiske erindringer om et ophold på Claymoore Hospital, hvor hun blev diagnosticeret med borderline personlighedsforstyrrelse. Også her fremstilles det psykiatriske hospital som disciplinerende, og fængselsmetaforikken er gennemgående.

Men hvordan påvirker filmen samtidens danske psykiatri? Aksel Grosen, som er overlæge i psykiatri i Middelfart, giver i avisartiklen ”Oprør med *Gøgereden*” fra 2007 følgende bud på filmens virkning: ”Filmens pointe er, at patienterne bliver raske lige så snart, de er udskrevet. Det bliver de desværre ikke i virkeligheden” (Grosen 2007). Grosen sætter også *Gøgereden* i relation til nedlægnings af sengepladser i psykiatrien. I 1975, da filmen havde premiere, var der ca. 10.000 pladser, i begyndelsen af det 21. årh. var dette tal reduceret til ca. 3000. Samtidig er de kriminelle forhold, som begås af psykisk syge, syvdoblet (Hundevadt 2007). Som et alternativ til indlæggelse opbyggede man distrikt-psykiatrien i 70erne og 80erne, hvor patienterne fik hjælp i deres nærmiljø. I mange sammenhænge dækkede denne de-institutionalisering dog over store besparelser og en egentlig nedprioritering af hele det psykiatriske område (Ibid.). Og i dag, hvor der er bred enighed om, at behandlingskrævende psykisk sygdom findes, mangler man derfor stadig sengepladser på de psykiatriske afdelinger. Det er også tankevækkende, at da DR1 bragte serien i seks afsnit *Sådan er det skøre sind* med en række personlige fortællinger om psykisk syges hverdag

fra d. 31. marts til den 28. juni, 2014, fortalte en kvinde med en alvorlig bipolar lidelse, at hun med det samme var kommet til at tænke på de voldsomme scener i *Gøgereden*, da hendes egen psykiater foreslog ECT, fordi den medicinske behandling ikke havde virket tilstrækkeligt.⁹⁴ Også psykiater Birgit Wandahl Bundesen problematiserer film som *Gøgeredens* gengivelser af psykiatriske behandlinger, der ofte har meget lidt med nutidens almene praksis at gøre men som alligevel formår at stille psykiatrien i et dårligt lys og påvirke dens handlekraft: Filmen skræmmer de psykiatriske patienter, der i nogle tilfælde vælger ikke at modtage de behandlinger, som psykiaterne foreskriver, og som der er forskningsmæssigt belæg for virker mod deres sygdom (Wandahl Bundesen 2013).

Konklusion

Man kan altså argumentere for, at *Gøgereden* og dens antipsykiatriske metaforik har været med til at holde *myten om antipsykiatrien* i live, så denne diskurs stadig påvirker psykiatriens handlekraft i dag. På grund af filmens ikonstatus og de mange referencer til den i nyere æstetiske artefakter, reproduceres også filmens *teoretiske hjemmel* flere årtier efter at den antipsykiatriske teori har mistet indflydelse – og på visse punkter også er blevet decideret modbevist.

Kildefortegnelse

- Bedre Psykiatri. Præsentationsartikel. "Vi arbejder for". <http://www.bedrepsykiatri.dk/om-os/vi-arbejder-for/> (2015-7-25).
- Bitzer, Lloyd F (1968). "The Rhetorical Situation". *Philosophy & Rhetoric*, no. 1, s. 1–14.
- Bundesen, Birgit Wandahl (2013). "Horrortagte fordomme om psykiatrien". *Information* 4/6.
- Burns, Tom (2006). *Psychiatry. A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Bratbo, Johanne. Pressemeddelelse. "Medierne kan blive bedre til at nedbryde fordomme om psykisk sygdom", <http://www.en-af-os.dk/Presse/Pressemeddelelser/Medierne%20kan%20blive%20bedre%20til%20at%20nedbryde%20fordomme%20om%20psykisk%20sygdom.aspx> (2015-2-25).

⁹⁴ Information om dokumentarprogrammerne findes på: www.dr.dk/tv/se/sadan-er-det-skoere-sind/sadan-er-det-skoere-sind-1-6

- Campbell, Karlyn K. (2005). "Agency. Promiscuous and Protean". *Communication and Critical/Cultural Studies*, Vol. 2, No. 1, s. 1–19.
- Carlson, Camilla og Amalie Dahl-Hansen (2012). "Kræftsygdomme skubber psykiatrien ad den politiske bane". *Information* 14/11.
- Cullberg, Johan (1993). *Dynamisk psykiatri*. Hans Reitzels forlag.
- Danske regioner, Psykiatri. "Udviklingen i sundhedsvæsenets tilbud til sindslidende", www.regioner.dk/psykiatri (2015-2-25).
- Dansk psykiatrisk selskab, Dansk psykologforening og Danske regioner (2009). "Psykisk sygdom og arbejdsmarkedet" <http://www.regioner.dk/psykiatri/-/media/B6A2615AA6B-D4E4B951CFD942614A7F1.ashx> (2015-2-25).
- Dr.dk (2014). "Sådan er det skøre sind", <https://www.dr.dk/tv/se/sadan-er-det-skoere-sind/sadan-er-det-skoere-sind-1-6> (Programmerne er ikke længere tilgængelige online, men man kan finde information om dem) (2015-2-25).
- Forman, Milos (2002). *Gøgereden* [1975]. Fantasy Films.
- Hellspong, Lennart (2000). "Berättelser i argumentation". *Rhetorica Scandinavica*, nr. 16, s. 26–33.
- Hoff-Clausen, Elisabeth, Christine Isager & Lisa Villadsen (2005). "Retorisk agency: Hvad skaber retorikken?". *Rhetorica Scandinavica* nr. 33, s. 56–65.
- Hundevadt, Kim (2007). "Opgør med Gøgereden". *Jyllands-Posten* 16/4.
- Isager, Christine (2009). "Retorisk handlekraft: Hvem giver journalisterne ordet?" *Retorikkens aktualitet*, Marie Klujeff & Hanne Roer (red.) Hans Reitzels forlag.
- Jasinski, James (2001). "The Status of Theory and Method in Rhetorical Criticism", *Western Journal of Communication*, Vol. 65, No. 3, s. 249–270.
- Kristeligt Dagblad (2013). Medieetik. "DR-pogrammer kan skræmme depressive patienter væk fra medicin", 18/4. www.etik.dk/medieetik/dr-programmer-kan-skræmme-depressive-patienter-væk-fra-medicin (2015-2-25).
- Laing, Ronald David (2010). *The Divided Self. An Existential Study in Sanity and Madness* [1960]. Penguin.
- LAP, Landsforeningen af Psykiatribrugere. Pressemeldelse. "Grønt lys for bæltefiksering", <http://www.lap.dk/holdninger/pressemeldelser/pressemeldelse-gront-lys-for-baltefiksering/> (2015-2-25).
- LAP, Landsforeningen af Psykiatribrugere. Viden og information, <http://www.frivillighed.dk/Webnodes/da/Web/Public/Viden+%26+information/Vejviser+til+frivillige+organisationer/1323/Kursus> (2015-7-25).
- Meyer, John (2000). "Humor as a Double-Edged Sword: Four Functions of Humor in Communication." *Communication Theory* 10, s. 310–31.
- Middelfart Museum. Artikel [udateret]. "Lobotomi". <http://www.middelfart-museum.dk/lobotomi> (2015-7-25).
- Miller, Carolyn (2007). "What Can Automation Tell Us about Agency?". *Rhetoric Society Quarterly* Vol. 37, No. 2, s. 137–157.
- Ockelmann, Hans Henrik (2014). "Tvang er nødvendig i psykiatrien". *Politiken* 30/9.
- Perelman, Chaïm (1990). *The New Rhetoric. A Theory of Praxional Reasoning*. In: *The Rhe-*

- torical Tradition. Readings from Classical Times to the Present.* Patricia Bizzell & Bruce Herzberg (ed.) St. Martin's Press.
- Rutten, Kris, Griet Roets, Ronald Soetaert & Rudi Roose. "The Rhetoric of Disability: a dramatic-narrative analysis of *One Flew over the Cuckoo's Nest*". *Critical Arts: South-North Cultural and Media Studies*, Vol. 26, No. 5, s. 631-647.
- Shorter, Edward (1997). *A History of Psychiatry. From the Era of the Asylum to the Age of Prozac.* John Wiley & Sons, Inc.
- Szasz, Thomas (1961). *The Myth of Mental Illness.* Dell Publishing.
- Søgaard, Lise (2014). "Læge: debatten om tvang i psykiatrien er unuanceret". *Kristeligt Dagblad* 29/9.
- Torrey, Edwin Fuller (1988). *Surviving Schizophrenia. A Family Manual.* Perennial Library.

Retorikken i kampen om kvinnestemmeretten – aktuell i kampen om fleksibiliteten?

Berit von der Lippe & Johan L. Tønnesson

I 2013 kunne kvinner og menn i Norge feire hundreårsjubileum for kvindestemmeretten. I vår studie av et knippe innflytelsesrike taler fra den norske kampen (Lippe, von der og Tønnesson 2013) har vi pekt på noen av de hyppigst anvendte retoriske ressursene. Én av disse var retoriske spørsmål. Vi tror at vi har adskillig å lære av gårsdagens kvinnepionerers retoriske praksis generelt og deres bruk av retoriske spørsmål spesielt. Anna Rogstad, som skulle bli Norges første stortingskvinne, finner vi særlig interessant ikke bare fordi hun så ofte tar denne ressursen i bruk, men også fordi hennes spørsmål griper elegant inn i sterkt etablerte forestillinger om kvinnen og det kvinnelige som natur. I 1888 spør hun:

Men hvor er saa grænserne, naar alle skranker falder, naar kvinder paa alle hold strømmer inn på mænds omraader? Grænser, skranker, omraader, der er nettop de rette benævnelser. Men hvem har optrukket grænserne, hvem har muret skrankerne, hvem har lovhjemlet omraaderne, enemerkerne? Er det ikke menneskeverk altsammen? (Rogstad 1889)

Ved å spørre slik, vil hun utvilsomt ha større håp om å lykkes enn hvis hun hadde nøyd seg med å konstatere at 'det er menn som har satt opp grensene...' Quintilian tar i sin lærebok i retorikk opp *spørsmålet* som den aller

første blant ”tankefigurene”. Han slår fast at det retoriske spørsmålet gir langt mer rom for stridslyst og lidenskap enn en ren påstand:

Når et spørsmål ikke bare stilles av vitebegjær, men av stridslyst, som f.eks. ”Hva gjorde sverdet ditt, Tubero, etter at du hadde trukket det under slaget ved Pharsalus?” eller ”Hvor lenge vil du fortsette å misbruke vår tålmodighet, Catilina?”, eller ”Merker du ikke at dine planer er oppdaget?” og så videre i hele den følgende passasjen. Hvor mye kraftigere brenner ikke her lidenskapens flamme enn om man hadde sagt: ”Lenge har du misbrukt vårt tålmod” eller ”Dine planer har blitt oppdaget” (*Quintilianus* 1988, bok IX, 2,7–8, vår oversettelse fra tysk).⁹⁵

Men tross både stridslyst og lidenskap unngår hun etter vår oppfatning den dikotomiske ’argument-is-war-retorikken’ (jf. Lakoff og Johnson 1980:4–6). Dermed legger hun – i alle fall i noen grad – veien åpen for refleksjon. Når temaet er jenters reelle utestengning fra utdanning utover grunnskolenivå, spør, svarer – og spør hun igjen. Dette er et fint eksempel på den klassen av retoriske spørsmål som går under navnet *subjectio* – ”Spørsmål som taleren stiller til seg selv eller til publikum/motpart, og så selv besvarer, i den hensikt å klargjøre eller anskueliggjøre” (Eide 1999:127):

Er statens skoler aabnede for vore smaapiger? Ja vel at merke, naar gutterne først er vel placerede, og der da kan blive en plads eller to tilovers, da kan piger paa ansøgning slippe ind. En hvilkenksomhelst ringe begavet eller doven og uskikkelig krabat af en gut kan der stænge for det mest begavede og elskværdige pigebarn. Er sligt retfærdigt? (Rogstad 1889)

Nei, med et slikt lett humoristisk og overbevisende framført premiss kan da ingen med vettet i behold svare ja. Og noen av de som mener å ha vet-

95 ... als Figur aber, immer wenn sie nicht aus Wißbegier, sondern aus *Kampfeslust* gestellt wird, etwa so: ’Was tat denn damals dein Schwert, Tubero, das du in der Schlacht bei Pharsalus gezückt hattest?’ Und: ’Wie lange noch, Cathilina, willst du unsere Geduld mißbrauchen?’ und: ’Merkest du nicht, dass deine Pläne entdeckt sind?’ und weiter diese ganze Stelle. Wieviel stärker lodert hier nämlich die *Leidenschaft*, als wenn gesagt würde: ’Lange mißbrauchst du unsere Geduld’ und ’deine Pläne sind entdeckt’.

tet i behold, men motsetter seg premisset, vet at de kanskje er best tjent med å tie, dersom de skal kunne ivareta sin egen troverdighet.

La oss også gjengi den politisk radikale avslutningen på forbundsfellen Ragna Niensens tale fra samme år. Dette var to år før et temmelig stort mindretall på Stortinget faktisk stemte for kvinnelig stemmerett, og altså et kvart århundre før 1913-vedtaket:

Hvad er det, som gjør, at et land er frit? Er det da ikke det, at regjeringen regjerer med de regjeredes samtykke? Og naar kvinnene og arbeiderne [...] sættes i klasse med børn, idioter og forbrydere, maa udføre pligter uden nogen tilsvarende ret, maa betale skat uden at ha fnug af indflydelse paa, hvorledes vore penge blir anvendt, kan *vi* da egentlig være med paa at si, at Norge er et frit land? Ja, for overklassens mænd, for dem er Norge et frit land, men vi kvinder og arbeidere, vi kan ikke si det – endda. Men det kommer nok (Nielsen 1889).

Her svarer Nielsen selv, og kanskje ikke bare for å ”klargjøre eller anskueliggjøre”. Før hun svarer, har hun stilt et spørsmål, som på tross av at det er åpenbart retorisk, kan invitere tilhøreren til en konstruktiv med-tenking som utfordrer gjeldende *doxa*. Oppslagsverket *Silva Rhetorica* gjør dette til en viktig type retorisk spørsmål:

the rhetorical critic may assess the effect of asking a question as a method of beginning discourse: ”Shall I compare thee to a summer’s day?” says the persona of Shakespeare’s 18th sonnet. This kind of rhetorical question, in which one asks the opinion of those listening, is called *anacoenosis*. This rhetorical question has a definite ethical dimension, since to ask in this way generally endears the speaker to the audience and so improves his or her credibility or *ethos* (”Rhetorical questions”, *Silva Rhetorica* 2015).

Bakhtin (1998) har lært oss at enhver ytring inviterer til svarende reaksjoner. Men invitasjonen kan være mer eller mindre reelt dialogisk. Hvis Nielsen hadde slått fast at definisjonen på et fritt land er at regjeringen regjerer med de regjertes samtykke, hadde hun i mindre grad trukket publikum med i sitt resonnement. I denne artikkelen vil vi forsøke å prakti-

sere retorisk spørsmålskunst på denne måten: Vi vet hva vi mener, men hilser lesernes svarende reaksjoner velkommen.

Doxa og paradoxa

I klassisk retorisk argumentasjonslære er vi vant til å tenke at premisset i entymemet må basere seg på det som publikum anser som sant og riktig, altså på doxa. I denne forstand kan ikke de retoriske spørsmålene uten videre settes lik entymemer, fordi de, slik vi nettopp har gitt eksempler på, etablerer premisser som bryter med gjeldende doxa. Med Pierre Bourdieu kan vi si at doxa er rommet for det ferdig-tenkte, det udiskuterte og udiskuterbare – det som er slik 'fordi det er slik' (Bourdieu 1979). Når kvinnepionerene brøyt tausheten, måtte de også bryte seg inn i doxa og åpne opp dørene for tatt-for-gitte forestillinger om kjønn. De måtte bryte med forestillinger om kvinnens natur og hennes naturlige plass (i hjemmet). Når de med sine retoriske spørsmål må ha nådd fram hos mange, skyldes dette nettopp at dørene allerede sto på gløtt i Norge på slutten av 1880-tallet.

Når doxa anfektes på denne måten, kommer det større rommet, som Bourdieu kaller *heterodoxa*, til syne. Her er det plass for konkurrerende forestillinger. Da er også en symbolsk kamp i gang, altså i motsetning til en materiell kamp, mellom legitime meninger på den ene siden og urette, illegitime og blasfemiske meninger på den andre. Siden det allerede fantes blasfemikere da pionerene tok ordet, handlet det om å gjøre heterodoxa større eller størst mulig. Dikotomien var jo allerede flerret litt opp.

At kvinnefrigjøring er gudsbespottelse, har konservative teologer hevdet til alle tider, men størrelsen på menighetene deres har variert gjennom historien. De retoriske spørsmålene inngikk altså i en symbolkamp, men i en fase i europeisk og nordamerikansk historie da tidligere blasfemiske meninger allerede hadde begynt å vinne gehør hos stadig flere – av begge kjønn. Hvis doxa fremdeles hadde vært sementert som ortodoksi og kvinner fremdeles hadde holdt seg i det Camilla Collett elleve år tidligere hadde kalt 'de stummes leir', da ville ikke de retoriske spørsmålene vært virksomme.

Vi mener i våre analyser av talene å ha sett hvordan kvinnestemmerettsforkjemperne har maktet å invitere tilhørere og lesere – av begge kjønn – inn i sine heterodoksiske rom i stedet for å stenge dem ute i den norske vinterkulda. De visste nok hva de ønsket å oppnå: stemmerett og valgbarhet for kvinner på lik linje med menn, men de åpnet et stykke på vei for retoriske forhandlinger om rettigheter til blant annet utdanning og arbeid.

Den gang gjaldt det vanskelige spørsmål om kvinners natur og denne naturens kulturelle og materielle implikasjoner. Om spørsmålet ikke er endelig besvart i 2015, er det vel få som mener at det er tilsvarende presserende som i den gryende kvinnebevegelsens periode. Hvordan kan vi som har noen sterke meninger om viktige samfunnsspørsmål håndtere tilsvarende vanskelige spørsmål i dag, uten på den ene siden å bli fanatiske og ekskluderende eller på den andre siden å bli ulne og kvasi-inkluderende? For å diskutere dette, *kunne* vi fremdeles valgt det mangetydige begrepet kvinnelighet – som en innforstått motpol til det like vage begrepet mannlighet – og dermed holdt fast ved en av de røde trådene fra kvinnepike-rens taler.

Bøyelighetens begrep

Vi skal i stedet forlate det eksplisitt kjønnede og velger oss begrepet *fleksibilitet* – et begrep med et stort nettverk av betydninger og som dessuten tilhører flere felt og flere livsverdener. Ett felt vi vanskelig kommer utenom, er det økonomiske; dels fordi begrepet fleksibilitet er så tett knyttet til kjennetegn ved dagens arbeidsliv, men også fordi økonomien er et felt som lenge har vært – og fremdeles er – innpakket i naturvitenskaplig språkdrakt. Legger vi merke til at økonomene gir oss bilder av verden ved hjelp av fysiske og i noen grad også av biologiske metaforer – altså bilder hentet fra et ikke-økonomisk univers? Ser fagøkonomene dette, for den sakens skyld? Når bildene har blitt så sterkt konvensjonaliserte at mange vil kalle dem 'døde metaforer', da har de språklige billedkunstnerne maktet å reifisere eller tingliggjøre ikke-fysiske, menneskeskapte fenomener. Og dette viser at de døde (metaforene) vitterlig lever – og kan være svært virksomme.

'Stabilitet' og 'fleksibilitet' kan iakttas når vi observerer fysiske objekter, men som bilder på en økonomisk situasjon er de nettopp – bilder. Når vi går over til å oppfatte bildene som 'ting', blir en ny doxa dannet (Lippe, Berit von der 1999). Når resesjonen truer eller balansen må gjenopprettes, er det mot slike abstrakte aktører kritikken skal rettes. Det er et utfordrende prosjekt. Hvordan skal denne type metaforer tilkjennes ansvar? Hvilke argumenter kan brukes mot en resesjon? Satt bare litt på spissen: Mens medier i økende grad avpolitiserer det politiske og stiller enkeltindivider i fokus, agerer de økonomiske kreftene, balansene og svingningene på et felt uten mennesker og menneskelige drivkrefter.

De færreste språkforskere har store kunnskaper om økonomi, og de færreste økonomer vil innse at språk, og enda mindre retorikk, har betydning for eget fag. Vårt retoriske spørsmål lyder: Er det fordi de ikke ser metaforene de selv ser sin verden med? De økonomene som har sett og drøftet dette, blant andre Philip Mirowski (1994) og Deirdre McClosky (1985), har i liten grad blitt hørt eller lyttet til. Flertallet av økonomer foretrekker et polarisert bilde der vitenskap, sannhet og bevis settes opp mot overtalelse, retorikk og manipulasjon.

Det finurlige – eller paradoksale – er at metaforer er særdeles mangetydige og dermed ytterst fleksible: De mener ikke noe ennå. Det er vi, menneskene, som tilfører dem mening, hvis vi da ser at 'de døde lever' og faktisk er metaforer.

I den offentlige, politiske debatten kommer det mangetydige til syne og blir hørbart. Her lyder fremdeles stemmer som åpner opp døra til heterodoksien og spør hvem fleksibiliteten kommer til gode. Symbol- og definisjonskampen pågår og er vanskelig å kvele.

Og vi på vår side stiller følgende retoriske spørsmål: Hvem kan være mot harmoni og for disharmoni eller mot balanse og for ubalanse? Og hvem er ikke tilhenger av synergi, energi og positive effekter? Fordi dette naturvitenskapelige universet ofte ligger til grunn for tenkningen, fins det et hav av natur-metaforer. Det naturvitenskapelige fundament gir legitimitet og troverdighet. Men, som Anna Rogstad spurte: Er det ikke menneskeverk alt sammen? De økonomiske metaforene bygger opp om forestillinger om økonomi som noe naturlig – ikke helt ulikt de menneskeskapte forestillingene om det kvinnelige eller kvinnelighet, som pionerene ville bryte seg

inn i for å bryte begrepene i stykker. Den økonomisk 'naturlige' vekst og utvikling er like lite naturlig som gårsdagens forestillinger om 'kvinnelighet'. Også her har det naturgitte, lenge knesatt som ortodoksi, begynt å slå sprekker. Vi vil gjerne utvide disse sprekke og få det som gjerne oppfattes som tingenes vesen til å miste noe av den kraft dette tilsynelatende essensielle er tillagt – ikke helt ulikt det gårsdagens kvinne pionerer gjorde – om enn med mindre dristighet enn den pionerene la for dagen.

Den mangetydige fleksibiliteten

Vi griper altså fatt i én av disse metaforene, 'fleksibilitet', et begrep som det for tida står særlig sterk strid om, og slett ikke bare i Norge.

Etymologisk avsløres det mangetydige et stykke på vei, slik begrepet fleksibilitet meget kort forklares i allmenne oppslagsverk: Bøyelighet og smidighet er metaforer hentet fra fysikken. Å være bøyelig, er å ville la seg bøye. Noen bøyer deg, og du bøyer deg for noen. Å være smidig kan være noe av det samme, dette ordet kommer av 'å lett la seg smi'. Men å være smidig, er også å være myk, spenstig og elegant, forteller ordbøkene. Den smidige kan elegant ta seg fram og styre unna unødige konfrontasjoner. Men en annen leksikalsk nyanse av potensiell betydning er denne: Den er fleksibel 'som lett tilpasser seg eller kan tilpasses' (*Bokmålsordboka*). Hvis dette var den dominante oppfatningen av ordets betydning, at fleksibel = tilpasningsdyktig, ville verken smidighet eller fleksibilitet ha kunnet være honnørord. Tilpasningsdyktige planter og dyr har vi mennesker sans for – slik gårsdagens menn hadde sans for tilpasningsdyktige kvinner?

To nettverk av ladde begreper

Fleksibilitet ses ikke bare i lys av benevnelser som rigid, stiv eller stagnert, men overført til det økonomiske felt og det 'frie marked' kan vi mer enn skimte et sett motpoler som samler hele nettverk av begreper med sterk ladning. Men vent litt: Er ikke også slik polarisering inspirert av fysikken, i dette tilfelle læren om magnetismen? Jo, og metaforene slipper vi aldri unna. Det er dem vi 'live by', som det heter i en av det forrige århundres mer kjente boktitler (Lakoff og Johnson 1980). Metaforene hjelper tanken,

i dette tilfelle for å lære noe om hvordan vi tenker ubevisst. Metaforer kan avsløre metaforisk reifisering. Vi påstår altså at det tenkes i følgende motsetningspar, og støtter oss til (Bourdieu og Wacquant 2001).

STAT

tvang
 lukkethet
 rigiditet
 ubevegelighet, stivhet
 gammeldagshet, utdatert
 stillstand
 kollektivism
 uniformitet, kunstighet
 autokrati, byråkrati

MARKED

frihet
 åpenhet
 fleksibilitet
 dynamikk, selv-transformasjon
 framtidsrettethet, nyskaping
 vekst
 individualisme
 mangfold, autentisitet
 demokrati

Bevegelser eller aktiviteter rundt den høyre polen, i markedet, skal helst foregå uten hindringer, det vil si med færrest mulig reguleringer eller statlige inngrep – av mange sett på som angrep. Innenfor dette universet skal også menneskene være mest mulig fleksible. De skal være bevegelige og identifisere seg med verdsettet på høyre side i figuren. Arbeidsmarkedet må gjøres mest mulig fleksibelt. Tilbydere, altså mennesker som søker arbeid eller allerede har en jobb, må bli (enda) mer bøyelige og føyelige, de må bli enkle å kna og forme, skjære og rulle, og de må ikke yte motstand uansett hva man gjør med dem. Arbeidskraften må bli så fleksibel at den i minst mulig grad blir en økonomisk variabel investorene trenger å ta hensyn til. De må være sikre på at det er deres aktiviteter og interesser og intet annet som bestemmer deres egne foretrukne avgjørelser og aktiviteter.

Som vi har prøvd å vise med figuren ovenfor, inngår fleksibilitet i et nettverk av uttrykk og begreper og kan bare forstås i lys – eller mørke – av nettverket som helhet. Og som vi skrev enda lenger oppe, innebærer reifisering eller tingliggjøring av fenomenet som beskrives, at man vil kvele det mangetydige og fleksible i det metaforiske, samtidig som man framkaller et nettverk av negative konnotasjoner.

Når én av de norske hovedaktørene i dagens kamp om forståelser av fleksibilitet, fagforeningslederen Anders Folkestad, sier at regjeringens

fyndord 'fornyelse, forenkling og forbedring' egentlig er en kamouflasje for 'forverring' (Unio 2014), undrer vi på om retoriske spørsmål hadde egnet seg minst like godt. Kunne eller burde han heller spurt: Er det forenkling å måtte risikere å jobbe mer overtid? Eller dette: For hvem er det forbedring? Heller enn å konstatere at 'Det blir økt fare for ulykker og uførhet' eller 'Det er forbedring særlig for arbeidsgiverne' ville denne type retoriske spørsmål antakelig kunne hatt større appell. Og for ytterligere å spisse våre retoriske spørsmål: 'Er det fornyelse og forbedring at arbeidstakere skal være så smidige og bøyelige at de må kunne tåle å falle ned fra store høyder på arbeidsplassen?'

Hvis vi forflytter oss til et felt de fleste leserne vil kunne identifisere seg med, låntakeren som må ha et sted å bo, vil spørsmålet kunne lyde: 'Vil bankene være ekstra omsorgsfulle overfor midlertidig ansatte og gi disse ekstra billige boliglån?' Eller: 'Foretrekker bankene fleksible låntakere?' Og snarere enn å konstatere: 'Færre tør si ifra om uholdbare tilstander på jobben', kunne dette retoriske spørsmålet vært å foretrekke: 'Hvis du ikke er fast ansatt, er det da lettere og mindre risikabelt å si fra om farlige arbeidsforhold?' Fagforbundet Parat, som organiserer kabinansatte i luftfarten, vil på sin side kunne spørre om økt antall arbeidstimer på jobb med færre pauser vil gi passasjerene større sikkerhet – i stedet for å konstatere det motsatte.

Samfunnsmessige maktrelasjoner

Som de fleste ideer, skjuler 'fleksibilitet' sin karakter av samfunnsmessig relasjon: Fleksibilitet, altså forstått i lys av begrepsnettverket rundt høyre pol, krever en omfordeling av makten og har til hensikt å overvinne motstandsmakten knyttet til 'rigiditet'. Arbeidskraften vil bare slutte å være rigid hvis den slutter å være en truende faktor i investorenes beregninger, for da vil arbeidstakerne også slutte å kunne overraske med uventede innspill til hinder for investorenes manøvreringsfrihet.

Hvis denne 'kraften' slutter å være fleksibel, ved å nekte å innpasse seg i et gitt mønster bestemt av tilbyderne, blir arbeidstakere en faktor å regne med, og uventede innspill vil kunne inntreffe. Zygmunt Bauman bruker sterkere ord enn dem vi her har brukt, men han skal nå få komme tydelig

til orde: ”Fleksibilitet på etterspørselssiden betyr frihet til å flytte dit gresset er grønnere, og å etterlate søppel og skrot slengt rundt den siste leirplassen slik at de etterlatte fastboende kan rydde opp, fremfor alt betyr det frihet til å overse alle hensyn, unntatt de som er ’økonomisk fornuftige’” (Bauman 1998:118). På tilbudssiden, for mange av dem som har eller søker arbeid, oppleves fleksibiliteten som tilnærmet uangripelig. Arbeidsplasser kommer og går, og de forsvinner like hurtig som de dukket opp. Det bare skjer. For å leve opp til investorenes fleksibilitetsstandard, må altså situasjonen for arbeidstilbyderne, folk flest, være så rigid og ubøyeelig som mulig – faktisk det motsatte av fleksibel. Fordi fleksibilitet er så mangetydig og rommer så mye, oppleves det ikke utelukkende som noe negativt av alle dem som tilbyr sin arbeidskraft. Spørsmålet er, slik vi var inne på lenger oppe, hvem som har definisjonsmakten og dermed kveler det mangetydige til egen fordel. Vårt poeng her er ikke å benekte at begge parter i arbeidslivet kan ha fordeler av økt fleksibilitet, men å understreke at premissene er gitt av den ene parten. De som framstår med merkelappene stive og rigide er i dagens ideologiske klima dømt til å tape.

Retoriske motspørsmål

”Dette året har vi også vært vitne til at ansatte har fått et stadig tøffere press på å være såkalt fleksibel. Fleksible turnuser som innebærer store avvik fra arbeidsmiljølovens hovedregler om arbeidstid, har blitt løftet fram som *Fata morgana*”, skrev Ruth W. Borgan, fylkesleder i Norsk Sykepleierforbund i Nord-Trøndelag i en avis kommentar våren 2011 (Borgan 2011). Siden den gang har først Høyres Torbjørn Røe Isaksen, deretter Fremskrittspartiets arbeidsminister Robert Eriksson, gjort nettopp fleksibilitet til sitt felles varemerke. Hvis vi anvender den pikante retoriske strategien særlig Rogstad la for dagen, blir dette:

’Er fleksibilitet bra? Ja, særlig for arbeidsgivere som bokstavelig talt ser seg tjent med dette. For de som selv kan bestemme over sin egen fritid og kanskje tar en rask tur til Paris eller New York i ny og ne. Fleksibiliteten som disse lovpriser, innebærer påbud for mange arbeidstakere, ikke minst kvinner i omsorgsykker, som ikke vil kunne legge planer for egen og familiens fritid. De vil i enda større grad enn i dag måtte stille på jobb når

overordnede krever dette eller fordi de rett og slett trenger noe ekstra i lønningsposen. *Er dette rettferdig?*

Ikke overraskende ruster fagbevegelsen til kamp, den nekter å være tilpasningsdyktig.

Under den norske lærerstreiken høsten 2014 erklærte en gruppe streikende lærere fra Bærum ikke desto mindre at de 'Streiker for fleksibel jobb', og de anklaget sin motpart, Kommunenes sentralforbund, for å tilby egne byråkrater fleksible arbeidstidsordninger, mens lærerne selv skulle fratas nettopp dette. Da svarte sentralforbundets ledelse:

At vi har fleksibel arbeidstid betyr at arbeidsgiver har 100 prosent styring over arbeidstida og at vi i utgangspunktet er på arbeidsplassen sju og en halv time hver dag. Det betyr at jeg kan avtale med min leder dersom jeg for eksempel har arbeidsoppgaver som det er bedre at jeg løser hjemme. Dersom jeg får ja, kan jeg gjøre det (Strømmen 2014).

Etter vårt syn er fleksibel og fleksibilitet særlig virksomme ord, fordi de, som også det siste sitatet avslører, så lett tas i bruk av de mektige mot de mindre mektige. Et søk på ledige stillinger på Finn.no (9.10.14) viser at i nærmere tusen norske stillingsannonser spørres det etter en 'fleksibel medarbeider'. Til denne stillingsannonsejargongen svarer jobbsøkningsrådgivere, som vi ikke vanligvis forbinder med fagbevegelsen, i dette tilfellet i Teknisk ukeblads karriereutgave, med et råd som innebærer en radikal kritikk av hele fleksibilitetsbegepet. Jobbsøkerne anbefales å spørre: 'Hva menes med fleksibel arbeidsdag? Kan jeg komme når jeg vil? Eller betyr det at jeg må utvise fleksibilitet overfor virksomhetens behov og jobbe kvelder og helger?' (Amelie 2014).

Det er ikke bare innenfor arbeidslivet at bøyelighet og smidighet er ettertraktede egenskaper. I familiepolitikken er fleksibilitet et slagord for dagens regjering, kanskje til delvis avløsning av 'valgfrihet'. Mens den forrige regjeringen ville reservere en permisjonskvote for far, slik at han ble stimulert til å være hjemme en periode med sitt lille barn, vil dagens regjering ha fleksibilitet. Høres ikke det bra ut, da? Hvordan kan vi i det hele tatt retorisk håndtere et til dels vakkert, og samtidig sterkt ideologisk ladet ord? Ikke ved å unngå det – da får maktthaverne monopol på ordet. Inspi-

rert av Gina Krogh, Ragna Nielsen og Anna Rogstad, men ikke som ren *copia* av deres strategier og figurer, vil vi avslutningsvis foreslå noen mulige, inviterende måter å spørre på: Kristin Clemet og leder av den høyreorienterte tenketanken Civita skrev nylig at ”Høyre og Frp vil gi småbarnsfamiliene økt fleksibilitet til å velge hvem som skal være hjemme” (Dagsavisen 2.10.14). Spørsmål: Hvem av foreldrene kan forventes å være mest fleksibel i dette valget?

Høyres kunnskapsminister Torbjørn Røe Isaksen har allerede svart: ”Regjeringen foreslår for eksempel at det skal være mulig for far å gi deler av permisjonstiden sin til mor i stedet for at den går tapt som i dag” (Isaksen 2014). Vi spør: ’Hvem er det som gir, og hvem er det som tar?’

Det fleksible kjønn er tittelen på en norsk bok som kom ut for noen år siden (Thorsen 1993). Gåte: Hvilket kjønn kan det være snakk om her?

Helt riktig. La Donna er ikke bare mobile i enkelte menns øyne, hun er bøyelig og smidig i hans hender. Godt da å vite at ikke alle menn har ensartede øyne og hender. For også vi bør, det vil si vi må, unngå å utelukke løfte fram kvinner med en antatt homogen type kvinnelighet. Vi må se relasjonen mellom sammensatte menneskelige variasjoner – mellom menn og kvinner og mellom etniske minoriteter og majoritet. I ei tid med dyrking av ’den individuelle ansvarlighet’, er det kanskje på høg tid å løfte fram et klasseperspektiv? Hva om vi parafaserer det kjente utsagnet til den franske forfatter, Anatole France, nemlig følgende: ”I sin majestetiske likhet forbyr loven så vel den rike som den fattige å sove under broene, å tigge på gaten og å stjele brød.” Hvordan lyder, mer enn hundre år senere, dette: ’I sin majestetiske likhet tilbys så vel den rike som den fattige økt fleksibilitet, altså økt mulighet til å ansette au pair som tar seg av barn, matlaging og rengjøring?’

Vi skal ikke slippe Høyre-ideologen Torbjørn Røe Isaksen helt ennå. I forrige stortingsperiode hadde han arbeidsliv som politisk ansvarsområde og forberedte den fleksible nedbyggingen av Arbeidsmiljøloven som regjeringspartner Eriksson sommeren 2015 lyktes i å gjennomføre mot sterke protester fra en prinsippfast, og dermed altså akk så ufleksibel fagbevegelse. Store Norske leksikon forteller om Røe Isaksen at ”Han har bl.a. vært en pådriver for å innføre mer fleksible arbeidstider og vil f.eks. oppheve bestemmelsen i arbeidsmiljøloven som freder søndagen som fridag” (Gar-

vik 2014). La oss spørre: 'Da den gammeltestamentlige guden påla menneskeheten å holde hviledagen hellig, var det da mest av hensyn til kong Salomo eller Jørgen Hattemaker?'

Og statsråden er jo også en slags barneminister, ikke bare for Salomos barn, de som har au pair fra Filippinene, men også for hattemakerbarna. 'Hva kan vi vente at hattemakerbarna sier til hans bud om å avskaffe hviledagen?'

For en god del av gårsdagens kvinneaktivister handlet kvinnekamp i større grad om *kvinnefrigjøring*, et begrep som rommet langt mer enn like muligheter for begge kjønn. Med slagordet "det personlige er det politiske" ble dørene åpnet også for en økonomisk fundert samfunnskritikk. Ved å endre grunnleggende strukturer ved samfunnet, ville man frigjøre både kvinner og menn. Ennå er ikke det politiske blitt ensbetydende med det personlige i Norge. Men er dette i ferd med å snu – er det politiske i økende grad i ferd med å bli personlig?

Har den politiske filosofen Nancy Fraser et poeng, når hun hevder at feminisme og likestilling i økende grad blitt et spørsmål om kultur, identitet og det frie valg? Likestilling er dessuten innad i EU omformulert til kjønnsbalanse, fortrinnsvis kjønnsbalanse i styrerom. I tråd med vår erklærte retoriske strategi spør vi: 'Har 'kulturen' i huset med glasstaket fått den dominerende rollen, mens fundamentet ikke ses eller tas for gitt? Og hvilke vinduer ser vi ut av når vi ser ut? Hvilket landskap er det vi ser når vi ser ut? Og ikke minst: Hvilket landskap er det kvinnene i styrerommene vil se når de ser ut?'

Nasjonal og global likestilling?

Vi vil nå løfte blikket enda lenger ut, opp og framover, men forlater ikke fleksibiliteten. Vi gløtter ut mot verden, mot globaliseringen. I motsetning til endringene gårsdagens kvinnepionerer så åpne seg i deres favør, ser landskapet ut til å åpne seg i favør av investorene. Det lyder faktisk ganske vakkert og dreier seg om TISA (Trade in Services Agreement). Inntil videre gjelder det hemmelige forhandlinger – noe 'agreement' har ennå ikke funnet sted, og lenge så det ut til å unngå politisk oppmerksomhet, kanskje i kraft av det Habermas nylig kalte 'oppløsningen av politikk i

markedskonformitet' (Habermas 2015). The Really Good Friends of Services, som initiativtakerne til TISA kaller seg, har en klar agenda om å liberalisere mer – åpne flere markeder for utenlandske investorer. Her er det snakk om å bli fullstendig kvitt alle reguleringer (eller så mange som mulig), og gjøre det umulig å gå tilbake til et reguleringsregime.

Her understrekes igjen dobbeltkarakteren ved begrepet 'fleksibilitet', og vi kan nå føye ett motsetningspar til i figuren ovenfor: Nasjonal myndighet vs. et overnasjonalt, fritt marked. De nasjonale myndighetene oppfordres nå til å utvise fleksibilitet. Og når fleksibiliteten først er innført, er markedet nådeløst og ubøyelig. Er dette logisk? Sentralt i TISA står nemlig kravet om "nasjonal likebehandling". Det kan være vanskelig å opponere mot likebehandling. Og som vi belyste ovenfor, ser vi hvordan begreper og metaforer med et mangfold av potensielle betydninger innsnevres radikalt. Når disse settes inn i nære kontekster, vil de ikke bare begrense begrepenes fleksibilitet, men også tømme dem for mye av det innholdet de en gang åpnet opp for. Likebehandlingen, det gårdsdagens kvinnepionerer kjempet for, er i ferd med å snus på hodet. Dermed er ikke veien lang til at også likestillingsbegrepet kapres av investorer og økonomer; det koopteres, som det heter det på fagspråket. Siden mange i dag synes å mene at likestilling mellom kvinner og menn for lengst er oppnådd, kan det se ut som dette nå er den nye 'likestillingskampen': likestilling mellom nasjonene. En alles kamp mot alle?

Denne hypermoderne type likestilling betyr for Norges vedkommende at norske tjeneste-leverandører ikke får behandles på en bedre måte enn utenlandske. Den sterke norske offentlige sektoren og ivaretagelse av visse regler for konkurranse begrenser noe av fleksibiliteten for erobringstynne kommersielle interesser i Norge. TISA vil med stor sannsynlighet endre dette. Det spesielle med tjenester er at de oftest leveres direkte til folk, og særlig i land som Norge er det fremdeles et stort innslag av offentlige tjenester. De offentlige tjenestene har som formål å utjamne forskjeller og sikre alle rett til spesielt prioriterte tjenester som helse, utdanning, vann, elektrisitet, omsorg og kultur. Tjenestene leveres uten krav til fortjeneste, og er levert av det offentlige. Er dette rigide praksiser?

Dette opplever nok de fleste innbyggerne som et trygt og godt system. Men slik trygghet er utpreget uflexibel. Regjeringen.no har i en tilsynela-

tende åpenhet omkring TISA forfattet en tekst med tittelen ”Spørsmål og svar om TISA-forhandlingene” (Regjeringen.no 2014). Spørsmålene er verken eksplisitt retoriske eller sokratiske; de minner mer om katekismens ortodokse skjema. Et av spørsmålene lyder ganske enkelt: ’Hvorfor er TISA viktig for Norge?’ Her svares det at mange norske bedrifter har interesse av å konkurrere friere i utlandet. Dette er i beste fall bare halve sannheten, pontoppidansk forkynt som den hele.

Begreper kan i sannhet bøyes og tøyes, og de kan flyttes inn i stadig nye kontekster. Begrepet likestilling har forflyttet seg mange mil – inn i et landskap kvinnepionerene ikke kunne forutse og som de ikke nødvendigvis ville ha applaudert. For at nordiske kvinner skal kunne innta styrerommene og direktørkontorene må filippinske mødre vise fleksibilitet og overlate sine barn til bestemor for å sette seg på første fly langt mot nord og vest. Her skal de yte omsorg for den oppvoksende middel- og overklassen. På samme flyplass lander kanskje en gruppe fra Romania som skal få oppleve at Anatole Frances ironiske poeng har mistet sin gyldighet: Hvem som helst har ikke lenger rett til å sove under broene. Er slikt rettferdig?

Referanser

- Amelie, Maria (2014). ”HR-UNDERSØKELSEN 2013 ’Hva betyr fleksibel arbeidstid? Kan jeg jobbe når jeg vil? Eller må jeg jobbe kveld og helg?’ Derfor velger man å slutte i jobben”. *Teknisk ukeblad*, <http://www.tu.no/karriere/2014/05/26/hva-betyr-fleksibel-arbeidstid-kan-jeg-jobbe-nar-jeg-vil-eller-ma-jeg-jobbe-kveld-og-helg> (2014-10-27).
- Bakhtin, Mikhail M. (1998). *Spørsmålet om talegenrane* [1953–4]. Oversatt av Rasmus Slaattelid. Ariadne.
- Bauman, Zygmunt (1998). *Globalization. The human consequences*. Polity Press.
- Bokmålsordboka. Språkrådet/Universitetet i Oslo. <http://www.nob-ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=&bokmaal=+&ordbok=bokmaal> (2015-02-20).
- Borgan, Ruth W. (2011). Kommentartikkel i Østlandsposten 28/4.
- Bourdieu, Pierre (1979). *Outline of a Theory of Practices*. Cambridge.
- Bourdieu, Pierre og Loic Wacquant (2001). ”Neoliberal Newspeak”, *Radical Philosophy* 105, s. 2–5.
- Fraser, Nancy (2013). ”Feminism, Capitalism and the Cunning of History”. In: Nancy Fraser (ed.) *Fortunes of Feminism. From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*. Verso, s. 209–226.
- Garvik, Olav (2013). ”Torbjørn Røe Isaksen”. I: *Store norske leksikon*. https://snl.no/Torbj%C3%B8rn_R%C3%B8e_Isaksen (2014-10-16).

RETORIKKEN I KAMPEN OM KVINNESTEMMERETTEN

- Habermas, Jürgen (2015). "Hør på folket, Angela! ". I: *Klassekampen*, 27/6, s. 30.
- Isaksen, Torbjørn Røe (2014). "Fleksibel perm". I: dn.no 14/7. <http://www.dn.no/meninger/debatt/2014/07/14/2152/Arbeidsliv/fleksibel-perm> (2015-01-07).
- Lakoff, George & Mark Johnson (1980). *Metaphors We Live By*, The University of Chicago.
- Lippe, Berit von der (1999). *Metaforens potens*. Oktober forlag.
- Lippe, Berit von der & Johan Tønnesson (2013). *Retorikken i kampen om kvinnestemmeretten*. Vidarforlaget.
- McClosky, Deirdre (1985). *The Rhetoric of Economics*. University of Wisconsin Press
- Mirowski, Philip (1994). *Natural Images in Economic Thought: Markets Read in Tooth and Claw*. Cambridge University Press.
- Nielsen, Ragna (1889). "Foredrag om kvinders stemmeret", *Nylænde. Tidsskrift utgivet af Norsk Kvindesagsforening*, nr. 16, s. 241–253.
- Quintilianus, Marcus Fabius (1988). *Ausbildung des Redners. Zwölf Bücher*. Herausgegeben und übersetzt von Helmut Rahn. Zweiter Teil, Buch VII-XII [1975]. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2. rev. utgave.
- Regjeringen.no (2014): "Spørsmål og svar om TISA-forhandlingene". <https://www.regjeringen.no/nb/tema/utenrikssaker/handelspolitikk/nyhetsbrev1/tisa-forhandlinger/id2341665/> (2015-02-20).
- Rogstad, Anna (1889). "Stemmeret for kvinder", *Nylænde. Tidsskrift utgivet af Norsk Kvindesagsforening*, nr. 1, s. 1–16.
- Silva Rhetorica (2015). <http://rhetoric.byu.edu/> (01.07.2015).
- Strømmen, Kjersti (2014). "KS lokker med fleksibel arbeidstid", <http://www.nrk.no/norge/ks-lokker-med-fleksibel-arbeidstid-1.11898499> (2015-02-20).
- Thorsen, Liv Emma (1993). *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondeskvinner 1920-1985*, Universitetsforlaget.
- Unio (2014). "Fornye og forenkle, men korleis forbetre?", 8/12, <http://www.unio.no/nolnyheter/nyheter-2014/fornye-og-forenkle-men-korleis-forbetre> (01.07.2015).

Det virkelige retoriske publikum

Jens E. Kjeldsen

Der er vel ingen anden europæisk taler i moderne tid, som der er skrevet så meget om som Winston Churchill. Det er en udbredt sandhed, at det var ”den inspirerende kraft i hans taler, som holdt moralen oppe og til sidst førte de allierede til sejr” (Enright 2001:12, min oversættelse). Og alle synes at være enige om at premierministeren vækkede bølger af patriotisk entusiasme (jf. Kegan 2002: 125). Så der er ingen tvivl om, at Churchills krigstaler er et af de bedste eksempler, vi har på vellykket og effektiv retorik. Eller er der?

Forskning af Richard Toye fra University of Exeter viser at det ikke er så enkelt. Frem for bare at udføre retorisk kritik af talerne har Toya udforsket deres reception (Toye 2013). Han har læst datidens aviser og studeret the Home Intelligence Reports, som rapporterede om den offentlige mening og folkets reaktioner på vigtige hændelser. Og ikke nok med det, Toye har også udforsket dagbøger, hvor almindelige Briter udtrykker deres følelser og holdninger til Churchills taler. Kort sagt: I stedet for at gætte og spekulere, har Toye undersøgt faktiske responser til den retorik, han undersøger. Og i modsætning til hvad vi normalt tror, blev ikke alle overbevist, styrket og inspireret af Churchills retorik.

Mange almindelige folk mødte hans talekunst med uenighed og kritik, og Toyes receptionsorienterede analyser dokumenterer, at selv om talerne opmuntrede og vækkede nogle, blev andre skuffede og deprimerede. Det er simpelthen forkert, skriver Toye, når vi tror, at det var enkeltpersonen Churchill, der samlede nationen i dens yderste krise. Der var i stedet tale om et retorisk kor af mange talere, som arbejdede sammen at formidle et

centralt budskab (Toye 2013:44).

Denne fejlagtige opfattelse af magten i Churchills retorik viser, hvordan det går galt, hvis vi kun ser på talerne og vurdere deres karakter og kvalitet ud fra almene antagelser om deres modtagelse. Toye kunne ikke have nået sine fund gennem tekstanalyse og retorisk kritik, men kun ved at studere faktiske, empiriske responser. Budskabet er åbenbart: hvis vi virkelig ønsker at forstå, hvordan retorik fungerer, kan vi ikke nøjes med at studere tekster og ytringer. Vi må også studere, hvordan publikum modtager, fortolker og forhandler den retorik, de møder.

Retorikeres begrænsede brug af publikumsstudier er overraskende i betragtning af at beslægtede videnskaber allerede i mange år har benyttet dette perspektiv. I litteraturvidenskaben er hermeneutiske og fænomenologiske teorier blevet videreudviklet til teorier om teksters appelstrukturer, implicitte læsere og åbne steder i teksten, som modtageren selv må fylde ud (som beskrevet af blandt andre Wolfgang Iser, Hans Robert Jauss, Umberto Eco; Se f.eks. Holub 1984). Disse teoretiske betragtninger om modtagerens aktive involvering i læsning, afkodning og medskabelse af ytringer er blevet udvidet, og inden for eksempelvis medievidenskab er empiriske publikumsstudier almindelige. I den britiske ”cultural studies”-tradition har man set på mediebrug i hjemmet og undersøgt publikums tolkning af fjernsynsprogrammer og etablering af ideologi (f.eks. Morley 1992). Receptionsteoriene er blevet fulgt op af empiriske publikums- og receptionsstudier, som benytter interview, fokusgrupper og etnografisk forskning til at undersøge, hvordan publikum fortolker og skaber mening af mediekommunikation og at forstå betydningen af situation og kontekst for, hvordan ytringer opfattes og giver mening (se f.eks. Schrøder et al 2003, Hagen 2000).

At man i medievidenskaben udfører publikums- og receptionsforskning betyder ikke, at det er unødvendigt for retorikere at benytte disse metoder. I almindelighed har medievidenskabens studier af publikum nemlig hverken retorikkens perspektiver, forskningsspørgsmål eller begrebsapparat. Derfor argumenterer jeg i denne tekst for, at retorikere oftere bør udføre receptionsstudier i udforskninger af retorisk kommunikation. Jeg opfordrer ikke til at udforske effekt i traditionel forstand – som konkrete kausale og observerbare ændringer i adfærd eller holdning – men til at retorike-

re søger en bedre forståelse af, hvordan publikum forholder sig til retoriske ytringer. På samme måde som tekstanalyser bidrager til en mere nuanceret forståelse af, hvordan vi som afsendere udformer retoriske ytringer og appellerer til hinanden, vil kvalitative receptionsstudier bidrage til en mere nuanceret forståelse af, hvordan vi som modtagere forstår og interagerer med de retoriske ytringer. Det betyder ikke, at vi skal lægge tekstanalysen bag os. Tværtimod bør retoriske studier i højere grad forholde teksten til receptionen. Netop fordi forståelse af situation og kontekst er afgørende for retorik, er kombinationen af tekstanalyser og receptionsstudier særlig vigtig for retoriske studier. Hvis vi ønsker at forstå, hvordan forskellige ytringer påvirker forskellige former for publikum, kræver det, at vi både forstår ytringens retoriske appeller, situationens omstændigheder og modtagerens reception.

Publikum i retorisk teori

Der er naturligvis ingen retoriker som nægter vigtigheden af publikum, for uden publikum ville retorik ganske enkelt ikke eksistere. Det er ikke nogen tilfældighed, at Aristoteles brugte en stor del af *Retorikken* til at redegøre for følelserne og forskellige menneskelige karakterer og til at definere talearterne i forhold til former for tilhørere. Og i de seneste 60 år har ledende retorikforskere funderet på publikums rolle i retorisk kommunikation.

Den mest kendte af disse er utvivlsomt Perelmans beskrivelse af publikum som ”en samling af dem som taleren ønsker at påvirke med sine argumenter” (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1971:14). Hvem denne samling består af er dog ganske foranderlig, det kan være taleren selv, det kan være et partikulært publikum, eller det kan være hele menneskeheden. Men det er vanskeligt, siger Perelman, at ”bestemme ud fra materielle kriterier alene, hvad der udgør en talers publikum” (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1971:19). Derfor bruger han ikke meget blæk på at beskrive de partikulære publikummer, og publikum forstås stort set som en konstruktion skabt af taleren (ibid.). Og det er jo netop sådan det universelle publikum bliver forstået: en konstruktion skabt af taleren.

Den næstmest omtalte forståelse af publikum er antagelig Lloyd F. Bitzers beskrivelse i teorien om den retoriske situation, hvor han gør det klart,

at retorik per definition er kommunikation henvendt til et publikum. En retorisk publikum er, som vi ved: ”de mennesker, som er i stand til at blive påvirket af kommunikation, og som kan fungere som formidlere af forandring” (Bitzer 1968:7 f.). Bitzer beskriver, hvordan bestemte situationer og retoriske responser transformerer individer til et historisk konkret publikum, men selv om han beskriver publikum som en ”materiel objektiv eksistens”, er hans publikum ikke desto mindre en teoretisk konstruktion.

Med Edwin Black fik vi i 1970 begrebet *den anden persona*. Enhver tekst har en impliceret forfatter, det er den første persona. Men tekster har også en impliceret modtager, et impliceret publikum, det er den anden persona. Denne persona, dette publikum, kan vi dømme moralsk, fordi vi i teksten kan se en model af den form for publikum som afsender ønsker at hans virkelige publikum skal blive (Black 2013:598). Philip Wander har senere beskrevet det, han kalder *den tredje persona*, som betegner det publikum, som ikke er til stede, det publikum taleren forkaster eller benægter (Wander 2013:614). Senere har andre teoretikere introduceret både fjerde person og nulte persona – talerens negering af sig selv. En lignende ideologisk tilgang til persona-teorierne har Maurice Charlands behandling af det såkaldte konstitutive publikum, som forklarer, hvordan retoriske ytringer, strukturer og appeller ikke alene overtaler et publikum, men også skaber, konstituerer, publikum (Charland 1987). Inden for de seneste 10 år har også Christopher Tindale (2015, 2013, 1999, 1992) rettet sin opmærksomhed mod publikum. I sine studier af retorisk argumentation udforsker han filosofisk, hvad en retorisk publikums identitet kan være.

Alle disse anerkendte udforskninger har en ting til fælles: De er spekulative, teoretiske konstruktioner af publikum. Publikum er enten talerens opfattelse eller de er impliceret af teksten, de er udeladt af teksten eller konstitueret af retorikken. Ingen af studierne behandler faktiske publikum, eller tager nogen form for virkelig reception eller reelle responser ind i sine betragtninger.

Efter en begyndende interesse for receptionsorienterede studier hos retorikere i 1970erne og 80erne er tendensen til retoriske receptionsstudier visnet, før den er nået at blomstre. For seksten år siden opfordrede Leah Ceccarelli os til at udføre flere nærlæsninger af reception af retorik. Hun

havde efter bedste evne søgt, men var ikke i stand til at finde nogen ”noteworthy recent cases of rhetorical criticism where immediate response has been rigorously examined to determine how original audiences interpreted a text” (Ceccarelli 1998:679, n. 84). I sin undersøgelse af polysemi bemærker Ceccarelli (1998:679, min kursivering) helt korrekt at:

the polysemy of resistive readings and the polysemy of strategic ambiguity are most adequately demonstrated when the critic conducts a close reading of the text *and* a close reading of the reception of that text.

Det betyder, skriver hun, at hvis vi som retorikere skal udforske disse former for polysemi, er vi tvunget til at udvikle nye metoder, for de fleste retoriske kritikere:

do not currently focus on how text were received by their contemporary audiences, choosing instead to imagine how an audience in a particular historical situation might have responded to the text’s invitation. When critics do gather forms of historical evidence marking audience responses (like editorials, opinion polls, and letters), they tend to be concerned exclusively with the way in which a text was judged; critics who register audience comments to show that a text was ”successful” or ”unsuccessful” are not making closer inquiries into how audiences actually interpreted the content of the message (Ceccarelli, 1998:679).

Samme år som Ceccarelli publicerede sin tekst, udførte Stromer-Galley og Schiappa en oversigt over forskningen i retorisk analyse og kom til den konklusion, at antagelser og spekulationer om publikum og deres respons ”are being advanced without adequate evidence” (Stromer-Galley & Schiappa, 1998:30). Schiappa fastholdt og videreudviklede dette synspunkt i sin bog *Beyond representational correctness* (2008), som giver teoretiske og empiriske begrundelser for, hvorfor vi oftere bør udføre receptions- og publikumsstudier (Schiappa, 2008:31). Desværre ser det ikke ud til, at disse synspunkter har vundet særlig meget frem i retorisk forskning.

Det er korrekt, at retorikere i vore dage tager flere metoder i brug, men empiriske, kvalitative publikumsstudier er stadig noget af en sjældenhed i

retorisk forskning. Det gælder både den amerikanske og europæiske – og det gælder den skandinaviske. I forhold til studier af publikum er eksempelvis et forskningsprojekt som *Retorik der flytter stemmer* (Jørgensen, Kock og Rørbech, 1994) ikke først og fremmest et kvalitativt receptionsstudie, men et kvantitativt effektstudie. Fremgangsmåden til at undersøge publikums reaktion er statistiske metoder som binomialtest, rangsumtest og ”rangsumtest på tværs”. Mens talerne og deres retoriske greb undersøges kvalitativt, bidrager studiet ikke med nogen kvalitativ indsigt i, hvordan publikum forholdt sig til eller fortolkede retorikken. ”Receptionen” er stort set begrænset til mekanisk registrering af om publikumsmedlemmer stemmer ”ja”, ”nej” eller ”ved ikke”. Dette betyder naturligvis ikke, at studiet er uden værdi. Tværtimod er *Retorik der flytter stemmer* antagelig det største og vigtigste retoriske studie af offentlig debat, som er udført i Skandinavien. Men heller ikke dette studiet søgte altså kvalitativ forståelse af et publikums reception af retorikken. I Norge begyndte medieforskeren Barbara Gentikow i slutningen af 1990erne at udforske forholdet mellem retorik og reception (Gentikow 1997, 1998, jf. Gentikow 2003:146-49, 172). Hun argumenterede for en tekstorienteret receptionsforskning (1997:38), som både undersøger *primærteksten* – altså retorens tekst, – *sekundærteksten*, som fremkommer i andre mediers omtaler og behandlinger af primærteksten, samt *auditortekster* (også kaldet *tertiærtekster*), hvor forskeren analyserer receptionen gennem for eksempel interview eller fokusgrupper. I Danmark har Christian Kock længe argumenteret for, at retorikere både bør forske i produktion og reception af retorikk (se f.eks. Kock 1997), og han har selv benyttet en receptionsorienteret tilgang i sine studier af retorisk poetik (Kock 2008). Selv har jeg i en del tekster set på modtagelsen af retoriske ytringer ved at undersøge sekundærtekster som avisomtaler og læserbreve (Kjeldsen 2007, 2013) samt terciærtekster som materiale fra fokusgrupper (Kjeldsen 2015). Det ser også ud til, at der i seneste år er kommet en øget interesse i og bevidsthed om værdien af empiriske publikumsstudier. I retoriske studier af online kommunikation er eksempelvis bruger-interview (Hoff-Clausen 2008) blevet benyttet, og på Københavns universitet har ph.d.-afhandlinger benyttet metoder som protokolanalyse (Bengtsson 2014), samt udvidet den traditionelle tekstanalyse ved at se på online responser af de retoriske tekster som analyseres (Rønlev 2014). Ved

Universitetet i Bergen arbejder stipendiater i øjeblikket på retoriske ph.d.-afhandlinger som benytter receptions- og publikumsstudier (Eirik Vatnøy og Magnus Iversen; jf. Iversen 2015).

På trods af disse eksempler på empirisk bevidsthed om publikum og brugere, er receptionssiden i retorisk kommunikation dog stadig underudforsket. Det er tydeligt, når man gennemgår de ledende retoriske forskningstidsskrifter og søger efter publikationer med kvalitative publikumsstudier. Udover Gentikows artikel fra 1997 har for eksempel *Rhetorica Scandinavica* ikke publiceret et eneste publikums- eller receptionsstudie, siden tidsskriftet blev etableret i 1997. Det er en skam, for som vi lærte af Toyes studie af Churchills taler, vil et ensidigt fokus på retorisk tekstanalyse forhindre os i at se, hvordan retorik i konkrete kontekster faktisk forstås og forhandles af publikum.

Empiriske publikumsstudier

Værdien af receptions- og publikumsstudier bliver tydelig gennem konkrete eksempler på sådanne studier. Studier som lærer os noget, vi ikke kunne have lært gennem tekstanalyse alene, men kun ved at undersøge reception og publikum. Tre korte eksempler kan illustrere dette.

Det første eksempel er retorikerne Carole Blair og Neil Michels studie af retorikken i Kennedy Space Centre og Disneyland. Blair og Michel har udført mange studier af mindesmærkers retorik. Men da de besøgte Kennedy Space Centre i Florida for at lave en retorisk læsning af mindesmærket for amerikanske astronauter, det såkaldte *Space mirror*, fandt de hurtigt ud af, at de andre gæster ikke delte deres reaktion på mindesmærket.

I deres undersøgelsen af publikums møde med mindesmærket, oplevede de "first hand what many rhetorical critics never attend to – a real audience" (Blair & Michel 1999:46). Set med en retorisk tekstanalyse udfører Space mirror de "eulogistic operations that any commemorative monument must" (Blair & Michel 1999:34). Men ved at observere og tale med de besøgende opdagede Blair og Michel, at de fleste enten fuldstændig overså mindesmærket eller bare kastede et kort, uinteresseret blik på det. Sådanne observationer viser, at vore grundige og dybsindige tekstanalyser af retoriske tekster som for eksempel mindesmærker kan være temmelig

frakoblet den faktiske reception. Gennem deres observationer opdagede Blair and Michel noget underligt: De fleste mennesker i Kennedy Space Centre var klædt, som de skriver, i "Donald Duck shirts, Mickey Mouse ears, or Goofy hats" (Blair & Michel 1999:47).

Det viste sig at den overvældende del af gæsterne kom direkte fra det nærliggende Walt Disney World. Det gav en vigtig del af forklaringen på den fraværende opmærksomhed på mindesmærket. Disneyland er en forlystelsespark, hvor de besøgende bliver tildelt rollen som modtager af underholdning. Når gæsteren kommer fra Disneyland til Kennedy Space Centre møder de en organisering, som minder om en forlystelsespark. Derfor bibeholder de i Kennedy Space Centre publikums-positionen, som blev konstrueret i Disneyland. Denne position er i konflikt med eftertænk-somheden og alvoren som mindesmærker kræver. Når du er i forlystelsespark-modus, er det svært at indtage en rolle, hvor man mindes de døde. Mindesmærkets retorik kan ganske enkelt ikke forstås med mindre vi tager publikum og kontekst i betragtning. Den retoriske forståelse krævede observation, interview og et besøg i Disneyland. Studiet af Space Mirror lærer os, at nogle gange kan det som påvirker publikum og afgør deres respons ikke findes i teksten alene. Vi er nødt til at tage konteksten og receptionen i betragtning.

Et andet eksempel på værdien af publikumsstudier er Kathleen Hall Jamiesons studier af politisk fjernsynsreklame, som også viser, at visse former for retorik ikke kan lokaliseres i konkrete ytringer (Jamieson 1992). I præsidentvalgkampen i 1988 mellem demokraten Michael Dukakis og republikaneren George Bush sr. blev der sendt nogle berygtede fjernsynsreklamer, som angreb Dukakis for at være "soft on crime". En fortalte om den sorte morder Willie Horton, som under en orlov fra et fængsel i guvernør Dukakis' hjemstat flygtede og kidnappede en ungt hvidt par, knivstak manden og voldtog konen. Bush-kampagnen fulgte op med en reklame, som hævdede at 268 mennesker var flygtet under orlov og antydede, at disse flugtpersoner var mordere, som begik nye alvorlige forbrydelser. Endelig viste en reklame et interview med parret som Willie Horton havde kidnappet og voldtaget. Parret angreb Michael Dukakis og gentog tidligere reklamers kritik af ham for at være blødsøden i straffepolitikken.

Disse reklamer er konkrete retoriske tekster som vi kan analysere, men

analyserne kan ikke alene give en forståelse for hvordan kampagnen fungerede retorisk. Reklamerne blev omfattende dækket i medierne og klip blev ofte vist i nyhederne. Gennem fokusgruppetudier opdagede Jamieson, at folk ikke kunne skelne mellem den information, de fik fra reklamer, nyheder, taler og andre kilder. I stedet for at ”læse” disse medietekster som adskilte enheder havde seerne ud af fragmenterne af alt dette konstrueret deres egen – og helt fejlagtige – historie, som fortalte, at Dukakis havde givet 268 sorte mordere orlov, hvorefter disse fanger havde begået nye alvorlige forbrydelser. Disse publikums-konstruerede tekster vil vi aldrig kunne finde gennem traditionel tekstanalyse, fordi teksterne kun eksisterer som publikumskonstruktioner. Den eneste måde at få tilgang til denne viden er at snakke med publikum.

Det tredje eksempel på værdien af receptions-orienterede studier i retorisk forskning kommer fra min egen forskning i visuel argumentation (Kjeldsen 2007). Inden for dette felt indvender traditionelle argumentationsforskere ofte, at billeder ikke kan argumentere, fordi de jo bare viser noget og ikke kan eksplicitere påstande og præmisser verbalt. Men netop fordi visuel argumentation er grundlæggende enthymemisk – eftersom publikum selv må konstruerer ræsonnementerne ud fra de visuelle stimuli – er publikumsstudier særlig relevant for denne form for studier. Hvis vi begrænser os til at blot undersøge visuel retorik ved hjælp af tekstanalyse, risikerer vi at ende med spekulative rekonstruktioner af retorikken. Argumenterne kan nemlig ikke lokaliseres ved kun at se på den visuelle ytring, man må også se på kontekst og reception.

Det blev tydeligt i et studiet jeg selv foretog af debatten om denne annonce, som det danske parti Venstre indrykkede i *Se og hør* i 2001.

Annoncen viser palæstinensiske anden-generations indvandrere som forlader domshuset i Århus efter en dom for massevoldtægt. Hvad er det visuelle argument i denne annonce? Afsenderen, partileder Anders Fogh Rasmussen, hævdede, at annoncen ikke handlede om indvandring, men blot om en strammere justitspolitik. Men en analyse (Kjeldsen 2007) af over 80 avisartikler, som omtalte annoncen (sekundærttekster), viste tydeligt, at dem, som skrev og talte om annoncen, generelt opfattede, at den fremsatte følgende argument:

DET VIRKELIGE RETORISKE PUBLIKUM

- Påstand: Flygtninge og indvandrere er et problem for Danmark
Belæg: Tag for eksempel de indvandrere som gruppevoldtog en ung pige, og den foragt som de viste os.
Hjemmel: Når medlemmer af en gruppe skaber problemer (som voldtægt og foragt), er denne gruppe et problem.

Man kunne muligvis have fundet dette argument gennem tekstanalyse, men uden støtte i den faktiske offentlige reception ville konstruktionen af argumentet have været spekulativ gætning (jf. Kjeldsen 2015).

Fordele og begrænsninger med empiriske publikumsstudier

Disse tre eksempler på receptionsorienterede studier viser, hvordan noget, som ikke kan lokaliseres materielt i teksten, alligevel er afgørende for retorikken. Hvis vi ikke tager sådanne forhold i betragtning, vil vi få en mangelfuld forståelse for, hvordan konkrete publikummer faktisk opfatter, forstår og forhandler med de retoriske ytringer, de møder (jf. Hall 1980). Hvad ytringerne de lægger vægt på eller ikke lægger vægt på; hvilke elementer i

konteksten, de knytter til ytringen, og som er afgørende for forståelsen og holdningen til retorikken. Empiriske receptionsstudier kan bidrage til en mere nuanceret forståelse af retorik, fordi de lærer os, hvad der sker i mødet mellem publikum og tekst. Sent i 90'erne udtalte Michael McGee, at traditionelle tekster ikke længere eksisterer i vor tid, og at tekstkonstruktion nu er noget, som gøres mere af publikum end af forfattere (McGee 1990:288).

Vi skal naturligvis stadigvæk se på tekster, tekstanalysen er uundværlig og analyser af sekundært og tertiært materiale er jo også tekstanalyser. Men som de tre eksempler illustrerer, er publikum med til at konstruere mange af de retoriske tekster, vi undersøger. Den eneste måde, vi kan få tilgang til disse, er at observere og interviewe eller på anden vis interagere med publikum. Vi må gøre, som Edward Schiappa har sagt: "We need to find out what people are doing with representations rather than being limited to making claims about what we think representations are doing to people" (Schiappa 2008:26; cf. Stromer-Galley & Schiappa 1998). Schiappa kritiserer det han kalder "audience conjectures"; med det mener han udokumenterede antagelser og påstande om, hvordan tekster påvirker publikum. I vore tekstanalyser fremsætter vi normalt ikke sådanne påstande eksplicit, men selvom vi ikke direkte hævder en effekt, forudsætter vore analyser dem alligevel ofte. Schiappa viser tydeligt, hvordan studier af førende amerikanske retorikforskere gør netop dette, Hans fokusgruppe studier viser også, at publikum langt fra følger de "dominante læsninger", som forskerens teoretiske næranalyser påstår.

Empiriske receptionsorienterede studier er særlig velegnet i vor tids fragmentariske, multimedierede samfund. Som eksemplerne ovenfor har vist, er det ikke kun publikum, som er vanskeligt at finde og beskrive, det er den retoriske tekst også. I vor tid er hverken publikum eller retoriske ytringer klart afgrænsede som enkeltstående enheder. Det er en af de største udfordringer for retorisk analyse i vor tid: Fragmentering og diversitet gør det svært at bestemme, hvad et publikum faktisk har hørt, set, læst eller på nogen måde oplevet af en konkret retorisk ytring. Vi kan som forskere udføre en retorisk næranalyse af en tale af statsministeren, men de fleste mennesker oplever ikke talen i sin helhed. Hvad almindelige mennesker erfarer af den slags retorik er ofte et kort klip i nyhederne, en sound-bite

eller et uddrag på Youtube. De får genfortællinger, kommentarer og vurderinger af journalister og bloggere, venner og kolleger (jf. Kjeldsen 2008). I mange tilfælde er det kun de færreste, som møder eller oplever den afgrænsede tekst, som forskeren undersøger så nøje. Vi kan til og med ofte spørge os selv, hvilken tekst eller ytring publikum egentlig har oplevet.

Det er en udfordring for retorikforskeren: Der er sjældent en klart enkeltstående, afgrænset tekst; og vi ved aldrig helt, hvilket publikum som har erfaret teksten eller fragmenterne af den. Løsningen er dog hverken at definere en konkret tekst eller søge efter et bestemt publikum – som om der kun er et. Ingen af eksemplerne jeg har givet ovenfor – studiet af Churchills retorik, Space mirror-mindesmærket og de to studier af valgkampretorik – forsøgte at lokalisere den ene, afgrænsede og korrekte tekst eller det rigtige publikum. Disse studier undersøgte situationen og responsen fra et af mange mulige publikum – eller fra flere – for at se, hvad deres receptionshandlinger fortalte os om retorik og argumentation. I alle eksemplerne lærte vi noget, vi ikke ville have lært ved kun at undersøge den retoriske tekst.

Derfor bør vi, når vi forsker retorikken i vores fragmenterede, multimedierede verden, ikke bare se på teksten, ikke bare prøve at finde ud af, hvem publikum er og ikke bare undersøge, hvilken ”effekt” ytringen havde på publikum. Vi bør være process-orienterede, ikke produkt-orienterede. Vi bør gøre som Barbara Gentikow anbefalede allerede i 1998:

As a whole, what has to be examined is the relations between orator's text, the rhetorical strategies of secondary texts and of the texts produced by audiences, in considering the character of the medium, the social context of the speech act and the dominant socio-cultural order (Gentikow 1998:155).

Kort sagt: Den bedste måde at forstå, hvordan retorik fungerer i vor tid, er at undersøge samspillet mellem ytring, omstændigheder og reception.

Referenser

- Bengtsson, Mette (2014). *For borgeren, tilskueren eller den indviede? En praksisorienteret retorisk kritik af avisens politiske kommentarer*. Ph.d.-afhandling ved Det humanistiske fakultet, Københavns Universitet. Institut for medier, Erkendelse og Formidling.
- Bitzer, Lloyd F. (1968). The Rhetorical Situation. *Philosophy and Rhetoric* 1(1), s. 1–14.
- Black, Edwin (2013). "The Second Persona" [1970]. In: Ottt, B. L. & Dickinson, G. (ed.) *The Routledge reader in rhetorical criticism*. New York/London: Routledge, s. 591–604.
- Blair, Carole & Michel, Neil (1999). "Commemoration in the Theme Park Zone. Reading the Astronauts Memorial." I: Rosteck, T. (ed.) *At the Intersection. Cultural Studies and Rhetorical Studies*. The Guildford Press, s. 29–83.
- Charland, Maurice (1987). "Constitutive Rhetoric. The Case of the *Peuple Québécois*". *Quarterly Journal of Speech* 73(2), s. 133–150.
- Ceccarelli, Leah (1998). "Polysemy: Multiple meanings in rhetorical criticism". *Quarterly Journal of Speech* 84, s. 395–415.
- Enright, Dominique (2001). *The wicked wit of Winston Churchill*. Michael O'Mara Books.
- Gentikow, Barbara (1997). "Retorikk og resepsjon. Et medievitenskapelig perspektiv". *Rhetorica Scandinavica* 3, s. 26–41.
- Gentikow, Barbara (1998). "The contested power of persuasion". *Nordicom review* 16, s. 143–158.
- Gentikow, Barbara (2005). *Hvordan utforsker man medieerfaringer. Kvalitativ metode*. IJ-forlaget.
- Hagen, Ingunn (2000). *Medias publikum. Frå mottaker til brukar?* Gyldendal akademisk.
- Hall, Stuart (1980). "Encoding/decoding". In: Hall, S. et al (ed.) *Culture, Media, Language*. Centre for Contemporary Cultural Studies, 11–138.
- Holub, Robert C. (1984). *Reception Theory. A critical introduction*. Methuen.
- Iversen, Magnus H. (2015). "Employing a rhetorical approach to the practice of audience research on political communication". In: Kramp, L. et al (ed.), *Journalism, Representation and the Public Sphere*. edition lumière.
- Jamieson, K. H. (1992). *Dirty Politics. Deception, Distraction, and Democracy*. Oxford University Press.
- Jørgensen, C., Kock, C., Rørbech, L. (1994). *Retorik der flytter stemmer. Hvordan man overbeviser i offentlig debat*. København: Gyldendal.
- Kegan, John (2002). *Churchill*. Phoenix.
- Kjeldsen, Jens E. (2015). "Where is Visual Argument?". In: F. H. van Eemeren & B. Garsen (ed.) *Reflections on Theoretical Issues in Argumentation Theory*. Springer, s. 107–117.
- Kjeldsen, Jens E. (2013). "Speaking to Europe: A Rhetorical approach to Prime Minister Tony Blair's speech to the EU Parliament". In: K. Fløttum (ed.) *Speaking of Europe*. John Benjamins, s. 19–42.
- Kjeldsen, Jens E. (2012). "Pictorial argumentation in advertising. Visual tropes and figures as a way of creating visual argumentation". In: F. H. van Eemeren & B. Garsen (ed.) *Topical themes in argumentation theory. Twenty exploratory studies*. Springer, s. 239–255.

DET VIRKELIGE RETORISKE PUBLIKUM

- Kjeldsen, Jens E. (2008). "Retoriske omstændigheder. Retorikken i en fragmenteret, foranderlig og kompleks verden". *Rhetorica Scandinavica* 48, s. 42–63.
- Kjeldsen, Jens E. (2007). "Visual argumentation in Scandinavian Political Advertising. A cognitive, contextual, and reception oriented approach". *Argumentation and Advocacy* 34(3-4), s.124–132.
- Kock, Christian (1997). "Retorikkens identitet". *Rhetorica Scandinavica* 1, s. 10–19.
- Kock, Christian (2008). *Retorisk poetik*. Retorikforlaget.
- McGee, Michael C. (1990). "Text, context, and the Fragmentation of Contemporary Culture", *Western Journal of Communication* 54(3), s. 274–289.
- Morley, David (1992). *Television, Audiences and Cultural Studies*. London & New York: Routledge.
- Perelman, Chaim & Lucie Olbrechts-Tyteca (1971). *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation* [1969/1958]. University of Notre Dame Press.
- Schiappa, Edward (2008). *Beyond Representational Correctness. Rethinking Criticism of Popular Media*. State University Press.
- Schröder, Kim, Drotner, Kirsten, Kline, Steve, Murray, Catherine (2003). *Researching Audiences*. Arnold.
- Stromer-Galley, Jennifer & Schippa, Edward (1998). "The Argumentative Burdens of Audience Conjecture. Audience Research in Popular Culture Criticism". *Communication Theory* 8(1), s. 27–62.
- Rønlev, Rasmus (2014). *Danske netavisers som webmedier for retorisk medborgerskab*. Ph.d.-afhandling ved Det humanistiske fakultet, Københavns Universitet. Institut for medier, Erkendelse og Formidling.
- Tindale, Christopher (2013). "Rhetorical Argumentation and the Nature of Audience: Toward an Understanding of Audience—Issues in Argumentation". *Philosophy and Rhetoric*, 46(4), s. 508–532.
- Tindale, Christopher (1999). *Acts of Arguing: A Rhetorical Model of Argument*. SUNY Press.
- Tindale, Christopher (1992). Audiences, Relevance, and Cognitive Environments, *Argumentation* 6, s. 177–188.
- Tindale, Christopher (2015). *The Philosophy of Argument and Audience Reception*. Cambridge University Press.
- Toye, Richard (2013). *The roar of the lion. The untold story of Churchill's World war II speeches*. Oxford University Press.
- Wander, Philip (2013). "The third persona: An ideological turn in rhetorical theory". In: B. Lott & G. Dickinson (ed.) *The Routledge Reader in Rhetorical Criticism*. Routledge, s. 604–623.

Tak til Marie Lund for hjælp med korrektur.

Författarpresentationer

Gunilla Almström Persson är fil dr i svenska språket och arbetar som lektor i retorik vid Södertörns högskola. Primära intresseområden är berättelser, nationell identitet och intimiserad offentlighet. Hon forskar för närvarande om DDR-propaganda samt politiska samtal i tv.

Jette Barnholdt Hansen er lektor, ph.d. i retorik på Institut for Medier, Erkendelse og Formidling på Københavns Universitet. Hun forsker i aspekter af mundtlig retorik, fx taleskrivning, mundtlig didaktik og stemmebrug, samt forholdet mellem retorik og æstetik, som ofte diskuteres på baggrund af studier i musikteater. Et af hendes nye forskningsområder er psykiatriens retorik. Hun er således netop nu optaget af at afdække forhold som begrænser psykiatriens handlekraft i den offentlige debat.

Kristine Marie Berg er adjunkt, ph.d., i retorik på Institut for Medier, Erkendelse og Formidling, Københavns Universitet, hvor hun bl.a. forsker og underviser i retorisk kritik og mundtlig retorik. Hun har beskæftiget sig indgående med EU's dialogbegreb og er netop nu optaget af kunstnerisk performance og aktivisme som politisk retorik.

Martina Björk är doktorand i latin vid Lunds universitet. Hon arbetar på en avhandling om Ovidius diktsamling *Heroides*, med tesen att dikterna är modellerade utifrån textmodellen *ethopoeia*. Ethopoeian ingick i det program av progymnasmata som övades i den antika skolan.

FÖRFATTARPPRESENTATIONER

Mona Forsskåhl är professor i nordiska språk vid Tammerfors universitet. Hennes forskningsintressen omspannar uttryck för språk- och kulturkontakt i samtal och texter, akademiskt talarets, administrativa och naturvetenskapliga textpraktiker i 1800-talets Finland, finlandssvensk ungdomsslang.

Ekaterina Haskins, Ph.D. is an Associate Professor of Rhetoric in the department of Communication and Media at Rensselaer Polytechnic Institute (USA). Haskins studies rhetoric as an intellectual and pedagogical tradition and a practice that shapes individual and collective identities. Her current projects include studies of immersion and visibility in Greek rhetoric and philosophy, a book-in-progress on the rhetoric and politics of public memory in post-Communist Russia, and an investigation of the role of place and sensation in public life.

Mika Hietanen, TD, MA, är docent i nytestamentlig exegetik, företrädesvis retorik, utbildad ämneslärare och verksam som universitetslektor i retorik vid Uppsala universitet.

Dimitrios Iordanoglou är FD i grekiska och verksam som forskare vid institutionen för lingvistik och filologi vid Uppsala universitet. Han forskar om argumentationstekniker i förplatoniska texter, och arbetar för närvarande med en översättning av sofistiska texter i urval.

Henrik Juel er ph.d. i filosofi og lektor på Kommunikationsuddannelsen, Roskilde Universitet. Primære interesseområder er retorik, film- og videoteorier, fænomenologi, hermeneutik, kritisk teori og naturæstetik.

Charlotte Jørgensen er lektor emerita ved Københavns Universitet. Hendes seneste publikation inden for argumentation og politisk retorik er en artikel om den danske 'løftebrudsdebat' i Kock, Christian & Lisa Villadsen (red.) (2014). *Contemporary Rhetorical Citizenship*, Leiden University Press.

Jens E. Kjeldsen er professor i retorikk og visuell kommunikasjon ved Universitetet i Bergen. Han forsker især på politisk kommunikasjon, talekunst, retorisk teori, samt visuell retorikk og argumentasjon. Han har nylig gitt ut boken *Hva er retorikk* (Universitetsforlaget, 2014).

Christian Kock er uddannet i litteraturvidenskab og er professor i retorik ved Københavns Universitet. Hans forskningsinteresser og publikationer drejer sig især om argumentation, politisk debat og retorikkens positive eller negative rolle i samfundslivet, som han sammen med Lisa Villadsen har sat fokus på under betegnelsen ”retorisk medborgerskab”. Han har desuden beskæftiget sig med skrivepædagogik, lingvistisk pragmatik samt æstetisk teori med henblik på både litteratur og musik.

Janne Lindqvist är FD i litteraturvetenskap och universitetslektor i retorik vid Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Han forskar bland annat om klassisk retorisk teori, i synnerhet sofistisk retorik och Aristoteles Retoriken.

Berit von der Lippe er professor i politisk retorikk og har de siste årene samarbeidet med professor Johan Tønnesson om retorikken i kampen for kvinnestemmerett. Dessuten har hun skrevet flere artikler om krigens retorikk - sett med feministiske øyne. Postkoloniale og statsvitenskapelige teorier er vevd inn i det retoriske arbeidet. For tiden er hun medfatter i - og redaktør av - bøker der dette arbeidet videreføres.

Anna Lyngfelt är universitetslektor på Göteborgs universitet och docent i litteratur-vetenskap. Hon intresserar sig särskilt för retorik i svenskdidaktiska sammanhang och är inblandad i flera forskningsprojekt. Dessa rör läs- och skrivutveckling i olika former och inbegriper forskning om critical literacy och flerspråkighet.

FÖRFATTARPPRESENTATIONER

Sine Nørholm Just er lektor, ph.d. ved Department of Business and Politics, Copenhagen Business School. Sine interesserer sig især for offentlige meningsdannelsesprocesser og deres relation til politisk legitimitet, social identitet og retorisk handlekraft. Indenfor denne brede teoretiske ramme har hun fokuseret på en række mere konkrete fænomener som for eksempel den offentlige debat om og i EU og finanssektorens markedsdannelse før, under og efter krisen.

Carita Rosenberg-Wolff är lektor i svensk talteknik vid Helsingfors universitet. Hon forskar i talandets konkreta manifestationer i olika genrer, såsom akademiskt talarskap, radiospråk och valtal.

Johan L. Tønnesson er professor i sakprosaundersøknig ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. Sammen med Berit von der Lippe skrev/redigerte han i 2013 boka Retorikken i kampen om kvinnestemmeretten. Siste relevante publikasjon: "The Rhetoric of the Norwegian Constitution Day: A Topos Analysis of Young Norwegian Students' May 17 Speeches, 2011 and 2012" (med Kirsten Sivesind, UiO), i Scandinavian Journal of Educational Research.

Jon Viklund är docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet och arbetar där som vikarierande lektor i retorik vid Litteraturvetenskapliga institutionen. Han forskar för närvarande dels om retorikens förändringar under 1800- och 1900-talet, dels om samtida politisk kommunikation.

